

№ 1 (81), 2017
Қаңтар-ақпан/January-February

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında kayıtlıdır.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан
2017

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
филология ғылымдарының кандидаты
Сердар Дағыстан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

док., проф. М.Йылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. г. д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті, Түркістан).
техн. г. д., проф. Т.Раимбердиев (А.Ясауи университеті, Түркістан).
ф.г.д., проф. Қ.Ергөбек (А.Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т.Қожаоғлы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.г.д., проф. Т.Садықов (Бішкек гуманитарлық университеті,
Бішкек).
т.г.д., проф. Д.Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.г.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия
мем.университеті, Абакан).
док., проф. С.Екер (Башкент университеті, Анкара)
ф.г.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.г.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмолла атындағы Башқұрт мем.
университеті, Уфа).
ф.г.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс
федеральді университеті, Якутск).
ф.г.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана).
док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы,
Үрімші).
ф.г.д., проф. Х.Миннегулов (Қазан федеральді университеті, Казан).
ф.г.д., проф. К.Мусаев (РФА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.г.д., проф. А.Муминов (Евразия университеті, Астана).
ф.г.д., проф. М.Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет
институты, Ташкент).
ф.г.д., проф. А.Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті,
Таулы Алтай).
ф.г.д., проф. М.Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік
университеті, Нальчик).
ф.г.д., проф. К.Райхл (Бонн университеті, Бонн).
доц.док. С.Гүндүз (Абант Иззет Байсал университеті, Болу).

OWNER

International K. A. Yassawi Kazakh-Turkish University

Editorial Board

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
International
K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Dr. Serdar Dağıstan
International
K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yıldız (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. T. Sadykov (K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova,
Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Aknulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov,
Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named
A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language,
Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Doç. Dr. S. Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

Құрметті оқырмандар!

2002 жылы 9-12 қазан аралығында өткен Халықаралық Түркология конгресінде қазіргі түркология саласының өзекті мәселелерін зерделеу мақсатында «Түркология» журналын тұрақты түрде шығару жөнінде шешім қабылданған болатын. Сол уақыттан бастап журнал екі айда бір рет жарық көріп келеді. Бұл тұрғыда біз қазақ, түрік, неміс, орыс зерттеушілерімен бірге әлем түркологтарының еңбектерін Ясауи университетінің «Түркология» журналында жариялап, ғылыми қарым-қатынастың артуына көңіл бөліп келеміз. Бұл үдерісті бүгінгі таңның қажеттілігі деп атауға болады. Сонымен қатар оқу ордамыз жаңа әрі ауқымды зерттеулер үшін ең қолайлы орын болып табылады. Өйткені университетімізде 26 түркі тілдес елден білімгерлер мен ізденушілер бар. Бұл зерттеушілердің қатарында орыс тілімен қатар түрік, неміс, ағылшын, қытай, араб, т.б. тілдерінде сөйлеп жаза алатындары да табылады.

«Түркология» ғылыми-танымдық журналына жіберілген мақалалар сараптама алқасының шешімі арқылы жарияланады. Журналда түркі халықтарының тілі, әдебиеті, тарихы, географиясы, этнографиясы мен мәдениетіне қатысты зерттеулерге орын берілген. Қазақ, түрік және өзге де түркі тілдерінде жазылған зерттеулермен бірге орысша, ағылшынша, немісше жазылған мақалалар да жетерлік. Яғни бұл журналдан түркі тілдес халықтар жайлы мол мәлімет табуға болады. Осы орайда журналымыздың барлық түркі халықтарының және ғалымдардың ортақ еңбегі екенін айта кеткен жөн. Біз үшін журналдың сапасы басты орында болғандықтан, жарияланатын мақалалардың мазмұны мен техникалық жағы жіті қадағаланады.

2017 жыл – Қазақстан, Түркістан, оқу ордамыз, институтымыз бен журналымыз үшін жаңғыру, толығу және даму жылы болғалы тұр. Қазақстанда осы жылдың барысында ЕХРО-2017 Халықаралық көрмесі аясында сауда мен инвестиция саласында маңызды қадамдар жасалды. ЕХРО-2017 Халықаралық көрмесі – бұрынғы Кеңестер Одағына мүше елдердің арасында алғаш рет Қазақстанда ұйымдастырылып отыр. Түркістан қаласы 2017 жылы Түркі халықтарының мәдени астанасы болып жарияланды. 2017 жылы қазақ-түрік ортақ университетінің 25 жылдығы аталып өтілуде. Сонымен қатар аталған мәдени шаралар аясында Түркістанға көптеген ғалымдар мен саясаткерлер, инвесторлар мен зияратшылар келуде.

2017 жылы қазанда журналдың шыға бастағанына 15 жыл толды. Бұл атаулы мерейтойды журналымыздың арнайы санында атап өтеміз. Журналымыздың осы жылы жарияланатын 5-санын Қазақстандағы әліпби тақырыбына арнамақшымыз. Оқырмандар мен ғылыми ізденушілердің қоғамдық, тарихи, саяси, т.б. салаларда әліпби мәселесіне қатысты жазылған мақалаларын күтеміз.

**Ізгі тілекпен,
Проф. Др. Мехмет КУТАЛМЫШ**

Saygıdeğer Okurlar

9-12 Ekim 2002 tarihinde geleneksel olarak düzenlenen Uluslararası Türkoloji kongresinde çağdaş Türkoloji alanının güncel sorunlarını yayınlamak amacıyla “Türkolojiya” dergisini düzenli bir şekilde yayınlama kararı alınmıştır. O zamandan itibaren iki ayda bir yayınlanmaya başlamıştır. Özellikle Türk, Alman ve Rus Türkolojisi başta olmak üzere, dünya Türkologlarının Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkolojiya dergisinin etrafında toplanmak ve işbirliğini zenginleştirmek istiyoruz. Günümüzde bu bir zarurettir ayrıca üniversitemiz yeni ve kapsamlı çalışmalar için en uygun kurumlardan biridir; zira Üniversitemizde 26 farklı Türk Topluluğu'ndan Türk dilli öğrenciler ve araştırmacılar vardır. Rusça'dan başka Türkçe, Almanca, İngilizce, Çince, Arapça vb. dillerde konuşan ve yazan akademisyenler vardır.

Yesevi Türkolojiya dergisi, hakemli akademik bir dergidir. İki ayda bir düzenli olarak yayınlanmakta olan bu dergi Türk halklarının dil, tarih, coğrafya, etnografya ve kültürlerini araştırmaktadır. Rusça, İngilizce ve Almanca'dan başka, Türkçe ve Kazakça başta olmak üzere bütün dil ve lehçelerinde yazılmış makaleler de yayınlamaktadır. Yani dergimiz aynı zamanda zengin bir Türk dilleri, lehçeleri ve ağızları malzemesi sunmaktadır. Dergimiz bütün Türk halklarının ve ilim adamlarının ortak eseridir. Asla taviz vermeyeceğimiz bir konu, derginin kalitesidir; makalelerin teknik ve içerik bakımından kalitesi yanında, imla, dil vb. yönlerden kaliteyi sürekli göz önünde bulunduruyoruz.

2017 yılı Kazakistan, Türkistan, üniversitemiz, enstitümüz ve dergimiz için bir toparlanma, silkinme ve yükselme yılı olacaktır. Kazakistan bu yıl içinde özellikle EXPO-2017 ile ticaret ve yatırımlarda önemli atılımlar gerçekleştirmektedir; EXPO-2017 Sovyet Cumhuriyetleri arasında ilk defa ve sadece Kazakistan'da gerçekleşmektedir. Türkistan şehri, 2017 yılı Türk halklarının Kültür Başkenti ilan edilmiştir. 2017 yılı, Türk-Kazak ortak üniversitesinin 25. yılıdır. Ayrıca bütün bu kültürel özelliklere bağlı olarak Türkistan'a her geçen gün çok daha fazla sayıda ilim ve fikir adamları, yatırımcılar ve ziyaretçiler gelmektedir.

Elinizde tuttuğunuz 2017 yılının ilk sayısı olan bu dergi, yayınlanmaya başlamasının 15. yılını idrak etmektedir; bu yılı özel bir sayı ile kutlayacağız. Dergimizin bu yılki 5. sayısını Kazakistan'daki Alfabe konusuna ayırdık. Okuyucularımızı ve ilim adamlarımızı beşeri, tarihi, akademik, politik vb. pek çok yönü olan Alfabe meselesi ile ilgili makaleler göndermeye davet ediyoruz.

**En iyi dileklerle
Prof. Dr. Mehmet KUTALMIŞ**

**ТҮРКОЛОГИЯДА КОМПЬЮТЕРДИК ЛИНГВИСТИКА
БАҒЫТЫНЫН НЕГИЗИН ТҮПТӨГӨН, СӨЗДҮН
СЕМИОТИКАЛЫК КОДУН КОМПЬЮТЕР АРКЫЛУУ
ИЗИЛДЕГЕН ЖАНА ДҮЙНӨДӨГҮ ЭБЕГЕЙСИЗ ЗОР
КӨЛӨМДӨГҮ «МАНАС» ДАСТАНЫНЫН СӨЗДҮК КОРУН
ТЕРИШТИРИП ЧЫККАН ОКУМУШТУУ...**

Маек курган: Н.БАЙЖИГИТОВ*

Филология илимдеринин доктору, профессор, түркология, фоно-морфология, грамматика, компьютердик лингвистика, компьютердик лексикография, тил теориясы жана салыштырма типология жаатындагы адис, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин профессору, академик Р.Г.Пиотровскийдин шакирти, Эл аралык компьютердик лингвистика ассоциациясынын мүчөсү, академик Б.М.Юнусалиев жана агартуучу И.Арабаев атындагы сыйлыктардын ээси, Эл агартуунун отличниги Ташполот Садыков менен маек.

* «Кыргыз туусу» гезитинин жооптуу катчысы, Бишкек-Кыргызстан.
Responsible secretary newspaper «Kyrgyz Tuu». Bishkek-Kyrgyzstan. E-mail: egilgen@mail.ru

-Ташполот агай, иралды өмүр таржымалыңыз жана чыгармачылык жолуңуз тууралуу окурмандарды маалымдар кылалы.

- Мен 1949-жылдын 31-октябрында Кыргызстандын түштүгүндөгү Өзгөн районунун Эркинтоо айылында жарык дүйнөгө келипмин. Агезде туулуп өскөн айылыбызда башталгыч мектеп гана бар экен, аны бүткөн соң 1958-жылы сегиз жылдыкты коңшулаш Саламалик кыштагына барып уланттым. Орто мектепти 1966-жылы Чаткалдагы Шакафтар жатак мектебинен бүтүрдүм. Билим издеп, республика борбору Бишкек шаарына барып, бир жыл Ленин атындагы машина куруу заводунда жумушчу болуп иштөөгө туура келди. 1967-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин физика факультетине өтүп, студенттик өмүрүм башталды.

Студент кезимде келечекте тилчи болом деген ой түшүмө да кирген эмес. Физик-окумуштуу болсом деп кыялданчумун, бирок тагдырдын тамашасын караңыз, учурда түркология боюнча адисмин. Тилчи болуп калышыма филология илимдеринин доктору, профессор Абдыкадыр Орусбаев себепчи болду. Ал 1972-жылы Москвадан аспирантурасын бүтүрүп, кандидаттыгын мөөнөтүнөн мурда жактап, Кыргыз Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда ачылган эксперименталдык фонетика лабораториясына жетекчи болуп келген эле. Бул жылы мен да университетти бүткөн элем. Анын чакыруусу боюнча университет аталган лабороторияга инженерлик кызматта иштөөгө жолдомо берди. Залкар тилчи-окумуштуулар чөйрөсүнө аралашып, колдонмо жана эксперименттик лингвистиканын өзөк маселелерин изилдөө барышында тил проблемасына кантип сүңгүп кеткеними өзүм да андабай калдым. Ишти дурус алып бардым го деп ойлойм. 1975-жылы Улуу Жеңиштин 30 жылдык мааракесине карата өткөрүлгөн бүткүлсоюздук сынакта жеңүүчү табылган Кыргызстандык жаш окумуштуулардын катарында Москвада Жеңиш туусу астында сүрөткө түшүү бактысына ээ болдум. Бул совет доорунда сыймыктуу жөрөлгө эле.

Кыргыз ССР Илимдер академиясы мени 1976-жылы СССР Илимдер академиясынын Ленинград бөлүмүнө компьютердик жана инженердик лингвистика багыты боюнча эки жылдык такшалууга жибершти. «Манас» эпосунун жыштык сөздүгүн түзүү жана лингвостатистикасын териштирүү боюнча илимий-изилдөө иштерди уланттым. Дүйнөгө даңкы чыккан тилчи-окумуштуулар А.Н. Кононов, С. Д. Кацнельсон, В. С. Храковский, А. М. Щербак, Г. П. Мельников,

Л.Р.Зиндер, Л.В.Бондаркодон, машина котормосу жана компьютердик лингвистика боюнча атактуу илимпоздор Р.Г.Пиотровский, С.Я.Фиталов, В.В.Богданов, А.М.Гердден таалим-тарбия алып, окуган лекцияларына катышып, ар сабактан сынак тапшыруу аркылуу математикалык жана компьютердик лингвистика илимин өздөштүрүүмө шарт түзүлдү.

1978–82-жылдары Ленинград университетинде аспирантурада окудум. 1982-жылы Ленинград университетинде 10.02.21 – структуралык, колдонмо жана математикалык лингвистика адистиги боюнча «Атооч сөздөрдүн морфологиясын ЭЭМде моделдөө» деген темада кандидаттык диссертациямды коргодум. Иш сөз маанисинен сөздүн өзүн компьютер аркылуу синтездөө маселесине арналган эле. Ошентип, түркологиядагы компьютердик лингвистика багытынын калыптанышына салым кошуп, чыйыр салып, изилдөө иштерин жүргүзгөн жана алгач ирет диссертация коргон изилдөөчүнүн тагдыры мага буюруп олтурат.

1982-1990-жылдары Кыргыз Республикасынын УИАсынын Тил жана адабият институтунда кенже, ага, жетектөөчү илимий кызматкер болуп иштедим, академияда жаңыдан ачылган докторантурага кабыл алындым. 1991-97-жылдары Академиянын түркология жана грамматика бөлүмдөрүнүн башчысы, докторлук диссертация коргоо боюнча адистештирилген кеңештин окумуштуу катчысы болдум. 1997-жылдан баштап педагогикалык кызматка өттүм. 1997-2006-жылдары Эл аралык университеттин проректору, деканы, 2000-2001-жылдары Кыргыз-түрк Манас университетинин профессору, 2005-2007-жылдары И.Арабаев атындагы КМУ Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тили кафедрасынын башчысы болдум. 2002-жылдан бери К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин профессорумун.

Докторлук диссертациямы 1995-жылы Казак Улуттук Илимдер академиясынын Ахмет Байтурсун уулу атындагы Тилтааным институтунда түрк тилдери адистиги боюнча «Кыргыз фонологиясы менен морфонологиясынын теориялык негиздери» аттуу темада коргодум. Бул эмгегимде кыргыз-казак лингвистика илимдерин түптөгөн, өз доорунун жазыксыз курмандары болгон А.Байтурсун уулу, Ишеналы Арабай уулу, Касым Тыныстан уулу сыяктуу кыргыз жана казак калкынын залкар инсандарынын илимий мурастарына, ал аркылуу дүйнөлүк илимдеги ачылыштарына өзгөчө көңүл бурдум. Учурда жогорку окуу жайларынын студенттерине «Азыркы кыргыз

тили: фонетика», «Азыркы кыргыз тили: морфология», «Түрк тилдеринин тектештирме грамматикасы», «Түрк тилдеринин тарыхы», «Тил илиминин тарыхы», «Сөзжасам», «Фоно-морфологиянын теориялык негиздери», «Түркчө-кыргызча котормо теориясы жана практикасы», «Түркологияга киришүү», «Азыркы түрк тилдери жана диалектилери», «Чагатай тили», «Казак тили», «Татар-башкыр тилдери», «Маданий аралык коммуникация», «Адабий тилдин нормалары», «Компьютердик лингвистика», «Квантитативдик лингвистика», «Колдонмо лингвистикага киришүү» сыяктуу негизги курстар боюнча дарс окуп келем. Кыргыз тилинин фонологиясы, морфонологиясы, морфологиясы, орфографиясы, түрк тилдеринин машина фонду, «Манас» эпосунун ар кандай версиядагы сөздүктөрү, түрк тилдеринин улуттук корпусу, маалыматтар базасы, тектеш жана тектеш эмес тилдердин типологиясы боюнча 350дөн ашуун илимий эмгектерим жарык көрдү.

1987-жылы жарык көргөн «Түрк морфологиясын моделдөө проблемалары» аттуу монографиям агартуучу И.Арабаев атындагы сыйлыкка татыктуу болду. Анда сунушталган модель-алгоритмдердин негизинде компьютердик атайын программалар иштеп чыкты. «Кыргыз фонологиясы менен морфонологиясынын негиздери» аттуу монографиялык изилдөөм үчүн 1994-жылы академик Б.М.Юнусалиев сыйлык ыйгарылды. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн авторлош жазылган бир окуу китебим эл аралык «Сорос-Кыргызстан» фондусунун баш байгесин жеңип алды.

-Өз тармагыңыз боюнча аткарылган иштер жөнүндө ой бөлүшсөңүз.

- Илим дүйнөсүнө аралашканыма мынакей быйыл 45 жылдын жүзү болуптур. Бул, алибетте, аз эмес, эки муундун өмүрүнө тете убакыт. Шүгүрчүлүк, убакыт текке кетпей, анын көбү чыгармачылыкка жумшалып, эчен илим-билим өнүмдөрүн жаратууга сарпталганы мен үчүн кымбат. Андыктан аткарылган иштердин олуттууларын хронологиялык тартипте серептегеним оң.

Алардын ичинен иралды 1987-жылы кандидаттык ишимин кеңейтилген версиясы түрүндө жарык көргөн «Проблемы моделирования тюркской морфологии» аттуу монографияны бөлүп айтууга болот. Анда иштелип чыккан жоболор, моделдер жана алгоритмдер түрк тилдерин изилдөөдө өзгөчө жаңылык болду. Чынында да, сөз маанисинен сөздүн тексттеги формасын синтездөө

процессин моделдөө максатын аркалаган бул эмгек түркологиядагы компьютердик лингвистика аттуу жаңы багыттын башталышы жана проблеманын түрк тилдеринин жалпы контекстинде коюлуп, кыргыз тилинин факты-материалдарынын негизинде чечилиши экени анык. Бул тектеш тилдердин жандуу морфологиясын түзүү жана анын аракеттеги моделин компьютер аркылуу сынактан өткөрүү дегенге жатат. Монографияда дал ушул теориялык өңүттөн салттуу, структуралык жана функционалдык ыкмалардын айкашы аркылуу сөздүн өзөгүн түзгөн уңгу морфемалар, жаңы туунду жасаган куранды мүчөлөр жана сөздүн грамматикалык формасын уюштурган уланды мүчөлөр, ошондой эле булардын башын бириктирип, мааниден формага секирик жасаган морфологиялык категориялар иликтен өткөрүлдү. Териштирилген фактылардын басым көпчүлүгү байыркы элементтерге бай жана түрк бүлөсүнүн типологиялык өзөк белгиси деп табылган үндөштүк кубулушун ырааттуу сактаган кыргыз тилинен алынып, ойду логикалык жактан улам тереңдетип бейнелөө принцибине ылайык сөздүн структуралык бөлүктөрүн контекстен ажыратып ичтен жана өз ара айкаштырып сырттан тастыкталды. Мындан сөздүн жаратылышын ачып берүүдө ички структурага же сырткы функцияга басым жасоо тил теориясынын системдүүлүк принцибине кайчы келип биржактуу бүтүмгө алып келерин, сөздү тарыхый жактан изилдөөгө жолтоо болорун жана тил илиминдеги структурализмдин жаңылыштыгы дал ушул биржактуулуктан келип чыгарын байкоого болот. Демек, иштеги бул жана ушул өңдүү жоболор тилибиздин лексикасы менен грамматикасындагы кубулуштардын байкалбаган, сезим-туюмубузга тикелей илине бербеген сырларын ачууга, ошону менен бирге тилибиздин башка тектеш тилдер жана байыркы жазма эстеликтер тили менен болгон карым-катнашын аныктоого өбөлгө түзөт. Иштин дагы бир олуттуу өзгөчөлүгү – анын азыркы антро-когнито-лингвистикалык парадигмадагы тилдик фактыларды, кубулуштарды, дегеле тилдик системаны тил ээси менен ажырагыс биримдикте карап чечмелөө керек деген жобого үндөш болуп тургандыгында. Дал ушул өңүттөн алып караганда флективдүү (орус, француз, грек, немец ж.б.) жана аналитикалык (кытай, англис, вьетнам ж.б.) тилдерде текст жасоо процесси сөздөрдү сөз корунан даяр түрүндө гана пайдалануу аркылуу жүзөгө ашырыларын, ал эми мүчөлөмө типологиядагы (түрк, монгол, туңгус-манжу, угор-фин, дравид ж.б.) тилдердин жаратылышы башка болуп, бул тилдерде текст жасоо процесси тил ээсинин жадысында

сакталып турган потенциядагы же реалдуу сөздөрдүн жалпы бир үлгү-фрейми алды менен айтылуучу ойду бере турган конкреттүү морфемалар аркылуу толуктап толтуруп, андан соң алынган сөздөрдөн тексттин өзү кураларын тастыктайт. Айтылган жобо күнү бүгүнкүгө чейин тил теориясында ачык коюла электиги белгилүү. Түрк сөзүнүн жасалыш механизмин ачып көрсөткөн бул жобонун илимий жактан далилденгени учурунда зоболуу окумуштуулар (Пиотровский, Бектаев, Храковский, Мельников, Махмудов, Мухаммедов ж.б.) тарабынан союздук басма сөздө белгиленип, илимий ачылыш деп бааланып, келечегинде түркология масштабында гана эмес, деги эле теориялык тил илиминин өнүгүшүндөгү өзүнчө багыттын ишенимдүү башаты катары көрсөтүшкөнү маалым. Буга ушул эмгекте берилген моделдер менен алгоритмдеринин негизинде жасалган кыргыз тилинин компьютердик программалары күбө.

Дагы бир олуттуу эмгек – 1992-жылы УИАнын «Илим» басмасынан чыккан «Основы кыргызской фонологии и морфонологии» аттуу монографиям. Анда көтөрүлгөн морфо-фонология маселеси түркологияда да, жалпы тилтаанымда да эң өзөк маселелерден экени анык. Кызыгы, морфо-фонологиянын теориялык негиздери Н. С. Трубецкой, Н.Хомский өндүү окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн башталып, кезегинде СССРдин илим-билим жаатындагы Ленин сыйлыгына татыктуу болгон жана Р. Якобсон тарабынан индоевропеистиканын тарыхындагы революция деп табылган Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Ивановдун «Индоевропейский язык: реконструкция праязыка и протокультуры» аттуу эмгегинде эбегейсиз тарыхый эстеликтер менен азыркы тилдердин фактылары аркылуу тастыкталган. Морфонологиянын өйдөкү эмгектин жоболору менен толук үндөшүп турган өзөк идеялары, калыптаныш тарыхы жана келечеги жөнүндө сиздердин журналга сунушталган макаламда кеңири сөз болот. Аларды кайталабай, бул жерде бир гана нерсеге басым жасоого тийишмин. Морфонология – морфеманын тыбыштык жагы менен маанисинин ортосундагы тогошкон катмарды тейлеген жүйө. Ал түбү келип тыбыш менен маани кантип байланышарын аныктоого тийиш. Соссюрдан башталып, Хоккет, Мартине, Чейф өндүү көптөгөн окумуштуулар тарабынан жалгаштырылган дуалистик теорияда тилдик белгинин тыбыштык жана маанилик жактарынын ортосундагы байланыш «протез менен бут» сыяктуу сырткы мүнөздө болот деп белгилешет. Биздин изилдөө бул көзкараштын биржактуу экенин көрсөтүп, тыбыш менен маани өтмө катар алака-байланышта болорун

компьютердик тастыктоо жолу менен далилдеп олтурат. Ошондо мындай байланышты ачыкка чыгаруу морфеманын архетибин калыбына келтирүү маселесине барып такалат. Демек, мында тилдеги диахрондук факторлорду да, синхрондук факторлорду да бирдей эске алууга туура келет. Диахрондук жактан морфеманын архетиби мүчөнүн калыбына келтирилген тарыхый баштапкы формасына туура келсе, синхрондук жактан мүчөнүн азыркы учурдагы калыбына келтирилген генетикалык коду жана аны менен тике байланышкан функционалдык күчтүү формасына туура келет. Алибетте, мындай бийик максатка кол жеткирүү оңойго турган жок. Аны үчүн өйдөкү парадигманын алкагында морфология, фонетика жана фонологиянын фундаментин аныктаган бир катар жоболорун кайра карап чыгууга туура келди.

-«Манас» дастаны тууралуу сөз болгондо эмне айта аласыз?

Менин чыгармачылык өмүрүмдөгү өтө кызыктуу дагы бир багыт – Манастаануу багыты. Белгилеп өткөнүмдөй, «Манас» эпосунун жыштык сөздүгүн түзүү маселесине эки жылдык такшалуу мезгилинен эле кайрылган элем. Бирок кандидаттык да, докторлук диссертацияларым да башка багытта жүргүзүлгөнүнө байланыштуу эпос тексти менен иштөө жумушум узак мезгилге чейин солгундап, 2000-жылдан бул маселеге жакындан кайрылууга туура келди. Анткени кыргыз элинин улуттук сыймыгы, көөнөрбөс көрөңгөсү, улуу мурасы жана соолбос руханий булагы болгон Манас дастаны миңдеген жылдар бою атадан балага, муундан муунга өтүү аркылуу биздин күнгө жетип олтурат. Дастаныбыз көлөм жактан дүйнөдө теңдешсиз, мазмун жактан элибиздин көөнө тарыхын, алмустактан берки рухий жана заттык маданиятын чагылдырган, поэтикалык жактан көркөм сөз өнөрүнүн эң жогорку деңгелине жеткирилген жалпы адамзаттык маанидеги эстелик экени талашсыз. Муну *«Манас» эпосу жалпы адамзаттык маанидеги терең маани-мазмунга сугарылган көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу, дүйнөлүк көчмөндөр цивилизациясынын кенчи, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин манифести жана көркөм идеологиясы, Алатоолук ак калтак калктын турмушунун энциклопедиясы болуп эсептелет. Поэтикалык күчү, эпикалык арымы жана көлөмү жагынан дүйнөдө теңдеши жок улуу дастан. «Манас» - байыркы кыргыз рухунун туу чокусу* деп залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов дагы бир ирет тастыктаган.

Бүгүнкү күндө 2,5 миллиондон ашуун ыр сабын камтыган эпостун токсонго жуук варианты Улуттук Илимдер академиясы Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун колжазмалар фондунда сакталып турса, 1,5 миллиондон ашуун ыр сабын камтыган текст кытайлык кандаштарыбыздан катталган экен. Эбегейсиз зор көлөмдөгү 3,5-4 миллион ыр сабын ичине катыган бул казынабызда элибиздин эчен кылым карыткан улуттук маданияты, дүйнө кабылдоосу, менталитети, чарбачылыгы, устачылык, аңчылык, саяпкерлик, сынчылык өнөрү, үрп-адат, салт-санаасы, адеп-ахлак, жүрүм-туруму, ишеними, диний, мифологиялык, философиялык түшүнүктөрү, экологиялык, астрономиялык, географиялык, медициналык билими, жоокерчилик өнөрү, курал-жарак, буюм-тайымдары, үй эмеректери, кийим-кечектери, аш-той, тамаша-зоок, шаң-салтанаттары, коңшу тайпалар менен болгон мамилелери, атажурттун ажайып кооздугу, аска-зоо, тоо-таш, жайлоо-төр, өрөөн-өнүр, талаа-түз, өзөн-сууларынын көрк-касиети, каармандардын кулк-мүнөзү, кыймыл-аракетти, келбет-көрүнүштөрү, болочок урпактарды атажурттун атуулу, эрктүү, күчтүү, кайраттуу, чапчаң кылып тарбиялоодо эрсайыш, балбанкүрөш, оодарыш, көкбөрү, аламан байге, жорго салыш сыяктуу элдик оюндардын ролу таамай сүрөттөлүп, таасирдүү көркөм сөз менен берилген. Тилибиздин тартабасын мамлекеттик деңгелге көтөрүүдө, адабий норманы эне тилдин төл кыртышында өркүндөтүүдө, тилибизди илим-билим, техника-технология, башкаруу-бизнес тилине айлантип, дүйнөлүк маалыматтар мейкиндигине алып чыгарууда да даңазалуу дастаныбыздын мааниси баа жеткис. Манас эпосу, акыйкатта да, кыргыз тилинин көөнөрбөс алтын казынасы, анда катылган эбегейсиз сөз байлыгы, көркөм сөздүн асыл берметтери, аңыз-уламыш, жөө жомок, санжыра, макал-лакаптары эне тилибиздин дүйнөдөгү эң бай, кооз, таасирдүү, элестүү жана туюнтуу кудурети мол тилдердин катарына жатарын кадиксиз тастыктайт.

«Манас» эпосунун чоң көрсөткүч сөздүгүн түзүү үчүн улуу манасчыларыбыз Сагымбай Орозбак уулу менен Саякбай Карала уулунун 1978-91-жылдары жарык көргөн варианттары тандалып алынды. Бул максатты аркалоо үчүн эпосто катталган сөздөрдүн грамматикалык формаларынын толук тизмесин түзүү, ар бир сөздүн грамматикалык формаларын ошол сөздүн уясына бириктирүү, сөздүктө камтылган бардык сөздөрдү алфавит тартибинде жайгаштыруу, сөздүн лексикалык маанилерин түркчө которуп берүү, ар бир сөз менен анын бардык грамматикалык формаларынын кайсы

вариантта, канчанчы бетте, кайсы сапта колдонулгандыгын тастыктаган даректерин көрсөтүү милдеттери коюлду. Демек, мындай сөздүк эпостун китеп түрүндө даярдалган маалыматтар базасы, алфавит тартибинде жайгаштырылган сөз аркылуу текстке чыгуучу ачкычы катары кызмат кылып, кыргыз элинин тарыхын, улуттук тилин, этномаданиятын, этнографиясын, менталитетин, мифологиясын, философиясын, фольклорун, этнопедагогикасын, ата мурастарын, нарк-дөөлөттөрүн изилдөөгө өбөлгө түзүп, көмөк көрсөтөрү анык. Сөздүк түзүү үчүн тандалып алынган Сагымбай менен Саякбайдын текстери компьютерге жүктөлгөн соң түпнускадагы ар бир бет көрсөтүлүп, ар бир сапка катар номер ыйгарылды. Бул, алибетте, сөздүктөгү сөздөн текстке чыгуунун төтө жолу.

Иштин экинчи этабында текстте кездешкен ар бир сөз формасы жалпы тизмеде алфавит тартиби боюнча жайгаштырылып, бардык текстте колдонулган даректерине улам шилтеме берилип туруу аркылуу эпосто колдонулган сөз формаларынын алфавит тартибиндеги тизмесин түзүү жана ал тизмедеги ар бир сөздүн дарегин көрсөтүү менен аяктады.

Иштин үчүнчү этабында лематизация маселесин чечүү максаты көздөлдү. Лематизация деп компьютердин жардамы менен тексттеги сөздү (сөз формасын) анын сөздүктөгү турпатына (лексемага, сөзгө) келтирүү процесси аталат. Бирок, тилекке каршы, кыргыз тили боюнча лематизатор алигиче жасалбагандыктан, тексттеги сөз формасын сөздүктөгү турпатына келтирүү ишин кол менен жасоого туура келди. Бул ишти аткарууда ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөрдөн улам бир сөздүн ар башка грамматикалык формалары алфавит тартиби боюнча катар жайгашпай, жалпы тизменин баш-аягына чейин чачылып кеткен учурлар арбын кездешти.

Аларды бир уяга топтоо көп эмгекти жана убакытты талап этти. Маселен, *азан* сөзүнүн *азабы*, *азабым*, *азабын* сыяктуу формалары *азада*, *азазил*, *азай-*, *азамат*, *азан* сөздөрүнүн уясынан, *ак-* сөзүнүн *агып*, *агыптыр* сыяктуу формалары *адам*, *адат*, *адаш*, *адис*, *ажар*, *азан*, *азил*, *азоо*, *айбан* сөздөрүнүн уясынан мурда келет.

Ошентип, тексттеги сөздү сөздүктөгү турпатына келтирүүдө бир сөздүн ар башка грамматикалык формалары бир жерге топтолуп, сөздүн мааниси түркчөгө которулуп, кийинки сапта сөздүн өзү баш тамгасына чейин кыскартылып, баш тамгадан кийин чекит коюлуп, сөздүн грамматикалык формаларын уюштуруучу мүчө же мүчөлөрдүн

айкашы алфавит тартибине келтирип, андан соң булардын баарынын колдонуш даректери көрсөтүлүп берилди.

Буга мисал кылып *аккаңкы* сөзүнүн төмөнкү беренесин келтирүүгө болот:

АККАҢКЫ	eyerin bir türü K1:229-27, K2:62-58, 148-7, 243-44, O3:287-27
а.га	K3:201-17, K4:13-94, 124-49, 187-29
а.ны	K1:65-10, 176-90, 189-110, K2:62-61, K5:66-95, 69-64, 257-14
а.нын	K3:42-68, 100-52, K4:89-14, 96-66, 123-61.

Мында ээрдин бир түрүн билдирген *аккаңкы* сөзү эпос текстинде өз алдынча сөздүктөгү турпатында да, *-га*, *-ны*, *-нын* мүчөлөрү уланган жөндөмө формаларында да колдонулгандыгы ачык көрүнүп турат. Ал эми бул формалардын даректери мындайча чечмеленет: а) кош чекитке чейинки К тамгасы Саякбай Карала уулунун, О тамгасы Сагымбай Орозбак уулунун вариантын билдирсе, андан кийинки сан варианттын канчанчы тому экендигин билдирет, б) сызыкчанын сол жагындагы сан бет номурун, оң жагындагы сан сап номурун көрсөтөт. Маселен, *аккаңкы* сөзү ушул турпатында Саякбайдын Каралаевдин 1-томунун 229-бетиндеги 27-сапта, 2-томунун 62-бетиндеги 58-сапта, 148-бетиндеги 7-сапта, 243-бетиндеги 44-сапта, Сагымбай Орозбак уулунун 3-томунун 287-бетиндеги 27-сапта колдонулгандыгы айкын болот. Аталган сөздүн калган формаларынын кайсы даректерде кездешкени ушундай эле жол менен тастыкталат.

Иштин жогоруда белгиленген этаптарын ишке ашырууда кыргыз жана түрк лексикографиясынын калыпташкан салттары эске алынып, бул багытта аткарылган изилдөөлөр жана сөздүктөр кеңири пайдаланылды. Ошону менен катар эпостун сөз байлыгын мүмкүн болушунча толук каттоо максатында орфографиянын эски нормаларынан четтеп, жазуу эрежелеринин 2002-жылкы редакциясы сунуштаган нормаларга артыкчылык берилди. Ошол эле маалда бул ишти аткарууда кыйынчылыктар да болбой койгон жок. Маселен, эпосто архаизмге айланган, мааниси кыргыздардын өзүнө да түшүнүксүз болгон сөздөр да арбын. Мындай учурда эмне кылуу керек? Түшүнүксүз сөз деп таштап кетүү керекпи? Жок, антилген жок. Түшүнүксүз сөздөр болжолдоп которулуп, керектүү учурда контексти чогуу көрсөтүлүп, андан соң суроо белгиси менен коштолуп берилди.

Же болбосо сөздүккө алынган сөздөрдүн маанисин ачып берүү кыйынчылык туудурса, анда мындай сөздөн кийин айкашкан сөзү кошо көрсөтүлдү. Тууранды сөздөр үчүн да ушундай эле колдонулду. Мисалы: *булт*: ~ *кой*; *булк*: ~ *эт*; *болк*: ~ *эт* ж.б. Ал эми ар сөздүн ар башка диалектилик варианттары окшош котормо менен коштолуп, өзүнчө сөз катары реестрге чыгарылды. Мисалы: *айза* - *найза*; *байгамбар* - *найгамбар* ж.б.

Ошентип, Түркиянын Баш министрлигинин караштуу Түрк Тил куруму тарабынан басылып чыккан «Манас: кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүк» аттуу 1650 беттен турган бул фундаменталдуу эмгек жөнүндө жазылган атактуу тилчи-түрколог Ахмет Бижан Эржиласундун төмөнкү пикирин келтирүүнү эп көрүп турам: «Manas: Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin», Manas destanının ayrıntılı bir dizinidir. Sağımбай Orozbek Uulu ve Sayakбай Karala Uulu varyantlarında geçen bütün sözler, aldıkları ekler ve geçtikleri bütün yerler belirtmek suretiyle dizinde gösterilmiştir. Bundan böyle Manas üzerinde dil ve muhteva çalışması yapmak isteyenler, destanın bütün sayfalarını karıştırmak zorunda kalmayacaklardır. Hangi kelime, kavram ve eki arıyorlarsa alfabe sırasındaki dizinden ona ulaşacaklardır; kelimenin karşısındaki sayfa ve satır numaralarından da sözün, kavramın geçtiği yeri hemen bulacaklardır. Böyle bir dizinin Manas çalışmalarına hız kazandıracığı şüphesizdir. Ayrıca kırgızcanın zengin söz varlığının bir kısmı da böylece ortaya çıkmış olacaktır. Yeni sözlüklerde kelimeler Manas'tan örnek vermek isteyenler, aradıkları örneği kolayca bulabileceklerdir. Bu eser tamamlanınca büyük bir Manas sözlüğü ortaya çıkmış olacaktır. Kırgıztaanu ve genel olarak Türkolojinin bu eserle zenginleşeceği muhakkaktır». («Манас: кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүк» - «Манас» дастанынын толук сөз тизими. Сагымбай менен Саякбайдын нускаларында келген бардык сөздөр уланган мүчөлөрү жана колдонулган даректери менен бирге так аныкталып тизимде көрсөтүлгөн. Мындан ары Манаска байланыштуу тил тааным жана башка багыттагы изилдөөлөрдү аткаруучулар дастандын бардык беттерин баштан аяк карап чыгуу түйшүгүнөн кутулмакчы. Кайсы сөздү, кай маанини жана кандай мүчөнү издесе, алфавит тартибинде жайгаштырылган тизимден ага кол жеткирмекчи; сөздүн тушундагы бет жана сап нумурларынан сөз менен маанинин колдонулган жерин дароо табууга жол ачылмакчы. Мындай сөздүк Манас изилдөөлөрүнө кызуу ыргак берери шексиз. Мунун натыйжасында кыргыз тилинин бай сөздүк казынасынын бир бөлүгү да ачыкка чыгарылмакчы. Жаңы сөздүктөрдү жасоодо Манастан өрнөк

келтиргиси келгендер издеген сөздүн мисалын жеңил табышмакчы. Бул эмгектин бүткөрүлүшү менен Манастын чоң сөздүгү майданга чыкмакчы, кыргызтаануунун да, жалпы эле түркологиянын да бул эмгек менен байый турганы талашсыз).

-Учурда кандай иштер менен алектенүүдөсүз?

Иралды эларалык маанидеги долборлорго токтоло кетүү абзел. Түркияда «Түрк цивилизациясы» аттуу илимий кеңештин алкагында «Түрк дүйнөсүнүн чоң сөздүктөрү» долбору деген жумушчу топ 10-15 тектеш тилдин мисалында ар кандай типтеги сөздүктөрдү түзүү иши менен алектенүүдө. Учурда бул топ «Түрк дүйнөсүнүн макал-лакаптар сөздүгү» аттуу долбордун соңуна чыгып калды. Кыргыз тараптан мүчө катары мен бул долбор боюнча 5 миңге жуук түркчө макал-лакаптын кыргызча котормосун жасап Түркияга жөнөтүм. Ушул эле кеңештин алкагында көчмөндөр оюндарына, бүлө концептине, тууганчылык катыштын тилдик бейнесине, пиктографиялык жазууларга байланыштуу да аткарыла турган бөлүмдөрүбүз арбын. Шүгүрчүлүк, буга да даярдык жаман эмес, учурунда аткарабыз деген ишеним жетиштүү.

Экинчиден, Түрк дүйнөсүндөгү компьютердик лингвистика ассоциациясынын мүчөсү катары Татарстан Илимдер академиясынын Колдонмо семиотика институту тарабынан мерчемделген «Түрк дүйнөсүнүн улуттук корпустары» аттуу долбордун алкагында «Түрк тилдери үчүн морфологиялык анализдин технологиясы, модели жана системалары» аттуу жамааттык монографиянын кыргыз тилине тиешелүү бөлүмүн даярдоо үстүндөмүн.

Үчүнчүдөн, Кыргызстандын шартында «Манас эпосунун чоң көрсөткүч сөздүгү» боюнча орусча, англисче, немисче, арапча, фарсыча версияларды даярдоо, «Жусуп Мамай. Манас эпосунун түшүндүрмө-көрсөткүч сөздүгү», «Кыргыз тилинин жыштык сөздүгү», «Кыргыз тилинин улуттук корпусу» аттуу долборлорду аткаруу жумуштары менен алектин. Ошол эле маалда Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын мерчеми боюнча «Кыргыз тобунун тектештирме грамматикасынын негиздери» аттуу 600 беттен турган монографияны жазып бүтүп, басмага тапшырдым. «Кыргыз тилинин академиялык грамматикасы» аттуу долборго катышуудамын. Учурда «Байыркы түрк сөздүгүнүн» кыргызча котормосун, «Орфоэпиялык сөздүктүн» колжазмасын редакциялоодомун.

-Илимий жетекчиңиз тууралуу.

Устат деген улуу сөз. Бул жагынан мага өтө үлкөн бакыт ыроолонгон экен. Илимий жетекчим дүйнөдөгү инженердик

лингвистика илимин негиздеп, эбегейсиз зор көлөмдөгү тексттерди салыштырууга, андагы сөз айкашы, сүйлөмдөн баштап тексттин бүтүндөй үзүндүсүнө чейинки түпнуска менен котормонун ортосундагы шайкештиктерди аныктоого багытталган, өзүн өзү которууга үйрөтүү системасын иштеп чыгуу максатын көздөгөн машина котормосундагы статистикалык негиздеги машина котормосу (*Statistical-based Machine Translation*) аттуу синергетикалык багытты ишке ашырган, беш жүздөн ашуун илимдин доктору менен кандидаттын даярдаган жана ЮНЕСКО профессору деген ардактуу наамга татыктуу болгон академик Р.Г.Пиотровский болду. Маркум устатыма көп жагынан карызым. Мен кол жеткирген ийгилик устатымын ийгилиги деп эсептейм.

-Из басар шакирттериңиз тууралуу.

Шакирт тарбиялоо өтө олуттуу иш экени анык. Соңку 10 жылда түркологиянын ар кандай маселелери боюнча 30 дан ашуун магистрант даярдаган экенимин. Алардын басым көпчүлүгү Түркиядан келген шакирттер. Ошол эле маалда менин жетекчилигим менен 10 го жакын кандидаттык диссертация корголушту. Алардын бирөө Түркология илим изилдөө институтунун директору Доц.Др. Сердар Дагыстан, экөө учурда илимдин докторлору. Булар мен үчүн чоң сыймык.

Эмгектеринин хронологиялык тартиптеги библиографиясы

1976 ж.

1. К исследованию некоторых контактных связей (на примере диспетчеров Фрунзенского аэропорта) // Звуковая и семантическая структура языка. – Фрунзе, Илим, 1976.

1978 ж.

2. Морфологический анализ в обучающем лингвистическом автомате // Школа-семинар по оптимизации преподавания иностранных языков с помощью технических средств: (Тезисы докладов и сообщений). Кишинев, 1978.-с. 21 (авторлошу - А.Бабанаров, М.Махмудов).

1979 ж.

3. К исследованию количественно-лингвистической структуры киргизского текста на ЭВМ: (О частотном словаре эпоса "Манас") // Известия АН Киргизской ССР, 1979, №3.-с. 93-100.
4. Лингвистикалык статистика // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 4-т. Фрунзе: 1979, 55-б.
5. Математикалык лингвистика//Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 4-т. Фрунзе: 1979, 192-б.
6. Машина котормосу // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 4-том. Фрунзе: 1979, 203-204-б.
7. Металингвистика // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 4-том. Фрунзе: 1979, 233-б.
8. Метатил // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 4-том. Фрунзе: 1979, 242-б.
9. Ортомчу тил // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 4-том. Фрунзе: 1979, 500-б.

1980 ж.

10. Семантика // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 5-том. Фрунзе: 1980, 285-б.
11. Семиотика // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 5-том. Фрунзе: 1980, 288-289-б.
12. Соссюр Ф. де // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 5-том. Фрунзе: 1980, 387-б.
13. Социоллингвистика // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 5-том. Фрунзе: 1980, 401-б.
14. Структурализм // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 5-том. Фрунзе: 1980, 447-448-б.
15. Шерба Л.В // Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 6-том. Фрунзе: 1980, 486-б.
16. Синтез тюркской словоформы в обучающем лингвистическом автомате // Инженерная лингвистика и оптимизации преподавания иностранных языков. -Л., 1980. -с. 107-116.
17. Первый симпозиум по лингвистическим проблемам искусственного интеллекта // Радиотехника.- М.: 1980, №5. - с. 93-94.
18. Система, моделирующая морфологию и механизмы порождения регулярных форм имени в киргизском языке // Материалы семинара “Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика”.- Чимкент, 1980. - с. 282-284.

1981 ж.

19. Глубинная и поверхностная структура тюркской морфемы // Всероссийская школа-семинар “Обучающие лингвистические машины и оптимизации обучения языкам”: (Тезисы докладов и сообщений). - Махачкала, 1981. -с. 90-91.

1982 ж.

20. Моделирование киргизской именной морфологии. Автореф. дис... канд фил.наук, 10.02.21: -Структурная, прикладная и математическая лингвистика – Ленинград: 1982. - 16 с.
21. Моделирование киргизской именной морфологии. Дис... канд фил.наук, 10.02.21: -Структурная, прикладная и математическая лингвистика. – Ленинград: 1982. - 185 с.
22. Система машинного анализа и синтеза тюркской словоформы // Переработка текста методами лингвистики: (Тезисы докладов).- Минск, 1982. -с. 49-50 (авторлошу - А.А.Пиотровская, М.Махмудов).
23. Трансформирование глубинной структуры в поверхностную при порождении тюркской морфемы // Научная конференция, посвященная 60-летию СССР. Ф: Илим, 1982, с. 86-87.

1983 ж.

24. Проблемы моделирования тюркской морфологии в инженерной лингвистике // П научные чтения, посвященные памяти акад. И.А. Батманова, К.К.Юдахина, Б.М. Юнусалиева. - Ф: Илим, 1983, -с. 44-46 (авторлошу - Р.Г.Пиотровский).
25. Об этапах статического изучения лексико-морфологической структуры киргизского текста // Научные чтения, посвященные памяти акад. И.А. Батманова, К.К.Юдахина, Б.М.Юнусалиева.- Ф: Илим, 1983. - с. 46-47 (авторлошу - И.Сагынбеков).
26. Спорное в интерпретации сингармонизма // Научные чтения, посвященные памяти акад. И.А.Батманова, К.К.Юдахина, Б.М.Юнусалиева. - Ф.; Илим, 1983. - с. 47.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

1984 ж.

27. Некоторые результаты в теории тюркских морфем // Материалы меж. республ. конференции молодых тюркологов. - Алматы, Ылым. 1984.

1985 ж.

28. О сегментации притяжательных форм в киргизском языке // Тюркологические исследования. - Ф.: Илим, 1985.

1986 ж.

29. О сегментации падежных форм местоимений в киргизском языке // Тюркологические исследования. - Ф.: Илим, 1986.

1987 ж.

- 30. Проблемы моделирования тюркской морфологии.- Фрунзе: Илим, 1987. - 128 с.**

1988 ж.

31. Историческая грамматика и компьютер // Тюркология-88. Фрунзе: Илим, 1988, с. 60-61 (К.Бектаев, Р.Г.Пиотровский).
32. О статистическом анализе лексики и морфологии киргизского текста // Тюркология-88. Фрунзе: Илим, 1988, с. 187-188 (И.Сагынбеков, Ж.Жетекишев).
33. Порядковое членение глагольных словоформ в киргизском языке // Тюркология-88. Фрунзе: Илим, 1988, с. 170-171 (С.Давлетов, И.Абдувалиев).
34. Синтез словоформ в машинном фонде кыргызского языка // МФЯН СССР, Таллин, 1988, с 14.
35. Типы и правила киргизского склонения // Тюркология-88. Фрунзе: Илим, 1988, с.158-159.

1990 ж.

36. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери // Фрунзе шамы, 31.10.1990 (авторлошу – И.Абдувалиев, К.Сыдыкова).
37. О статическом анализе вариантов тюркских аффиксов // Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерной лингвистика. -Чимкент, 1990.- С. 253-254 (авторлошу –Ж.Жетекишев).

1991 ж.

38. Автомат котормосу //Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 9-10-б.
39. Автоматтар теориясы //Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 10-б.
40. Айтымдарды эсептөө //Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 17-б.
41. Алгоритм проблемасы //Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 30-б.
42. Башкаруу системасы // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 57-б.
43. Бинардык форма // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 67-б.
44. Кибернетика // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 208-211-б.
45. Конструктивдик анализ // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 221-222-б.
46. Конструктивдик семантика // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 223-б.

47. Конфигурация // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 225-226-б.
48. Лингвостатистика // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 258-259-б.
49. Математикалык жабдуу // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 280-282-б.
50. Математикалык лингвистика//Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 285-286-б.
51. Окшоштук теориясы // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 321-322-б.
52. Расписаниелер теориясы // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 368-б.
53. Рефлексиялуулук // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 372-б.
54. Талаа // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 407-408-б.
55. Тамамдама ыкма // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 408-409-б.
56. Чексиз кичинелер эсептөөсү // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 481-б.
57. Чондук // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 486-487-б.
58. ЭЭМ де кыргыз тилин изилдөө // Математикалык кыскача энциклопедия. Б: КСЭ БР, 1991, 507-б.

1992 ж.

59. **Основы киргизской фонологии и морфонологии. Б: Илим, 1992.- 157 с.**
60. Кыргыз тилинин латын алфавитин калыбына келтирүү долбоору // Кыргыз туусу, 01.02.92 (авторлошу – И.Абдувалиев).

1993 ж.

61. Үндөштүк күүсү жана кыргыз тилинин ички экологиясы // Э.Арабаев атындагы илимий окуулары. Б.- 1993.- 23-б. (авторлошу – Р.Садькова).

1994 ж.

62. Язык как фактор идентификации народа // Aspekte Zentralasiatischer Identitäten in Einer Übergangszeit. Berlin, 1994, s 66.

1995 ж.

63. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. Б. Акыл, 1995, 24 б. (авторлоштору- Б.Орузбаева, С.Мусаев, И.Абдувалиев, Ж.Мураталиева).
64. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии. Автореф. дис...докт. филол. наук.- Алматы, 1995. - 43 с.
65. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии. Дис...докт. филол. наук.- Алматы, 1995. - 338 с.

1997 ж.

66. Теория строя тюркских языков: фонология, морфонология // Тил жана адабият институтунун эмгектери. - Б. Илим, 1997, 1-14-б.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

67. **Азыркы кыргыз тили: морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу китеби). Б: Кыргызстан-Сорос фонду, Гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү программасы, 1997. - 294 б. (авторлошу – И.Абдувалиев).**

1998 ж.

68. Түрк тилинин калыптанышы жана өнүгүшү // Түрк элдеринин тили жана адабиятынын актуалдуу маселелери.- Б: БГУ, 1998, 135-138-б. (авторлошу – Б.Сагынбаева).

1999 ж.

69. Сейрек жана жыш колдонулган сөз формаларынын текстти камтуу көрсөткүчү (“Манастын” материалында) // Кыргыз тилинин башаты. - Б: Илим, 1999. - 17-22-б. (авторлошу – Б.Шаршембаев).

2000 ж.

70. Жөндөлүштүн кыргызча-түркчө типтери // Түркологиялык изилдөөлөр. Б: БГУ, 2000.- 59-74-б.
71. “Манас” эпосунун жыштык сөздүктөрүнүн зоналарын камтуу көрсөткүчү жөнүндө // Кыргыз тили: кечээ, бүгүн жана эртең. Б: Илим, 2000, 123-132-б. (авторлошу – Б.Шаршембаев).

2001 ж.

72. Принципы инженернолингвистического моделирования тюркского текста // *Türkolojiya*. Bakı: 2001, № 1-4, s. 53-69 (авторлоштору – Р.Пиотровский, М.Махмудов, В.Пинес).
73. Ат атоочтогу тарыхый байланыштар // Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. Б: КТМУ, 2001. - 123-132-б.
74. Текстти изилдөөнүн лингвосемиотикалык негиздери // Азыркы кыргыз тили жана адабиятынын актуалдуу маселелери. Б: БГУ, 2002, 39-46-б. (авторлошу – Б.Шаршембаев).

2002 ж.

75. **Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы. -Б: 2002 (авторлоштору – Б.Орузбаева, С.Мусаев, И.Абдувалиев, Ж.Мураталиева).**
76. Ат атоочтогу этногенетикалык издер // Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз филологиясы. – Б: БГУ, 2003, 36-47-б.

2003 ж.

77. Түрк жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоонун негизги түшүнүктөрү // Түрк тилдери жана адабияты – Б: БГУ, 2003, 36-47-б. (авторлоштору – М.Гүмүш, Е.Кожа).
78. Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясын окутуунун айрым маселелери//Кыргыз тили жана адабияты.- Бишкек-Каракол: БГУ-ИМУ, 2003, 31-39-б.

2004 ж.

79. Ad durum çekimlerinin Kırgızca-Türkçe Tipleri // Sosyal Bilimler Dergisi. Bişkek: KTMÜ, 2004, 41-57-б.
80. Manas: Kırgızca-Türkçe dizini düzenleme aşamaları // TİKA: 1 Uluslararası Türkoloji Sempozyumu. Simferopol: 2004, s. 6-15
81. Manas: Kırgızca-Türkçe dizini düzenleme projesi // Avrasya Etüdleri.-S 26. Ankara & TİKA, 2004, 17-33 s. (авторлошу – Б.Шаршембаев).
82. Дүйнө тилдери // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 158-159-б.
83. Кеп темпи // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 209-210-б.
84. Көркөм адабияттын тили // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 225-226-б.
85. Орфография//Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 287-289-б.
86. Табу // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 390-391-б.
87. Тавтология // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 391-б.
88. Тагметика // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 391-392-б.
89. Татар тили // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 395-б.
90. Тезарус // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 395-396-б.
91. Термин // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 400-401-б.
92. Терминология // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 401-б.
93. Тил // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 401-403-б.
94. Тил жана коом // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 403-404-б.
95. Тил жана ойлор // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 404-б.
96. Тил илими // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 405-407-б.
97. Тилдерди типологиялык бөлүштүрүү // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 409-б.
98. Тилдик оппозиция // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 410-411-б.
99. Типологиялык тил илими//Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004,418-420б.
100. Тон // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 421-б.
101. Топонимика //Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 421-б.
102. Тофалар тили // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы.Б: МТЭБ, 2004, 421-422-б.
103. Транскрипция // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 422-423-б.
104. Транслитерация // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 423-б.
105. Транспозиция // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 423-424-б.
106. Трансформациялык метод // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 424-б.
107. Тува тили // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 426-б.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

108. Түрк тилдери // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 431-432-б.
109. Түрк тили // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, -429-430б.
110. Түркмөн тили // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 432-б.
111. Түркология // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 432-434-б.
112. Тыбыштык алмашуулар // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы.Б: МТЭБ, 2004, 434-б.
113. Уңгу // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы.Б: МТЭБ, 2004, 439-440-б.
114. Үндүүлөр //Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 441-442-б.
115. Фонетика // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 448-450-б.
116. Фонология//Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 450-452-б.
117. Якут тили // Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Б: МТЭБ, 2004, 482-б.

2005 ж.

118. “Манас”: сөз көрсөткүч сөздүгүн түзүү технологиясы // БГУнун жарчысы.- № 1, Б: 2005 (авторлошу – Б.Шаршембаев).
119. Ата-түрктүн сабактары жана мамлекеттик тилдин талаптары // Заман Кыргызстан, №44, Б: 2005.
120. Түрк тилдери // Заман Кыргызстан, №44, Б: 2005.
121. Түрк элдеринин чыгыш теги // Заман Кыргызстан, №44, Б: 2005.
122. “Манас”: кыргызча-арапча сөз көрсөткүчтөрүнүн сөздүгү // Билим жана тарбия. Б: МКБЧУ, 2005, 478-591-б. (авторлошу- Б.Шаршембаев).

2006 ж.

- 123. Азыркы кыргыз тили: фонетика. – Б: Бийиктик,2006. - 120 б.**
124. Көп варианттуулуктун айрым булактары // Түрк элдеринин тили жана адабияты. Б: БГУ, 2006, 79-85-б.
125. Ата-түрктүн сабактары жана мамлекеттик тилдин талаптары // Кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул ыкмалары. – Б. КТМУ, 2006, 159-166-б.
126. Түркчө-кыргызча сөздүккө карата ойлор // Заман Кыргызстан, №39, Бишкек:2006.

2007 ж.

127. Кашкарлык Махмуттун “Дивану лугат-ит түрк” эстелигиндеги ат атоочтордун тектештирме тарыхый контексти // “Кашкарлык Махмут жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы” аттуу эл аралык конференциянын материалдары.- Б. 2007, 105-166-б.
128. Tü r ç e ve Kı r g ı z ç a S ö z c ü k T ü r e t m e n i n T e m e l K a v r a m l a r ı // Al at o o A c a d e m i c S t u d i e s , v o l . 2 , N o . 2 , 2 0 0 7 , 7 5 - 8 5 s . (a v t o r l o ŗ u ŗ u – E r g ü n K o ç a) .
129. “Айкөл” сөзүнүн чыгыш теги жана колдонулушу // Al at o o A c a d e m i c S t u d i e s , v o l . 2 , N o . 2 , 2 0 0 7 , 5 0 - 6 5 - б . (a v t o r l o ŗ u ŗ u – Т . А б д р а к у н о в) .

2008 ж.

130. Тексттин мүнөздөмөсүн компьютер аркылуу ченөө // 5th International Conferans of Electronics and Computer in Kyrgyzstan. Bishkek: 2008, 159-163-б. (авторлошу - Б.Шаршембаев).

2009 ж.

131. Алгы сөз // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 4-6-б.
132. Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 20-21-б.
133. Фонетиканын изилдөө объектилери // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 21-22-б.
134. Фонетиканын түрлөрү // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 22-23-б.
135. Кыргыз фонетикасынын кыскача тарыхы // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 23-24-б.
136. Фонетиканын акустикалык аспекти // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 24-26-б.
137. Фонетиканын артикуляциялык аспекти // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 26-28-б.
138. Фонетиканын лингвистикалык аспекти // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 28-30-б.
139. Муун // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 53-56-б.
140. Графика жана орфография // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 81-85-б.
141. Транскрипция // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 85-89-б.
142. Сөз жасоо // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 247-254-б.
143. Жөндөлүш жана типтери // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 302-306-б.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

144. Ат атооч // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 348-368-б.
145. Тууранды сөздөр // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 465-447-б.
146. Профессор К.Жубанов илими жана морфостатистика жөнүндө // Қазақ тіл білімінің өзекті маселелері. Проф. Құдайберген Жұбановтың 110 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: 2009, 10-13-б.
147. «Манас» эпосунун жаңы типтегі сөздүктөрү жана морфостатистикасы жөнүндө // Язык и жизнь в динамике. К 70-летию проф. А.О.Орусбаева. Б: КРСУ, 2009 (авторлошу – К.Токтоналиев, Б.Шаршембаев).

2010 ж.

148. **Кыргыз&түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. Б: 2010, 479 б. (авторлошу – Б.Сагынбаева).**
149. Эргүн Кожа жана Айшен Кожанын «Тил концепти жана дүйнө тилдеринин бөлүнүшү (тилдик карталар жана схемалардын коштоосунда)» аттуу окуу куралына пикир // Заман Кыргызстан, №17, 12.05.2010, 12-б.
150. Окулыктар аркылы окутудың жүйөсү жолдары // «Батырдың мурасы – ел идеологиясының бастауы» атты Б.Момышұлының 100 жылдығына арналган халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. 22.11. Шымкент: 2010, 453-455 б. (авторлошу – Қ.Молдабек, Н.Молдабеков).
151. Қатысым әдісі аркылы бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту жолдары // «Батырдың мурасы – ел идеологиясының бастауы» атты Б.Момышұлының 100 жылдығына арналган халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. 22.11. Шымкент: 2010, 460-462 б. (авторлошу – Қ.Молдабек, Н.Молдабеков).

2011 ж.

152. **Manas destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin. Ankara: TDK, 2011, 1647 s. (авторлошу - Б.Шаршембаев).**
153. Türkçe-Kırgızca Sözcük Türetmenin Bazı Sorunları // Труды международной научно-практической конференции «Инновации в образовании и науке», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан- и 15-летию университета имени Сулеймана Демиреля. Алматы: 2011, с. 143-148 (авторлошу –Мехмет Изол).
154. Кыргыз тилтаанымында колдонмо лингвистиканын башаттары // Эпос тілін зерттеудің өзекті маселелері. Проф. Есет Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналган халықаралық дөңгелек үстел материалдары. Алматы: 2011, 226-229-б. (авторлошу - Б.Шаршембаев).
155. Түрк жана кыргыз тилиндегі тууранды сөздөр (пикир) // Türkel. 03 (59) Mart 2011, s.14.
156. «Дивану лугат-ит түрк» эстелигиндегі ат атоочтордун колдонулушу // Қазақ тілінің тарихы мен түркітану маселелері. Алматы: 2011, 80-88-б.
157. Муун үндөштүгү жөнүндө // Қазақ тіл білімі: тарих, тәжірибе, болашақ. Алматы: 2011, 141-145-б.

158. Касым Тыныстан уулу жана муун үндөштүгү // Вестник Иссык-Кульского университета. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 110 летию Касыма Тыныстанова. Каракол: 2011, № 30, 188-191-б. (авторлошу - Б.Шаршембаев).
159. Түркі тілдеріндегі морфемаларның лингвостатистикалық ерешектеліктері // «Қазіргі таңдағы білім мен ғылымның өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның еңбектері. Шымкент: 2011, 18-21-б. (авторлошу – М.Ермекбаев, Г.Абишева).

2012 ж.

160. Түрк морфо-фонологиясының теориялық парадигмасындағы жылыштар жөнүндө // Түркі альманах. Астана: Түркі академиясы, 2012, 188-199-б.
161. «Манас» еріс (транскрипция) // Асыл мұра: түркі антологиясы. Астана: Түркі академиясы, 2012, 82-108-б.
162. Toktagul Satilganov (транскрипция) // Асыл мұра: түркі антологиясы. Астана: Түркі академиясы, 2012, 520-531-б.
163. Тұрақты сөз тіркестерін кодтау және модельдеу мәселелері // «Жоғары оқы орындарында жастарға заманауи білім мен тәрбие берудің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның еңбектері. Шымкент: 2012, 261-264-б. (авторлошу – А.Қ.Жұбанов, М.Ермекбаев).
164. Бир муундуу сөздөгү үндөштүктүн фоностатистикасы // «Қазақ тіл білімі: жаңа ғылыми парадигмалар мен оқытудың инновациялық технологиялары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (19-20 апрель 2012). – Алматы: 2012, 42-45-б.
165. Түрк жана кыргыз тилдеріндегі үндүүлөрдүн айрым өзгөчөлүктөрү // «Фонетика ғылымының өзекті мәселелері: даму көздері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (12 қазан 2012). – Алматы: 2012, 26-31-б. (авторлошу – Мехмет Изол).
166. Бир муундуу сөздөгү үндөштүктүн фоностатистикасы // «Фонетика ғылымының өзекті мәселелері: даму көздері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (12 қазан 2012). – Алматы: 2012, 114-117-б. (авторлошу – Йашар Демирйүрек, Мехмет Изол).
167. Кыргыз-казак текстеринин салыштырма статистикалык айрым өңүттөрү // Профессор Асқар Құдайбергеноұлы Жұбановтың 75 жылдық мерейтойына арналған «Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 13-14.10.2012. Алматы: 2012, 20-24-б. (авторлошу - Б.Шаршембаев).

2013 ж.

168. Үнсүздөрдөрдүн артикуляциялық базасы жөнүндө // «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 19.02.2013. Алматы: 2013, 199-202-б. (авторлошу - Мехмет Изол).
169. Бөлүкчөлөрдүн бейвербалдық контексти// «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 19.02.2013. Алматы: 2013, 213-216-б. (авторлошу – Ж.Артыкова).

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

170. Kırgızca imla kurallarının oluşması üzerine // V Uluslararası Türkoloji Kongresi. Kültürel etkileşim ve Medeniyetler İttifakı. Türkistan, НАУ УТКÜ: 2013, s. 74-78.
171. Кыргыз орфографиясының қалыптану контексті // «Заманауи филологиялық ғылымдар» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 28-29.05.2013. Алматы: 2013, 126-130-б. (авторлошу – Г.Садыралиева).
172. Лингвопоэтикалык жаңы өнүттөр. А.О.Ормонбекованын «Гилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө» аттуу монографиясына пикир // Кыргыз тили жана адабияты. 22. 2013, 109-110-б.
173. О теоретических основах тюркской фонологии и морфонологии // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России. Материалы XIII международной конференции (13-14.09.2013). Уфа: 2013, с. 221-229.
174. «Манас» эпосунун улуттук корпусун түзүү жөнүндө // Труды 1 международной конференции «Компьютерная обработка тюркских языков». 03-04.10.2013. Астана: 2013, с. 148-153 (авторлошу – Б.Шаршембаев).
175. Түркі тілдеріндегі лингвистикалык терминдердің синтетикалык тәсілмен жасалуы (қазақ-кыргыз тілдері негізінде) // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Филологиялык илимдер. Чыгарылышы 12. Бишкек: 2013, 137-141-б. (авторлошу – Құралай Мұхамади).
176. Түрк жана кыргыз тилиндеги сын атоочтун даражалары жөнүндө // БГУнун жарчысы. Б: 2013, № 3 (26), 161-162-б. (авторлошу – Ө.Гүлбахар).
177. Мамиле категориясынын кыргыз жана түрк тилиндеги контексти жөнүндө // БГУнун жарчысы. Б: 2013, № 3 (26), 190-192-б. (авторлошу – М.Күчүк).
178. Түрк тилиндеги этиштин жаксыз формалары жөнүндө // БГУнун жарчысы. Б: 2013, № 3 (26), 198-201-б. (авторлошу – О.Яйла).

2014 ж.

179. Kırgız ve TürkiyeTürkçesinde Ad Durum Çekim Tipleri // I Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. 18-21.03.2014. Niğde: 2014, s. 2361-2376.
180. О статистической характеристике частотного словаря эпоса «Манас» // Материалы международной конференции «Бектаевские чтения-1: Информатизация – будущее развития общества». II бөлім. Шымкент: 2014, 696-701-б. (авторлошу – Б.Шаршембаев).
181. Азыркы кыргыз тилинин типтүү программасы. Жогорку окуу жайлардын кыргыз филология факультеттери үчүн. Б: БГУ, 2014. 34 б. (авторлошу – Т.Токоев, Ж.Жумалиев, А.Карымпакова, К.Секимова, Г.Шакенбаева, Т.Үмөталиева, Г.Садыралиева).
182. Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн системологиясы // «Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият жана коом» аттуу XI эл аралык илимий конференциянын материалдары. 12-13.03.2014. Б: 2014, 43-52-б.
183. Система морфологической разметки для корпуса кыргызских текстов // Материалы международной конференции по компьютерной и когнитивной лингвистике «Языковая семантика: модели и технологии». 06-09.02.2014. Казань: 2014, с.135-142 (авторлошу – Б.Шаршембаев).

184. Түркиядагы тил саясаты: кечегиси, бүгүнкүсү // «Мәдениеттер тогысындагы тил, әдебиет, аударма және журналистика мәселелері» аттуу VI эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. 24-25.04.2014. Алматы: СДУ, 2014, 12-18-б.
185. Информатика жана компьютер терминдеринин англисче-орусча-кыргызча сөздүгү. Б: 2014, - 256 б. (авторлошу –А.Закиров, Д.Абакирова).
186. Система морфологической разметки для корпуса кыргызских текстов // Труды Казанской школы по компьютерной и когнитивной лингвистике TEL-2014.- Казань: Изд-во Фан АН РТ, 2014, с. 140-147 (авторлошу – Б.Шаршембаев).
187. Ünsüzlerin kırgızcadakises türetim tabanı // Dünya Uygarlığı içinde Türk Uygarlığı Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı. 26-29 Haziran 2014. 2. Dil/Edebiyet Meseleleri Tebliğleri. Eskişehir: 2014, s. 264-279.
188. Морфонология өңүттөрү // Ғылымдагы ғұмыр: ана тили және түркі әлемі. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Елтаным, 2014, 355-362-б.
189. Büyük göçün zamirlerdeki yansıması // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы XIV Всероссийской научной конференции(20-22 ноября 2014 г.). – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2014, с. 188-190.
190. О тюркской фонеморфологии // Форум «Историко-культурное наследие народов Евразии»: Международная конференция «Этногенез, история, язык и культура карачаево-балкарского народа». 23-29.11.2014. М: РАН, 2014.
191. Дискурстун түрлөрү: I // БГУ жарчысы. Б: 2014, № 4 (30), 84-88-б. (авторлошу – А.Шахарман).
192. Дискурстун түрлөрү: II// БГУ жарчысы. Б: 2014, № 4 (30), 88-91-б. (авторлошу – А.Шахарман).
193. Түрк тилиндеги чак категориясынын курамы // БГУ жарчысы. Б: 2014, № 4 (30), 92-93-б. (авторлошу – С.А.Ишлер).
194. Созулма үндүүлөрдүн артикуляциялык базасы жөнүндө // «Тилдер әлемі және мәдениетаралык қарым-қатынас». Қ.Жұбановтың 115 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалык конференциясынын материалдары. Ақтөбе: 2014, 32-34-б.
195. Убакыт түшүнүгүнүн айрым өңүттөрү // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Филологиялык илимдер. Чыгарылышы 15. Бишкек: 2014, 125-129-б. (авторлошу – С.А.Ишлер).
196. Тилдик система, тилдик структура жана тилдик норма жөнүндө // «Проф. Қ.Жұбанов және қазіргі тил білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы ғылыми-әдістемеләк зерттеулер» атты халықаралық ғылыми-практикалык конференция материалдары. Алматы: 2015, 16-20-б. (авторлошу – Т.Үмөталиева).
197. Кыргыз орфографиясынын башаты // Мыйзам чыгаруудагы тил маселелери. Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Б: 2015, 230-243-б.
198. Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 5-б.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

199. Фонетиканын изилдөө объектилери // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 6-7-б.
200. Фонетиканын түрлөрү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 7-9-б.
201. Фонетиканын үч аспекти // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 9-б.
202. Фонетиканын акустикалык аспекти // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 10-12-б.
203. Фонетиканын артикуляциялык аспекти // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 13-14-б.
204. Фонетиканын лингвистикалык аспекти // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 14-16-б.
205. Үндүүлөр системасы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 16-17-б.
206. Курамы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, -18-б.
207. Ажыратуу белгилери // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 18-21-б.
208. Артикуляциялык базасы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 22-29-б.
209. Белгилик мазмуну // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 29-б.
210. Үнсүздөр системасы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 30-б.
211. Курамы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, -30-31-б.
212. Ажыратуу белгилери // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 31-32-б.
213. Жарылмалар түрмөгү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 32-33-б.
214. Жылчыкчылдар түрмөгү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 33-34-б.
215. Белгилик мазмуну // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 34-35-б.
216. Артикуляциялык базасы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 35-48-б.
217. Муун табияты // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 48-50-б.
218. Муун типтери // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 50-52-б.
219. Муун түрлөрү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 52-б.
220. Муунга ажыратуу эрежеси // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 52-б.

221. Үндөштүк кубулушу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 53-б.
222. Түрлөрү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 53-б.
223. Негизги күү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 54-б.
224. Кошумча күү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 54-б.
225. Талдоо // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 54-55-б.
226. Солгундашы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 56-б.
227. Бузулушу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 56-57-б.
228. Окшошуу кубулушу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 58-60-б.
229. Алга окшошуу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 60-61-б.
230. Артка окшошуу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 61-62-б.
231. Кайчылаш окшошуу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 62-б.
232. Окшошпоо кубулушу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 63-64-б.
233. Ыңгайлашуу кубулушу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 64-66-б.
234. Кыскаруу кубулушу // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 66-67-б.
235. Кептип фонетикалык жактан бөлүнүшү: муунак // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 67-69-б.
236. Басым жана анын түрлөрү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 69-71-б.
237. Алфавит, графика жана орфография // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 71-73-б.
238. Орфографиянын негизги принциптери // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 73-74-б.
239. Жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 74-76-б.
240. Транскрипция // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 76-б.
241. Түрлөрү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 76-77-б.
242. Транскрипциялык белгилер // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 77-78-б.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

243. Транслитерация // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 78-б.
244. Транскрипция үлгүлөрү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 79-б.
245. Фонетикалык транскрипция // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 80-б.
246. Фонологиялык транскрипция // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 80-81-б.
247. Сөз тутуму // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 228-б.
248. Морфема жана түрлөрү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 228-б.
249. Уңгу жана мүчө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 229-б.
250. Мүчөнүн бөлүнүшү: уланды мүчө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 229-230-б.
251. Куранды мүчө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 230-б.
252. Сөз жасоо // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 230-231-б.
253. Сөз жасоо мааниси // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 231-232-б.
254. Негиз // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 232-б.
255. Тубаса негиз // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 232-233-б.
256. Туунду негиз // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 233-б.
257. Түзүүчү негиз // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 233-234-б.
258. Туундулук катыш // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 234-235-б.
259. Сөз жасоо тизмеги // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 236-б.
260. Сөз жасоо уясы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 236-237-б.
261. Сөз жасоо тиби // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 237-238-б.
262. Сөз жасоо жолдору // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 238-239-б.
263. Жөнөкөй сөз // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 239-б.
264. Татаал сөз // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 240-б.

265. Татаал сөздүн бөлүнүшү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 241-б.
266. Кош сөздүн бөлүнүшү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 242-243-б.
267. Кошмок сөздүн бөлүнүшү // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 243-244-б.
268. Кыскарган сөздөр // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 244-б.
269. Жөндөмө категориясы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 258-259-б.
270. Атооч жөндөмө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 259-б.
271. Илик жөндөмө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 259-261-б.
272. Барыш жөндөмө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 261-263-б.
273. Табыш жөндөмө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 263-264-б.
274. Жатыш жөндөмө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 264-265-б.
275. Чыгыш жөндөмө // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 266-267-б.
276. Зат атоочтун жасалышы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 268-б.
277. Морфологиялык жол // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 269-б.
278. Атооч сөздөн зат атооч жасоочу курандылар // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 269-273-б.
279. Этиштен зат атооч жасоочу курандылар // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 273-276-б.
280. Синтаксистик жол менен жасалышы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 276-277-б.
281. Ат атооч // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 295-б.
282. Жактама ат атооч // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 296-б.
283. Шилтеме ат атооч // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 297-б.
284. Сурама ат атооч // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 297-299-б.
285. Аныктама ат атооч // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 299-300-б.
286. Тангыч ат атооч // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 301-302-б.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

287. Ыңгай категориясы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 316-317-б.
288. Баяндагыч ыңгай // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 317-б.
289. Буйрук ыңгай // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 317-318-б.
290. Тилек ыңгай // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 318-б.
291. Ниет ыңгай // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 318-б.
292. Шарттуу ыңгай // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 319-б.
293. Этиштин жасалышы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 332-б.
294. Морфологиялык жол менен жасалышы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 332-334-б.
295. Синтаксистик жол менен жасалышы // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 334-б.
296. Атооч түгөйлүү татаал этиштер // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 334-336-б.
297. Этиш түгөйлүү татаал этиштер // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 336-337-б.
298. Тууранды сөздөр // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 348-349-б.
299. Табыш тууранды сөздөр // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 349-353-б.
300. Элес тууранды сөздөр // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 353-354-б.
301. Туум тууранды сөздөр // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 354-355-б.
302. Сырдык сөздөр // Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Б: 2015, 355-357-б.
303. «Манас» эпосунун улуттук корпусун түзүүдөгү айрым технологиялык өңүттөр // «Манас» эпосу жана кыргыз элинин дүйнөтаанымы. Б: 2015, 209-215-б.
304. Түркиядагы тил саясатынын сабактары // Қазақ хандыгы мен түркілердің рухани мәдениеті: тіл және тарых. Республикалык ғылыми-практикалык конференцияның материалдар жинағы. Тараз: 2015, 64-70-б.
305. Анадолу айтымдарынын калыптанышында огуз тайпаларынын катышы // БГУ жарчысы. № 1 (31). Б: БГУ, 2015, 79-81-б. (авторлошу – Б.Кахвежи).
306. «Манас» эпосундагы «жаңжал» концепти жөнүндө // БГУ жарчысы. № 1 (31). Б: БГУ, 2015, 81-85-б. (авторлошу – С.Абакирова).
307. «Манас» эпосунун сөздүк курамынын толук тизими // «Манас» эпосунун түшүндүрмө сөздүгү. Б: Бийиктик плюс, 2015, 234-285-б. (авторлошу – Б.Шаршембаев).

308. О некоторых концептах исламского религиозного дискурса// Языки и литературы в поликультурном пространстве современной России / Материалы международной научной конференции. -Караचाевск: КЧГУ, 2015, с. 268-275 (авторлошу – А.Шахарман).
309. Айкөл // Манас: Сагымбай Орозбаков энциклопедиясы. Б: Бийиктик плус, 2015, 65-66-б.
310. «Манас» эпосундагы сырдык сөздөрдүн бейвербалдык контексти жөнүндө // Қазақ лексикографиясы: тарихы, тәжірибесі, болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: Елтаным баспасы, 2015, 174-177-б. (авторлошу – Ж.Артыкова).
311. Fonolojik Okulların Bilimsel Esasları Hakkında // 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe SempozyumuI. Fırat Üniversitesi,16-19.10.2014.Elazığ: 2015, s. 303-310 (авторлошу – М.Изол).
312. Кыргыз жана түрк тилиндеги фразеологизмдердин изилдениш контексти // Кыргыз тили жана адабияты. 27.- Бишкек-Каракол: БГУ-ИМУ, 2015, 23-26-б. (авторлошу – А.Элувекова).
313. Кыргыз-түрк фонетикасы боюнча айрым теориялык натыйжалар // Кыргыз тили жана адабияты. 27.- Бишкек-Каракол: БГУ-ИМУ, 2015, 128-130-б. (авторлошу – М.Изол).
314. Ad durum çekim tipleri //Россия и Восток: взаимодействие стран и народов. Труды X Всероссийского съезда востоковедов, посвященного 125-летию со дня рождения выдающегося востоковеда Ахмет-Заки Валиди Тогана (Уфа, 7–10 октября 2015 г.). Книга 2. Уфа: 2015, с. 196-204.
- 315. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология. Бишкек: Имак Офсет, 2015. - 360 б. (авторлошу - К.Т.Токтоналиев).**
- 316. Кыргыз тили: компьютердик лингвистиканын негиздери. – Бишкек: Имак Офсет, 2015. - 400 б. (авторлошу – Г.Э.Жумалиева, М.Ж.Түмөнбаева, Б. Шаршембаев).**
317. Киришүү // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 3-4-б.
318. Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 5-б.
319. Фонетиканын изилдөө объектилери // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 6-б.
320. Фонетиканын түрлөрү // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 7-8-б.
321. Кыргыз фонетикасынын кыскача тарыхы // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 8-9-б.
322. Фонетиканын үч аспектиси // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 9-14-б.
323. Фонетиканын артикуляциялык аспекти // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 26-28-б

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

324. Муун // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 33-36-б.
325. Графика жана орфография // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 57-61-б.
326. Транскрипция // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 61-63-б.
327. Сөз жасоо // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 196-201-б.
328. Жөндөлүш жана типтери // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 240-243-б.
329. Ат атооч // Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. Б: 2009, 278-294-б.
330. Тууранды сөздөр // Кыргыз тилинин жазма грамматикасы: азыркы кыргыз адабий тили. Б: 2015, 374-379-б.

2016 ж.

331. Өздүк мамиле формаларынын кыргыз жана түрк тилиндеги контексти жөнүндө // БГУ жарчысы. № 2 (36). Б: БГУ, 2016, 23-24-б. (авторлошу –И. Эрсевиич).
332. Kocaeli Bölgesi Uç Kültürüne Mukayeseli Bir Bakış // Uluslararası Gazi Süleymanpaşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III. Kocaeli Büyük Beledüyesi: 2016, s. 35 (авторлошу – Fatih Çelik).
333. Жин Денинин фонетикалык көз караштары // Alato Academic Studies, No. 1. В: 2016, p. 43-47 (авторлошу - М.Изол).
334. Үнсүздөрдүн фоностатистикасы жөнүндө // Кыргыз тили жана адабияты: окутуунун инновациялык технологиясы. «Проф. Ш.Жапаровдун кыргыз тил илимине кошкон салымы» аттуу республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. № 7, Б: 2016, 57-62-б. 35 (авторлошу – А.Шерова).
335. Кыргызстандын билим мейкиндигиндеги этнопедагогикалык баалуулуктар // М.К.Жүбанованың 90 жылдыгына арналган «Қазіргі бастауыш білім беруде оқушылардың функционалдык сауаттылығын дамытудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 11.11.2016. Алматы: ҚМҚПУ, 2016, 9-11-б. (авторлошу – Г. Адилова).

2017 ж.

336. Лексикографиялык жана терминологиялык базалар инновациялык технологиялардын контекстинде // Alato Academic Studies, No. 1. В: 2017, p. 22-28.
337. Сын атооч түркүмүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө // Alato Academic Studies, No. 1. В: 2017, p. 61-66 (авторлошу – Д.Йүжел).

Конференциялар

1. Лексикографиялык жана терминологиялык базалар инновациялык технологиялардын контекстинде // «Ааламдашуу доорунда эл аралык университеттердин орду, ролу жана келечеги» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. 17.11.2016. Alatau Academic Studies, No. 1. В: 2017, р. 22-28.
2. Сын атооч түркүмүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө // «Ааламдашуу доорунда эл аралык университеттердин орду, ролу жана келечеги» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. 17.11.2016. Alatau Academic Studies, No. 1. В: 2017, р. 61-66 (Д.Йүжел менен бирге).
3. Кыргызстандын билим мейкиндигиндеги этнопедагогикалык баалуулуктар // М.К.Жүбанованын 90 жылдыгына арналган «Қазіргі бастауыш білім беруде оқушылардың функционалдык сауаттылығын дамытудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 11.11.2016. Алматы: ҚМҚПУ, 2016, 9-11-б. (Г. Адилова менен бирге).
4. Үнсүздөрдүн фоностатистикасы жөнүндө // Кыргыз тили жана адабияты: окутуунун инновациялык технологиясы. «Проф. Ш.Жапаровдун кыргыз тил илимине кошкон салымы» аттуу республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. № 7, В: 2016, 57-62-б. 35 (А.Шерова менен бирге).
5. Жин Денинин фонетикалык көз караштары // «Маданияттар аралык байланыш: тил, адабият, котормо жана журналистиканын билим берүүдөгү ролу» аттуу VIII эл аралык илимий-практикалык конференция. 28-29.04.2016. В: ЭААУ, 2016 (М.Изол менен бирге).
6. Улуттук корпустун морфологиялык энтектери // «Маданияттар аралык байланыш: тил, адабият, котормо жана журналистиканын билим берүүдөгү ролу» аттуу VIII эл аралык илимий-практикалык конференция. 28-29.04.2016. В: ЭААУ, 2016 (Б.Шаршембаев менен бирге).
7. Сын атооч түркүмүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө // «Маданияттар аралык байланыш: тил, адабият, котормо жана журналистиканын билим берүүдөгү ролу» аттуу VIII эл аралык илимий-практикалык конференция. 28-29.04.2016. В: ЭААУ, 2016 (Д. Йүжел менен бирге).
8. Kocaeli Bölgesi Uç Kültürüne Mukayeseli Bir Bakış // Uluslararası Gazi Süleymanpaşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi: 2016, s. 35 2016 (Ф. Челик менен бирге).
9. К.К.Юдахиндин графика жана орфография боюнча көз караштары // К.К.Юдахин жана кыргыз тил илиминин өзөктүү маселелери. Республикалык илимий-практикалык конференция. 27.11.2015. В: БГУ, 2015.
10. О некоторых концептах исламского религиозного дискурса// Языки и литературы в поликультурном пространстве современной России / Материалы международной научной конференции. -Караचाевск: КЧГУ, 2015, с. 268-275.
11. «Манас» эпосундагы сырдык сөздөрдүн бейвербалдык контексти жөнүндө // Қазақ лексикографиясы: тарихы, тәжірибесі, болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: Елтаным баспасы, 2015, 174-177-б.
12. Түркиядагы тил саясатынын сабактары // Қазақ хандығы мен түркілердің рухани мәдениеті: тіл және тарых. Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. Тараз: 2015, 64-70-б.

Н.Байжигитов. Түркологияда компьютердик лингвистика багытынын...

13. «Манас» эпосунун улуттук корпусун түзүүдөгү айрым технологиялык өнүктөр // «Манас» эпосу жана кыргыздын дүйнө таанымы. Республикалык илимий-практикалык конференция. 21.05.2015. Б: ЭААУ, 2015, 209-215-б.
14. Тилдик система, тилдик структура жана тилдик норма жөнүндө // «Проф. К.Жүбанов және казіргі тіл білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы ғылыми-әдістемелек зерттеулер» атты халыкаралык ғылыми-практикалык конференция материалдары. 26.02.2015. Алматы: 2015, 16-20-б.
15. Кыргыз орфографиясынын башаты // Мыйзам чыгаруудагы тил маселелери. Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. 10-11.03.2015. Б: 2015, 230-243-б.
16. Созулма үндүүлөрдүн артикуляциялык базасы жөнүндө // «Тілдер элeмi және мәдениетаралык карым-катынас». К.Жүбановтың 115 жылдык мерейтойына арналган халыкаралык ғылыми-практикалык конференциясының материалдары. 12-13.12.2014. Актөбe: 2014, 32-34-б.
17. «Dünya Uygarlığı içinde Türk Uygarlığı» жумушчу тобунун жыйынында тил маселелери боюнча билдирүү жасалды. 29.11.2014. Эскишехир: 2014.
18. О тюркской фонеморфологии // Форум «Историко-культурное наследие народов Евразии»: Международная конференция «Этногенез, история, язык и культура карачаево-балкарского народа». 23-29.11.2014. М: РАН, 2014.
19. Büyük göçün zamirlerdeki yansıması // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы XIV Всероссийской научной конференции (20-22 ноября 2014 г.). Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2014, с. 188-190.
20. К.Жубанов жана К.Тыныстанов // «Кұдайберген Жұбанов – қазақ лингвистикасының негізін қалаушы». Эл аралык тегерек үстөл. Түрк академиясы. 14-ноябрь. Астана: 2014.
21. Морфонология өнүктөрү // Ғылымдағы ғұмыр: ана тілі және түркі әлемі. Халыкаралык ғылыми-теориялык конференция материалдары. Алматы: 07.11.2014..
22. Fonolojik okulların bilimsel esasları hakkında // 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. 16-18.10.2014. Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2014.
23. Ünsüzlerin kırgızcadakises türetim tabanı // Dünya Uygarlığı içinde Türk Uygarlığı Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı. 26-29 Haziran 2014. 2. Dil/Edebiyet Meseleleri Tebliğleri. Eskişehir: 2014, s. 264-279.
24. Кыргыз тилинин фонетикасынын изилдениш абалы жана келечеги // «Кыргыз тил илими: азыркы абалы жана келечеги» аттуу конференция. 18.09.2014. Б: УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, 2014.
25. Kırgızistan'da Milli Manevi Gelişim // Uluslararası gençlik ve kültürel mirasımız kongresi. 16-18.05.2014. Samsun: 19 may Üniversitesi, 2014.
26. Түркиядагы тил саясаты: кечегиси, бүгүнкүсү // «Мәдениеттер тоғысындагы тіл, әдебиет, аударма және журналистика маселелері» аттуу VI эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. 24-25.04.2014. Алматы: СДУ, 2014, 12-18-б.
27. Kırgız ve Türkiye Türkçesinde AdDurum Çekim Tipleri // I Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. 18-21.03.2014. Niğde: 2014, s. 2361-2376.
28. Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн системологиясы // «Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият жана коом» аттуу XI эл аралык илимий конференциянын материалдары. 12-13.03.2014. Б: 2014, 43-52-б.
29. Терминдер тилдин ички табиятын чагылдырып калыптанат // «Кыргыз

- терминологиясынын актуалдуу проблемалары» аттуу конференция. 28.02.2014. Б: УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, 2014.
30. Система морфологической разметки для корпуса кыргызских текстов // Международная конференция по компьютерной и когнитивной лингвистике «Языковая семантика: модели и технологии». Казань, 06-09, 02.2014.
 31. Zamirler sahasında türk boyları göçünün yansıması // II съезд молодых востоковедов СНГ. 11-14 ноября 2013 г. Баку: 2013.
 32. Tarihi çerçevede içerisinde zamirlerin karşılaştırılması // 2. Uluslararası Sempozyumu. Türk Dilinin ve Edebiyatının Bugünkü Sorunları ve Çözümleri. 30.05-01-06 2013. İstanbul: 2013.
 33. Kırgızca imla kurallarının oluşması üzerine // V Uluslararası Türkoloji Kongresi. Kültürel etkileşim ve Medeniyetler İttifakı. Türkistan, HAY UTKÜ: 2013, 19-20.04.
 34. Тыбыштык мейкиндиктин морфологиялык өңүттөн жиктелиши // Межвузовская научно-практическая конференция «Лингвистика и лингвистические аспекты перевода». Бишкек, БГУ, 26 марта 2013 г.
 35. Лингвистикадагы парадигматикалык жылыштар // Научно-практическая конференция «Актуальные проблемы современного языкознания». 19 ноября 2012, Бишкек: КГУ им. И.Арабаева, 2012.
 36. Кыргыз-казак текстеринин салыштырма статистикалык айрым өңүттөрү // Профессор Аскар Күдайбергеновдун Жүбановтың 75 жылдык мерейтойына арналган «Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция (13-14 октябрь). Алматы: 2012.
 37. О морфологически ориентированной структуризации звукового пространства тюркских языков // Региональная конференция «Языки народов Сибири и сопредельных регионов», посвященная к 100-летию со дня рождения В.М.Наделяева. Новосибирск: Институт филологии СОРАН, НГУ, 26-28 октября 2012 г.
 38. Кыргыз тили алтай бүлөсүнүн контекстинде // «Этнические языки и языковая политика в Центральной Азии: история и перспективы». Научный семинар. Бишкек, БГУ, 16-17-октябрь 2012 г.
 39. Бир муундуу сөздөгү үндөштүктүн фоностатистикасы // «Фонетика ғылымының өзекті мәселелері: даму көздері мен болашағы» аттуу эларалық илимий-теориялық конференция (12 октябрь 2012). – Алматы: 2012.
 40. Инженерная лингвистика и проблема моделирования тюркской морфологии // II Всесоюзная конференция востоковедов. Баку, 25-27 мая 1983 г.
 41. Phonological and Morphological Aspekts of Kyrgyz Language Generation // «Инженерлик тилшунослиги ва тил уқитиш жараенини компьютерлаштириш». Халқаро II илимий конференция (20-21 май 1996 йил). Самарканд, 1996.
 42. «Манас» эпосунун жаңы типтеги сөздүктөрү жана морфоностатистикасы жөнүндө // Түрк дүйнөсүнүн экономика, тил жана информатика тармактарында кызматташуусунун VI форуму. Бишкек, 15-18 ноябрь, 2006 (Б.Шаршембаев менен бирге).
 43. Жаш түркологдордун V эл аралык симпозиуму. КТМУ, 25-27.04.2012. Отурум башчысы, ачылыш куттуктоо жасалды.
 44. 1.Uluslararası Türkoloji Sempozyumu. Симферопол, Крым индустриялык педагогикалык университети. 2004.
 45. «Борбор Азия элдеринин менталитети» аттуу эл аралык конгресс. Берлин, Азат университети.
 46. «Азыркы түрк тилдеринин алфавити» аттуу эл аралык симпозиум. Стамбул, Мармара университети.
 47. Минск, Петербург, Таллин, Кишенев, Махачкала, Алматы, Астана, Казан, Новосибирск, Нийде, Түркстан шаарларында өткөрүлгөн эл аралык илимий форумдар.

УДК 419.992 73

**КЫРГЫЗ ФОНОМОРФОЛОГИЯСЫНДАГЫ
ПАРАДИГМАТИКАЛЫК ЖЫЛЫШТАР ЖӨНҮНДӨ
ABOUT PARADIGMATIC SHIFTS IN THE KYRGYZ
PHONOMORPHOLOGICS**

Т. САДЫКОВ*

Аннотация

Макалада кыргыз фонеморфологиясының тарихы, тажрыйбасы жана болочогуна байланыштуу өзөк маселелер талкууга алынат.

Ачык сөздөр: Фонема, фонеморфология, кыргыз фонеморфологиясы, тарыхы, тажрыйбасы жана болочогу.

Summary

In this article actual problems connected with history, achievement and perspective of the Kyrgyz phonomorphology are discussed.

Keywords: Phoneme, phonomorphology, Kyrgyz phonomorphology, history, achievement and perspectives.

Заманга бап ыкчам өнүгүп жаткан лингвистика илими теориялык парадигмадагы олуттуу өзгөрүүлөрдү баштан кечирүүдө. Тилдин ички структурасына багытталып, тил системасын калыбына келтирүүнү көздөгөн адепки теориялык вектор тил аркылуу адам менен улутту таанып билүү максатын аркалаган лингво-антропо-когнитив-культурологиялык парадигмага орун бошотууда. Ошол эле маалда абалтан калыпташкан «салттуу» парадигмалардын айрымдары илимий айлампадан чыгарылып жатса, айрымдары кайрадан такталып толукталууда. Мындай жылыштар тектеш тилдердин кыртышында европоцентризмден арылууга багытталган фоно-морфологиялык төл изилдөөлөрдө болуп жатканы да анык [1-4]. Кызыгы, азыркы лингвистикалык парадигмадагы бир да фонологиялык концепция, анын ичинде, Москва, Петербург, Прага фонологиялык мектептери да, генеративдик, просодиялык фонология да, калган бардык багыттар да түрк тилдеринин типологиялык өзгөк белгилерин эске алган эмес экен. Бул - таң кала турган да, таң калбай турган да көрүнүш. Анткени

* филология илимдеринин доктору, профессор, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Бишкек-Кыргызстан

Doctor of Philology, professor, K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek-Kyrgyzstan. E-mail: tash_sadykov@mail.ru

фонологиялык парадигмада орун алган бул көрүнүштүн башкы себеби бирөө гана, атап айтканда: өйдөкү концепциялардын баары өңчөй гана европа тилдеринин базасында курулуп, түрк тилдеринин типологиялык өзөгүнөн агып чыккан жана сөз менен сөз мүчөсүнүн фонетикалык паспортун аныктаган үндөштүк кубулушу теориялык алкактын сыртында калгандыгында. Демек, бул жагынан түрк фонологиясынын теориялык парадигмасы эбактан бери эле индоевропеистиканын кыртышынан өрүш жайган «евроцентристик» оторчул идеянын чеңгелинде калып келгени ачык [3-7].

Ошентсе да, өткөн кылымдын 20-30-жылдарында түрк элдеринин жазуу системасын түзүү озуйпасы күн тартибине коюлуп, фонетика менен грамматиканын өзөк маселелери териштирилип жаткан мезгилде түрк фонологиясы менен морфонологиясы өз кыртышына таянуу менен абалтан келаткан төл өзгөчөлүктөрдү териштирип, талдап ачып берүүгө жетишкени, алтургай алынган илимий натыйжаларды жалпылаштыруу аркылуу дүйнөдөгү Лондон просодиялык мектеби өндүү айрым багыттардын калыптанышына олуттуу салым кошкону анык [8, 141-144]. Бул, алибетте, кыргыз-казак тилтаанымынын пайдубалын түптөп, эне тили үчүн өлчөөсүз эмгек өтөгөн, агездеги даяр теориялык схемаларды пайдаланбай, туурабай, тилдик фактыларды бурмалабай, эне тилдин тун кыртышына таянуу менен иликтөөлөрдү жүргүзгөн, кулакка угумдуу, акылга жугумдуу төл терминдерди иштеп чыкан, алгачкы окуу китептерди түзгөн, жазуу эрежелерин иштеп чыккан, бирок ак жеринен айыпталып набыт болгон эки элдин чыгаан агартуучулары Ахмет Байтурсун уулу, Ишенаалы Арабай уулу, Кудайберген Жубан уулу, Касым Тыныстан уулунун мурастарына барып такалат. Тилекке каршы, аталган залкарлардын бирине да түрк тилдеринин фонологиясы менен морфонологиясынын теориялык негиздерин ачып көрсөткөн эмгек жазып калтыруу тагдыры ыроолонгон эмес экен. Бирок буга карабастан алардын илимий мурастары менен жазуу жүйөсүнүн негизин түзүүгө арналган практикалык сунуштары түрк тилдеринин өзөк белгиси болгон үндөштүк кубулушуна сугарылганы түркология илими үчүн ашкере баалуу [9-15].

Үндөштүккө сөз аркылуу келип, сөз жана үндөштүк өз ара ажырагыс биримдикти түзөрүн, үндөштүктөн тышкары сөз жашай албастыгын жана үндөштүктүн жалпы аракет чөйрөсү сөз тутумундагы уңгу-мүчөгө да, сөздүн өзүнө да бирдей тараларын жетик аңдап түшүнгөн А. Байтурсун уулу үндөштүккө байланыштуу көз

караштарын төтө жазуу аттуу «казак орфографиясынын таланттуу долборунда» ишке ашырган экен [16, 119]. Айтор, бул идея Лондон просодиялык мектебинин кыртышында ийгилик менен өркүндөтүлгөнү маалым.

Үндөштүктүн табиятына байланыштуу көп жагынан өйдөкүгө үндөш көз караш К.Тыныстан уулунун эмгектеринде учурайт [12-15]. Эгерде А.Байтурсун уулу үндөштүктү сөздүн бүтүндүгүн камсыз кылган негизги кубулуш катары караса, К.Тыныстан уулу аны сөздүн башкы мууну болгон уңгудан агып чыгып, калган муундарга бирдей таралган өзөк кубулуш катары карайт.

К.Тыныстан уулунун теориялык парадимага кошкон олуттуу салымы дал ушул кубулуштун ишке ашуу механизми менен байланышат. Ал өзүнүн 1934-жылы жарык көргөн «*Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору*» аттуу эмгегинде, агездеги бул кубулушка карата айтылган оторчул көз караштардан (И.А.Батманов ж.б.) айырмаланып, үндөштүк кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн жандуу, жашап жаткан жана жашай бере турган кубулуш экендигин далилдей келет да, бул кубулуштун ишке ашуу механизми төмөнкү алгоритм аркылуу башкарыларын ачып көрсөтөт:

«Общий закон влияния первого гласного звука на третий гласный идет через посредство второго рядом стоящего звука (биринчи үндүү тыбыштын үчүнчү үндүүгө таасир этүү заңы жанаша турган экинчи тыбыш аркылуу ишке ашырылат)» [12, 6].

Деген менен бул жобо күнү бүгүнкүгө чейин жалпы тил теориясында да, түркологияда да өзүнүн татыктуу баасын албай келет. Анын көп себебинин бири бул жобонун мазмуну бүгүнкүгө чейин адистер үчүн жетик боло бербегенден да болушу мүмкүн.

Ошентсе да, аталган жобо түркологиядагы эң орчундуу ачылыштардын бири экендигин баса белгилөө менен аны төмөнкүчө тактоо зарыл:

«Үндөштүктө биринчи муун үчүнчү муунга түздөн түз таасир этпестен экинчи муун аркылуу таасир этет (В сингармонизме влияния первого слога на третий слог идет не прямо, а через посредство второго рядом стоящего слога)» [17, 228].

Белгилей кетчү нерсе, бул принцип нейрокомпьютердик парадигмада *башкаруунун борбордоштурулбаган гетерархиялык принциби* деп аталат [18]. Жобонун чындыкка шайкештигин төмөнкү мисал аркылуу тастыктоого болот:

(1) *куш + нын > куштун* (сайраганы);

(2) *куш* + *лар* + *нын* > *куштар* + *нын* > *куштардын* (сайраганы).

Мындагы (1) мисалда 1-муун (*куш* унгусу) 2-муунга (*-нын* мүчөсүнө) жана анын негизинде 1-муунду түзгөн *у* үндүүсү 2-муунду түзгөн *ы* үндүүсүнө түздөн түз таасир этип, мүчөдөгү ачык *ы* үндүү эрин *у* үндүүсүнө өтүп айтылат.

Ал эми (2) мисалда 1-муун (*куш* унгусу) 2-муунга (*-лар* мүчөсүнө) *у* => *а* шайкештиги аркылуу таасир этсе, 2-муун (*-лар* мүчөсү) үчүнчү муунга (*-нын* мүчөсүнө) *а* => *ы* шайкештиги аркылуу түздөн түз таасир этип, көптүк мүчөдөгү кең үндүү да, жөндөмө мүчөдөгү кууш үндүү да сакталып айтылышын шарттайт. Сал. *куш* + *тар* + *дын*.

Эгерде бул процессте салттуу көз карашка ылайык 1-муун калган бардык муундун үндөшүп айтылышын (*у* => *а*, *у* => *у*) аныктаган болсо, анда (2) учурда тилде колдонулбаган **куш* + *тар* + *дун* > **куштардун* формасы пайда болмок. Буга, алибетте, тил жол бербейт.

Ошентип, К.Тыныстан уулунун аталган эмгеги агездерде кыргыз жергесинде кызмат өтөп жүргөн атактуу окумуштуу Е.Д.Поливанов тарабынан минтип бааланган экен:

«И тот факт, что т. Тыныстанов не просто прислушался к последнему слову западной науки, а наоборот – самостоятельно пошел по параллельному ей пути, создав собственную морфонологию кыргызского языка (хотя и не называемому им этим именем), уж сам по себе говорит о значительности достижений киргизского лингвиста. Этим я вовсе не хочу сказать, однако, что все вопросы морфонологического характера уже разрешены для кыргызского языка Тыныстановым. Но во всяком случае сделано им уже достаточно для того, чтобы практические вопросы орфографии могли разрешаться на твердой базе теоретического материала...» [19].

Тилекке каршы, аалымдын кыска жана нуска айтылып, улуттук илим академиябыздын кол жазмалар фондунда сакталып турган бул баасында кыргыз морфонологиясы кантип жана кандай даректерге таянуу менен иштелип чыккандыгы жөнүндө так маалымат берилген эмес. Ошентсе да, анын бул бүтүмү үндөштүктү ишке ашырган заң-эрежеге барып такаларында шек жок.

К.Тыныстанов аталган эмгегинде сөз жана сөз формаларын логикалык санак (исчисление) жолу менен эсептеп алуунун жол-жобосун да иштеп чыккан экен. Бул максатта кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн бирдей мүнөздүү болгон муундун төмөнкүдөй 6 тибин жетекчиликке алынат: А, АР, АЛР, РА, РАР, РАЛР. Мында А – үндүү тыбыш, Р – үнсүз тыбыш, L – уяң үнсүз. Ар

бир тип тиешелүү тыбыштар менен толтурулгандан кийин бир муундуу сөздөрдүн толук тизмеси алынат. Андан соң кезек эки муундуу сөздөргө келет. Мындай сөздөрдү алуу үчүн 6 типке көп муундуу сөздүн бардык өңүттөрүндө бирдей келген соңку үч тип көбөйтүлөт да, эки муундуу сөздөрдү уюштурган муундун 18 тиби аныкталат. 18 тип тыбыштар менен толтурулгандан кийин эки муундуу сөздөрдүн толук тизмеси чыгарылат. Өйдөкү амалды улам кайталоо аркылуу 3, 4, 5 жана башка көп муундуу сөздөрдүн толук тизмеси аныкталат. Кызыгы, дал ушул математикалык ыкма аркылуу алгач ирет кыргыз тилинин сөздүк курамын аныктаган 100 миңден ашуун сөз жана сөз формасы алынат [15].

К.Тыныстанов тарабынан сунушталган бул ыкма азыркы формалдык компьютердик лингвистикада *тилдик объектилерди логикалык эсептеп чыгуу ыкмасы* (способ логического исчисления лингвистических объектов) деп аталат. Бул ыкма XX кылымдагы тил илиминде төңкөрүш жасаган жана америкалык окумуштуу Н.Хомский тарабынан негизделген генеративдик лингвистика аттуу багыттын теориялык негизин түзөт. Кызыгы, Н.Хомскийдин «*Синтаксистик структуралар*» аттуу эмгеги англис тилинде 1957-жылы Нидерландияда басылып чыкса, К.Тыныстан уулунун эмгеги андан чейрек кылым мурда Кыргызстанда басылып чыгат. Бул фактынын өзү эле генеративдик морфологиянын бир башаты түркологияда жатат деген ойго жем таштайт. Кыскасы, К.Тыныстан уулу, А.Байтурсун уулу өңдүү дааналарыбыздын илимий мурастарын тектештирме өңүттөн териштирип чыгуу түркологиянын өзөк маселеси экендиги талашсыз [20; 21].

Түрк тилдери үчүн уңгу жана мүчөнүн тыбыштык курамында орун алган кош антиномия аттуу карама каршылык – түрк фонорморфологиясындагы эбактан бери чечилбей келаткан көп талаштын башы. Кезегинде бул карама каршылык В.А.Богородицкий тарабынан минтип чечмеленет:

«Вокализм корня представляет одну существенную особенность сравнительно с вокализмом придаточных морфем: в нем гласные выступают каждый в своей индивидуальности без чередования с другими гласными, тогда как в придаточных морфемах гласные ограничены двумя основными типами – либо гласный широкий, либо узкий, видоизменяющиеся сообразно с вокализмом корня в отношении палатальности или непалатальности, а также губности или ее отсутствия» [22, 117].

Мындай антиномияны сөздүн биринчи муунунун (унгунун) фонологиясы жана кийинки муунунун (мүчөнүн) фонологиясы деп экиге бөлүп караган Н.С.Трубецкойдун төмөнкү пикири олуттуу:

«В тех тюркских языках, где последовательно осуществляется так называемая гармония гласных, приведенная выше система наличествует в полном объеме, то есть фонологически значимом виде, лишь в первом слоге слова; во всех прочих слогах тембровые противоположения нейтрализуются, и тембровые признаки гласных непервого слога в своей реализации равняются на гласные предшествующего слога» [23,113].

Ошентсе да, Н.С.Трубецкой аталган антиномия вокализмде гана орун алып, уңгуда сегиз үндүү түгөлү менен айырмаланат, мүчөдө болсо алар жоон-ичке жана ачык-эрин белгилери боюнча бейтараптанат (нейтралдашат) деген пикирди тутунат. Мунун негизинде мүчөдөгү вокализм үчүн бири биринен кең-кууштук белгиси боюнча айырмаланып, калган эки белги боюнча аймаланбаган эки *архифонема* бөлүнөт деген бүтүмгө келет.

Түрк тилдеринде уңгу менен мүчөнүн фонологиясында функционалдык жактан бирөөңөйлүк жок экендигин тастыктаган Н.С.Трубецкойдун бул пикири анын өзүнүн архифонемага берген башка бир аныктамасына каршы келет. Анткени аныктама боюнча бир өлчөмдүү оппозициянын ичинде келип, бир гана урунттуу белги боюнча айырмаланган түгөйлөш эки фонема бири-биринен айырмаланбай калган учурда гана архифонема жөнүндө сөз кылууга болот [23, 84]. Демек, архифонема жердигинде бир өлчөмдүү оппозициянын чегиндеги бир гана белги боюнча бейтараптанган түгөйлөш эки фонеманын негизинде бөлүнүшү керек болот. Ал эми түрк тилдери үчүн архифонема бир эле учурда эки белги боюнча бейтараптанган төрт фонеманын негизинде бөлүнөт. Бирок, тилекке каршы, Н.С.Трубецкойдун эмгегинде бул жөнүндө бир да сөз айтылган эмес.

Ар кандай фонологиялык концепциялардагы аталган маселенин чечилиши, чын-чынына келгенде, Н.С.Трубецкойдун концепциясынын эле түрдүүчө айтылган нускалары болуп эсептелет да, анда өйдөкүдөй эле вокализм жөнүндө гана сөз болот [8; 16; 22]. Ошол эле маалда түрк тилдериндеги мүчөдөгү көп варианттуулукту ишке ашырган үндөштүк жана морфемалар чегинде аны коштоп жүргөн үнсүздөрдүн алмашуу кубулушу теориялык парадигманын алкагынан да, изилдөөчүлөрдүн назарынан да тышкары калып келет. Илимде минтип теорияга каршы

келген же анын жол-жобосун жокко чыгарган фактылар кездешсе, тушуккан туңгуюктан чыгуунун жолун издөө – бул табигый көрүнүш. Мында эң кеми эки жол бар экендиги, айтпаса да, түшүнүктүү.

Биринчи жол – эски теорияны жокко чыгаруу жана анын ордуна жаңы теорияны сунуштоо. Талкууга алынган маселенин алкагында эрегиш теориянын жаңы версиясы казак тилинин кыртышында А.Жүнисбек тарабынан иштелип чыкканы белгилүү [3; 4].

Экинчи жол – мурунку теорияны өркүндөтүү жана анын жоболорун тилдик фактыларга шайкеш келтирүү. Биз тандап алган бул жолдо мурунку теориянын жаңы версиясы төмөнкү жоболор аркылуу тастыкталат:

1. Түрк тилдери үчүн фрейм-түзүмү боюнча изоморфтуу болгон фонемалар да, морфонемалар да өз-өзүнчө автономдуу системага ээ. Морфеманын баштапкы формасын түзүү фонема менен морфонеманын функционалдык башкы кызматы деп табылат.

2. Фонеманын калыпташуу базасын уңгу морфемалар түзсө, морфонеманын калыпташуу базасын мүчө морфемалар түзөт. Уңгунун тыбыштык жагынан мүчөнүн тыбыштык жагын аракетке келтирүүчү программа агып чыгат да, ал программа мүчөдөгү көп варианттуулуктун булактарын, иралды *үндөшүм* (сингармонизм) жана *үндөнүм* (ассимиляция) кубулуштары менен алардын аракет чөйрөлөрүн тескеп башкарып турат.

3. Мүчөнүн тыбыштык жагы уңгунун тыбыштык жагынын тилдеги ички чагылышы, демек, уңгудагы фонемалар системасынын модели болуп эсептелет. Уңгудагы фонемалар демейде позицияга байланган жана контекстке баш ийбеген абалда болсо, алардын белгилүү бир субстанциялык касиеттерин таратуу милдетин аткарган мүчөдөгү фонемалар позицияга байланган, бирок контекстке баш ийген абалда болот. Ошондуктан уңгудагы фонемалардын касиеттери алардын туруктуу болушун шарттаса, мүчөдөгү фонемалардын касиеттери, керисинче, алардын үндөштүктүн жана үнсүздөрдүн алмашуу кубулушунун чектелген алкагында өзгөрүлмөлүү болушун шарттайт. Алмашууга катышуучуларды тандоо жана бөлүштүрүү туш келди эмес, максаттуу түрдө алардын белгилик мазмунундагы заттык жалпылыктын бар болуу принцибин эске алуу аркылуу ишке ашырылат.

Бул жагынан үнсүздөр:

а) көбүнчө жасалуу орду боюнча (сал. кырг. *н~д~т, л~д~т* гоморгандуу үнсүздөрдүн алмашуусун: *-ны/-ды/-ты, -нын/-дын/-тын, -*

ныкы/-дыкы/-тыкы; -ла/-да/-та, -лар/-дар/-тар, -луу/-дуу/-туу; башк. *н~д~т~з, л~д~т~з* жасалуу орду бирдей үнсүздөрдүн алмашуусун: -ны/-ды/-ты/-зы, -ның/-дың/-тың/-зың, -да/-та/-за/ла, -лар/-тар/-зар/-нар) тандалат,

б) сейрегирек жасалуу ыгы боюнча (сал. *л~ш, р~з* тыбыштарынын тарыхый шайкештигин: кырг. *беш* ~ булг. *бел*, кырг. *тогуз* ~ булг. *тохур*) тандалат,

в) үндүүлөр көбүнчө кең-кууштук белгиси боюнча (сал. мүчөдөгү үндүүлөрдүн кыргыз тилинде же жалаң *а~е~о~ө* кең (-лар/лер/-лор/-лөр, -да/-де/-до/-то), же жалаң *ы~и~у~ү* кууш (-нын/-нин/-нун/-нүн, -чы/-чи/-чу/-чү) болуп бөлүнүшүн) тандалат,

г) сейрегирек эриндешип айтылышы боюнча (сал. мүчөдөгү созулма үндүүлөрдүн кыргыз тилинде жалаң эрин үндүү болуп келишин: *уу~үү, оо~өө: -уу/-үү, -оо/-өө, -луу/-лүү*) тандалат.

4. Мүчөдөгү алмашууга катышкан фонемалардын курамы алардын ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды аныктоо маселесин актуалдаштырат. Бул болсо мүчө менен уңгунун тыбыштык мейкиндиктерин бирдей даражада бөлүштүрүп жиктөөгө, демек, фонемалар системасынын өзөгүн түзгөн ажыратуу белгилерин аныктоого өбөлгө түзөт. Мында алмашууга катышкан фонемалардын орток белгилери аларды жалпылаштыруу үчүн колдонулса (маселен, *ы~и~у~ү* үндүүлөрүнүн жалпылоочу белгиси алардын кууштугу болсо, *а~е~о~ө* үндүүлөрү үчүн - алардын кеңдиги болот), алмашууга катышкан ар бир фонеманын керт башына тиешелүү жеке белгилери аларды айырмалоо үчүн колдонулат (маселен, ачык-эриндик жана жоон-ичкелик белгилери *ы~и~у~ү, а~е~о~ө* үндүүлөрү үчүн айырмалоочу белги деп табылат).

5. Мүчөдөгү фонемалардын уңгудагы фонемалардын касиетине ыңгайлашуусу системага бүтүндөй утуш алып келет жана мунун натыйжасында уңгу менен мүчөдөгү фонемалар экөө тең бир эле учурда субстанциялык жактан белгилик мазмундагы бирөңчөйлүккө жетишет. Бирок бул бирөңчөйлүктүн орду фонемалар менен алардын ажыратуу белгилеринин уңгу-мүчөдөгү бирөңчөй эмес бөлүнүшү аркылуу толтурулат.

6. Уңгудагы фонемалар менен алардын ажыратуу белгилери өзүнө тиешелүү бардык кызматты, анын ичинде маани ажыратуу кызматын да толук ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо (сал. *сыз, сиз, суз, сүз* уңгуларынын тутумунда үндүү-үнсүз фонемалардын бардык ажыратуу белгилери толук бойдон ишке ашкандыгын),

мүчөдөгү фонемалардын мындай мүмкүнчүлүгү чектелүү болот (сал. жоктук мүчөнүн үндөшүп айтылган *-сыз/-сиз/-суз/-сүз* көрсөткүчтөрүнүн тутумунда үндүү фонемалардын маани ажыратуу кызматы кең-кууштук белгисинде гана ишке ашкандыгын).

Уңгудагы фонемалардын ажыратуу белгилеринин бир бөлүгү берилген уңгу үндөштүктүн кайсы түрүнө тиешелүү экендигин көрсөткөн кошумча квантордук кызматты да аткарат. Мындай касиетке үндөштүктү ишке ашыруу жактан активдүү деп табылган уңгудагы фонемалардын жоон-ичкелик жана ачык-эриндик белгилери ээ болот:

	<i>ат</i>	<i>эт</i>	<i>уй</i>	<i>үй</i>
ы	—	х	—	х
и	х	—	х	—
у	х	х	—	—
а	—	—	х	х

Шарттуу кыскартуулар: **ы,и,у,а** – үндөштүктүн жоон (көмөкөй күү), ичке (таңдай күү), эрин (күү) жана ачык (күү) түрлөрү.

Көрүнүп тургандай, мында негизги күү боюнча *ат*, *уй* уңгулары экөө тең бирдей жоон айтылса, *эт*, *үй* уңгулары экөө тең бирдей ичке айтылат. Бирок кошумча күү боюнча *ат*, *эт* уңгулары ачык күүнүн коштоосунда айтылса, *уй*, *үй* уңгулары эрин күүсүнүн коштоосунда айтылат. Демек, өйдөкү мисалдан уңгудагы фонемалардын жоон-ичкелик жана ачык-эриндик белгилери бир эле учурда маани ажыратуучулук жана квантордук кызматтарды аткара ачыкка чыгат.

Мүчөдө, уңгудан айырмаланып, үндөштүктү ишке ашырууда квантордук кызмат аткарган белгилер маани ажыратууда сигнификативдик кызмат аткарган белгилерден бөлүнгөн абалда болот. Ошондуктан мүчөдөгү фонемалардын квантордук кызматы потенцияда сакталып, сөз формасынын контекстинде уңгунун үндөштүк квантору мүчөнүн кванторуна жабылган учурда гана аракетке келет.

Бул процессти *атсыз*, *этсиз*, *уйсуз*, *үйсүз* сөздөрүнүн тутумундагы жоктук мүчөнүн *-сыз/-сиз/-суз/-сүз* көрсөткүчтөрүнө үндөштүк жактан *ат*, *эт*, *уй*, *үй* уңгуларынын тийгизген таасири аркылуу көрсөтүүгө болот:

	<i>ат-сыз</i>	<i>эт-сиз</i>	<i>уй-суз</i>	<i>үй-сүз</i>
ы	—	х х	—	х х
и	х х	—	х х	—
у	х х	х х	—	—
а	—	—	х х	х х

Мүчөдөгү фонемалардын маани ажыратуу кызматынын башка кызматтардан жиктелип бөлүнүшү алмашууга кириптер болгон үнсүздөрдүн өңүтүндө да орун алат. Мында да үндүүлөр сыяктуу эле үнсүздөрдүн соңку кызматтагы белгилери потенцияда сакталып, морфемалар чегиндеги алмашууга кириптер болгон үнсүздөрдүн өңүтүндө окшошуу-окшошпоо кубулуштарынын таасиринде актуалдашат.

7. Уңгу менен мүчөдөгү фонемалардын функционалдык тең эместиги, экинчи жактан, фонеманын ички мазмунундагы белгилердин маани ажыратуу жана башка кызматтарынын да тең эмес бөлүнүшү түбү келип түрк тилдериндеги мүчөлөр үчүн фонемалар сыяктуу эле алмашуу өңүтүн ээлей турган кошумча бирдик – морфонеманын болушун талап этет. Ошентип, фонемалар сыяктуу эле морфонемалардын да өз алдынча автономдуу системага ээ болушу түрк тилдери үчүн уңгу менен мүчөдөгү фонемалардын колдонушунда жогорку деңгелдеги ийкемдикти камсыз кылат.

Фонема менен морфонеманын айырмачылыгы төмөнкү өңүттөр аркылуу аныкталат:

1) морфонеманын баштапкы формасынын чегинде фонема толугу менен толтурулган валенттүүлүктөрү менен мүнөздөлсө, морфонема толтурулган да, толтурулбаган бош валенттүүлүктөрү менен да мүнөздөлөт. Морфонеманын толтурулган валенттүүлүктөрүн алмашууга кириптер болгон фонемалардын орток ажыратуу белгилеринин топтому түзсө, толтурулбаган бош валенттүүлүктөрүн алмашууга катышкан функционалдык күчтүү фонеманын жеке белгилеринин топтому түзөт.

2) морфонеманын вариантынын чегинде бош валенттүүлүктөрдү толтуруунун натыйжасында морфонема менен фонеманын белгилик мазмуну бирдей теңелет да, натыйжада морфонемадан алмашууга катышкан функционалдык күчтүү фонемага өтүү ишке ашырылат. Дал мына ушул кубулуштун негизинде түрк тилдери үчүн фундаменталдуу деп табылган уңгунун фонологиясы менен мүчөнүн фонологиясындагы антиномия чечилет;

3) морфонеманын вариантынын чегинде фонема үстөк кошумча валенттүүлүктөргө ээ болот да, алар толтурулган соң фонема ажыратуу жана башка белгилерди камтыган максималдык топтом аркылуу мүнөздөлөт. Мында фонемалардын бош валенттүүлүктөрү удаалаштык октун (ось последовательности) таасиринде да, учурлаштык октун (ось одновременности) таасиринде да толтурулат. Ал эми морфонема үчүн

бош валенттүүлүктөрдүн толтурулушу эч бир контексттин таасирисиз эле морфема, сөз сыяктуу жогорку деңгелдерден келген башкаруу буйругу боюнча ишке ашырылат.

Үчүнчүдөн, биздин изилдөөбүздүн натыйжаларын морфонологиялык өңүттөн кароого болот. Мындай учурда морфонологиянын изилдөө объектисин аныктоого, морфонологиялык бирдиктердин, кубулуштардын табияты менен аткарган кызматын ачып берүүгө байланыштуу маселелер дүңүнөн ортого чыгат.

Биздин изилдөө көрсөткөндөй, Н.С.Трубецкой тарабынан сунушталган жалпы морфонология теориясынын үч бөлүмүнүн ичинен түрк тилдери үчүн экөө гана алгылыктуу болуп саналат, бирок мында төмөнкүдөй тактоо киргизүү зарыл:

1. *Морфеманын фонологиялык структура теориясы.* Белгилүү болгондой [23], азыркы фонологиялык концепциялар, анын ичинде Н.С.Трубецкойдун концепциясы да, түрк тилдеринин ички түзүлүшүнө толугу менен жооп бералбайт. Ошондуктан бул жерде сөз иралды морфеманын фонологиялык түзүлүшү жөнүндө эмес, морфонологиялык түзүлүшү жөнүндө болушу керек. Экинчиден, морфонологиялык структура дегенде копоненттери жеке эле фонемадан эмес, морфонемадан да түзүлгөн морфеманын баштапкы формасынын структурасын түшүнүү зарыл. Үчүнчүдөн, морфеманын баштапкы формасын анын негизги вариантынан ажырата билүү керек. Булардын ичинен баштапкы форма эки багыттагы кошилтик кызмат аткарып, бир эле учурда морфеманын маанисине да, негизги вариантына да белгилөөчү болуп келет. Ал эми негизги вариант болсо реалдуу катталган гана варианттардын белгилөөчүсү болалат. Ошол эле маалда баштапкы форма бардык реалдуу катталган варианттардын инварианты, демек, морфеманын архетиби катары синхрондук реконструкциялоо жолу менен гана аныкталат.

Экинчи жагынан негизги вариантка компонент болуп морфеманын ар өңүтү үчүн функционалдык жактан күчтүү деп табылган, ажыратуу жана бириктирүү белгилеринин топтому толук камтылган фонемалар гана келиши мүмкүн. Ал эми баштапкы форманын компоненти катары таза ажыратуу белгилерин гана камтыган фонемалар да, толтурулган жана бош валенттүүлүктөрдүн айкашынан турган морфонемаалар да келе берет. Мында баштапкы формада морфеманын негизги вариантына же, керисинче, негизги варианттан баштапкы формага өтүүдө бир гана жол орун алат да,

баштапкы формадан конкреттүү вариантка өтүү негизги варианттын данакерлиги аркылуу ишке ашырылат.

2. *Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүү теориясы* морфемалар айкашындагы жеке морфемалардын тыбыштык өзгөрүшүн камтыйт. Н.С.Трубецкойдун бул жобосу төмөнкүдөй тактоо аркылуу түрк тилдеринин фактысына ыңгайлаштырылышы мүмкүн: *морфеманын варианттарын жаратуу теориясы*. Бул тактоо аркылуу морфологиялык деңгелдеги көп варианттуулуктун бардык булактары, анын ичинде сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция, эллизия, аугментация, метатеза өндүү кубулуштар түгөлү менен бир системага бириктирет. Демек, фонемалар менен гана ишке ашырылган түрк тилдериндеги көп варианттуулуктун бардык булактары толугу менен морфонологиялык кубулушка жатат.

3. Морфологиялык милдет аткарган *тыбыштардын алмашуу теориясы*. Эгерде Н.С. Трубецкойдун бул жобосун флективдүү тилдерге мүнөздүү болгон ички флексия кубулушу катары түшүнсөк, анда аны түрк тилдеринин кыртышына жайылтуунун кажети деле жок. Бирок, ошентсе да, диахрондук морфонологиянын маселелерин иштеп чыгууда мындай муктаждык жаралышы мүмкүн. Эгерде аны морфеманын үндөштүк түрү боюнча сөз формасына киришин ишке ашырган алмашуу кубулушу катары карасак, анда ал өзүнөн өзү эле мурунку пункттун карамагына кирери анык.

Ошентип, биздин концепцияда морфонологиянын негизги объектиси статика менен динамиканын ажырагыс биримдигинде каралат. Мындай биримдик төмөнкү жоболор аркылуу камсыз кылынат:

1. Морфонологиянын негизги максаты - морфеманын варианттарынан инвариантты калыбына келтирүү жана инвариант аркылуу бардык варианттарды жараткан эрежелердин топтомун аныктоо. Мындай инвариант катары фонема же/жана морфонеманын тизмегинен куралган морфеманын баштапкы формасы эсептелет. Синхрондук өңүттөн алганда морфеманын баштапкы формасы тилдик система үчүн статикалык объект болсо, кеп (текст) жаратуу процесси үчүн динамикалык объект болот.

2. Диахрондук өңүттөн алганда морфеманын баштапкы формасы (архетиби) да, архетиптин өзгөрүү процесси да динамикалык мүнөзгө ээ. Демек, морфеманын синхрондук архетиби анын диахрондук архетибине дал келиши да, дал келбей калышы да мүмкүн. Бул учурда диахрондук даректерди жасалма түрдө синхронияга

көчүрүп өткөрүү мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылат, бирок синхрония купуя түрдө тилдин өнүгүшүндөгү диахрондук белестерди ичине камтып турары айдан ачык.

3. Синхрония менен диахрониялык даректердин дал келиши морфеманын варианттарынын деңгелинде качан гана анын бир варианты, көбүнесе функционалдык күчтүү, негизги варианты бабатилдеги баштапкы формага шайкеш келип калган учурда орун алышы мүмкүн.

Ошентип, морфонологиянын объектиси менен алкагын аныктоонун чен-өлчөмү түрк сөзү менен уңгу-мүчөнүн ички табиятынын өзүнөн агып чыгат. Бул чен-өлчөмдөр түрк сөзформаларын жаратуу процессине негизделет да, морфонологиянын негизги объектиси морфеманын баштапкы формасы жана аны менен байланышкан варианттары, ошондой эле баштапкы формадан бардык варианттарды жаратуунун эрежелери экендигин тастыктайт.

Морфеманын варианттарын жаратуу эрежелери түбү келип көп варианттулуктун булактарынын иш-аракетине барып такалгандыктан, сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция, элизия, аугментация, метатеза, суперпозиция өңдүү кубулуштар да морфонологиянын объектисине жатат.

Морфеманын белгилүү бир өңүтүнө гана чегерилген жана көп варианттулуктун булактарынын аракет чөйрөсүн аныктаган эрежелер жердигинен морфонологияга тиешелүү деп табылат. Деген менен бул эрежелер ар кандай контекстик жагдайлар менен шартталышы мүмкүн. Алардын басым көпчүлүгү фонологиялык контекстин тескөөсүндө ишке ашып, адатта, үндөшүү жана үндөнүү эрежелерин ичине камтыса, айрымдарын ишке ашыруу үчүн фонологиялык контекстен башка морфонологиялык же лексикалык шарттар да талап этилиши ыктымал. Мындай топко, маселен, этиштик негиз үчүн аркылуу мамиле мүчөсүн тандоо заңы, атоочтун жөндөлүш типтери, этиштин жакталыш түрлөрү, фонемалардын түшүп калуу, кыскаруу, кошулуп айтылуу, орун алмашуу өңдүү эрежелери кирет.

Морфонологиялык эрежелердин айырмачылыгы алардын морфонема менен болгон байланыш-катышы аркылуу да аныкталат. Жогоруда белгиленгендей, мындай байланыш фонемалардын алмашуу позициясында гана орун алат, анткени морфонема же коррелятивдик фонемалардын алмашуу позициясында, же башка фонемалардын коррелятивдик фонемалар менен алмашуу өңүтүндө гана бөлүнүшү мүмкүн. Морфонемадан функционалдык күчтүү фонемага өтүү үчүн

контекстке байланбаган башка эреже талап кылынгандыктан өйдөкү эрежелер морфонема менен түз эмес, кыйыр түрдө байланышат. Демек, дал ушул өзгөчөлүк морфонемалык эрежелерди башка эрежелерден айырмалап турат.

Түрк тилдери морфонологиялык эрежелердин колдонуу чөйрөсүнүн окшоштугу менен да, айырмачылыгы менен да, жалпылыгы менен да, жекелиги менен да мүнөздөлөт. Бул эрежелердин калыптаныш тарыхы менен учурдагы абалын тектештирип иликтөө түркологиянын өзөк маселелеринен экендиги талашсыз.

АДАБИЯТ

1. Садыков Т. *Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии*. Дис...докт. филол. наук. Алматы: 1995.
2. Садыков Т. *Основы кыргызской фонологии и морфологии*. Бишкек: Илим, 1992.
3. Жүнісбек Ө. *Қазақ фонетикасы*. Алматы: 2009.
4. Жунисбек А. *Введение в сингармоническую фонетику*. Алматы: 2009.
5. Джунибеков А. *Просодика слова в казахском языке*. Алма-Ата: 1987.
6. Джунибеков А. *Сингармонизм в казахском языке*. Алма-Ата: 1980.
7. Джунибеков А. *Проблемы словесной просодии и сингармонизма в казахском языке*. Автореф. дис...докт. филол. наук. Алматы: 1988.
8. Лайонз Дж. *Введение в теоретическую лингвистику*. М: Прогресс, 1977.
9. Арабайуулу И., Сарсекеуулу Х. *Алифба йаки төтө окуу*. Уфа: 1911 (арап жазуусунда).
10. Байтүрсынұлы А. *Тіл тагылымы*. Алматы: 1992.
11. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. Алматы: 2010.
12. Тыныстанов К. *Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору*. Фрунзе: 1934.
13. Тыныстанов К. *Эне тилибиз*. Фрунзе: 1928.
14. Тыныстанов К. *Кыргыз тили*. Морфология. Фрунзе: 1934.
15. Тыныстанов К. *Лексикон киргизского языка*. Фрунзе: 1934. // Рук. фонд НАН КР. Инв. 177/37-182/42; 79-84.
16. Реформатский А.А. *Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма // Исследования по фонологии*. М: Наука, 1966.
17. Садыков Т., Шаршембаев Б. *Кыргыз тил таанымында колдонмо лингвистиканын башаттары // Эпос тілін зерттеудің өзекті маселелері*. Проф. Есет Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған халықаралық дөңгелек үстел материалдары. Алматы: 2011, 29-229-б.
18. Medler D.A. *A Brief History of Connectionism* // [Электрондук ресурс] (http://neuronai.tuke.sk/NCS/VOL1/P3_html/vol1_3.html).
19. Поливанов Е.Д. К.Тыныстанов. *Проект новой орфографии киргизского литературного языка (рецензия)*. // Рук.фонд НАН КР. Инв. № 17 (18).
20. Садыков Т. *Профессор К.Жубанов илими жана морфоностатистика жөнүндө // Қазақ тіл білімінің өзекті маселелері*. Проф. Құдайберген Жұбановтың 110 жылдыгына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.. Алматы: 2009, 10-13-б.
21. Садыков Т. *Муун үндөштүгү жөнүндө // Қазақ тіл білімі: тарих, тәжірибе, болашақ*. Алматы: 2011, 141-145 б.
22. Богородицкий В.А. *Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками*. Казань: 1953.
23. Трубецкой Н.С. *Основы фонологии*. М: 2000.

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСІМДІКТЕР:
ЛЕКСИКА-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ, ТОПТАСТЫРУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**
PRONOUNS IN THE KAZAKH AND TATAR LANGUAGES: LEXICAL
AND MORPHOLOGICAL DESCRIPTION, CLASSIFICATION ISSUES

Г.САҒИДОЛЛА*
Э.АБДУКАМАЛОВА**

Түйіндемe

Мақалада қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктерге лексика-морфологиялық сипаттама беріле отырып, оларды топтастыру мәселесі, семантикалық топтары сөз етіледі. Қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктердің лексика-семантикалық топтарының салыстырмалы кестесі беріледі.

Түйін сөздер: есімдіктер, қазақ тілі, татар тілі, қазақ-татар салыстырмалы-тарихи грамматикасы, лексика-семантикалық топ, лексика-морфологиялық ерекшелік

Summary

The article gives a Lexical and morphological description of the pronouns of the Kazakh and Tatar languages, examines the issues of their classification, semantic groups. A table was drawn up in order to compare the lexical and semantic categories of pronouns of the Kazakh and Tatar languages.

Keywords: pronouns, Kazakh language, Tatar language, Kazakh-Tatar comparative-historical grammar, the lexical and semantic group, the lexical and morphological feature.

Есімдіктің лексика-морфологиялық сипаты.

Е с і м д і к басқа сөз таптары арасында ерекше орын алып тұрады.

Лексика-семантикалық сипаты, морфологиялық ерекшелігі, тілдегі қолданысы жағынан есімдіктер есім сөз таптары қатарынан ерекше орын алады. Есімдіктер сан жағынан аса көп болмағанымен, зат есім, сын есім, сан есімдердің орнын басатын сөз табы ретінде көп

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана/Қазақстан.

Doctor of Philology, professor, LN Gumilyov Eurasian National University. Astana - Kazakhstan.
E-mail: asem963@mail.ru

** филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР Ұлттық музейі. Астана/Қазақстан.
Ph.D., associate professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan. Astana / Kazakhstan.

жұмсалады. Есімдік заттың өз атауын да, белгісінің, санының да атын білдірмейді, тек соларды нұсқап, меңзеп көрсетеді де, солардың орнына қолданылады [1, 224]. Лексика-семантикалық жақтан ақиқат өмір көріністерін тура атамай, жалпылама түрде көрсетеді, не болмаса ишара түрінде басқа сөз таптарының орнына алмасып қолданылады.

Есімдіктердің нақты мағыналары өздерінен бұрын айтылған сөйлемге немесе сөйлем ыңғайына қарай айқындалады [2, 207].

Есімдіктер, олардың құрамы, септелу барысындағы ерекшеліктері шетелдік (Г.Рамстедт, М. Рясянен, В. Банг, В.В. Радлов, С.Е. Малов, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, Г.Ф. Благова, Б.А. Серебренников, В.Л. Котвич, А.М. Щербак, И.А. Батманов, т.б.), отандық (А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, М.Томанов, Н.Оралбаева, т.б.) ғалымдар еңбектерінде сөз етілді. Қазақ тіл білімінде есімдіктердің қалыптасу тарихы, олардың мағыналық топтары Ә.Ибатовтың («Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихы») еңбегінде жан-жақты қарастырылды [3].

Лексика-семантикалық тұрғыдан есімдіктердің мынадай негізгі белгілерін атап көрсетуге болады:

1. Есімдіктердің мағыналық жақтан жалпылануы өте жоғары дәрежеде болып келеді;

2. Есімдіктер сөйлеушінің сөйлемдегі айтылған ойға, құбылысқа қатысын көрсетуші ретінде әр уақытта субъектімен байланысты болады [4, 48]. Есімдіктің субъектімен байланысы оның мағыналық сипатына әсер етеді. Мәселен, жіктеу, өздік есімдіктерінде оның тура мағынасы көрініс беретін болса, сілтеу есімдіктерінде нұсқаулық мән басым болды т.с.с.

Есімдіктер, мағыналық тұрғыдан жалпылануына қарамастан, қандай сөздің орнына қолданылуына орай сол сөздің негізгі мағынасына сәйкес заттық ұғыммен немесе заттық белгімен ұштасады. Осы ерекшелігіне қарай олар субстантивтік және атрибутивтік есімдіктер болып бөлінеді [5, 301]. Субстантивтік есімдіктер заттық ұғымды, атрибутивтік есімдіктер заттың белгісін білдіретін сөздер орнына қолданылады.

Субстантивтік есімдіктер көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларымен түрлене алатын болса, атрибутивтік есімдіктер тек субстантивтенген жағдайда ғана аталған грамматикалық формаларды қабылдайды. Н.Оралбай жалпы грамматикалық ұғымдардың түрлеріне қарай есімдіктерді заттық есімдіктер, белгі есімдіктері және сандық

есімдіктер деп үш түрге бөледі [6, 183].

Қазақ тіліндегі есімдіктерді А.Ысқақов байырғы түбір есімдіктер мен соңғы кездері қалыптасқан есімдіктер деп екі топқа бөліп қарастырады [2, 209]. Алғашқы топқа *мен, сен, ол, біз, сіз, қай? кім? не? міне, бұл, осы, сол* сияқты тіл дамуының қазіргі деңгейінде бөлшектеп, талдап жатуға келмейтін түбір тұлғалы есімдіктерді, екінші топқа: а) лексикалық жолмен жасалған: *бір, бар, біреу, бүкіл, түгел; ә) морфологиялық тәсіл арқылы жасалған: мынау, анау, сонау, барлық, қанша, қандай, нешінші; б) синтаксистік тәсіл арқылы жасалған: бірдеңе, бірнеше, кейбіреу, әлдеқашан, әлдеқайда, әрбір, ешкім, ешқайсы* тәрізді есімдіктерді жатқызады.

Есімдіктердің түрленуінде, әсіресе септелу жүйесінде бірқатар өзіндік ерекшеліктер орын алады. Ол ерекшеліктер жіктеу, сілтеу есімдіктерінің септелуінде жиі кездеседі. Синтаксистік қызметі жағынан есімдіктер, орынбасар сөз табы ретіндегі мағыналық ерекшеліктеріне қарай белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады.

Атрибутивтік есімдіктер негізінен анықтауыштық қызмет атқарады, тек субстантивтенген кезде ғана басқа сөйлем мүшелері қызметінде жұмсалатын болса, субстантивтік есімдіктер сөйлемде көбіне тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелер қызметін атқарады.

Татар тіл білімінде «алмашлық» (есімдік) термині алғаш рет М.Корбанғалиев пен Х.Бәдигый тарапынан жазылған «Татар теле сарыфы» («Татар тілі морфологиясы») оқулығында қолданылады (1918). Г.Ибраһимов, К.Вәлиди грамматикаларында «алмаш» термині, ал басқа грамматикаларда «замир», «исме замир» түрінде беріледі.

Ф.М. Хисамова татар тіліндегі есімдіктердің морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктеріне кеңінен тоқтала келіп, морфологиялық жақтан есімдіктер өздері алмастырған сөз таптарының грамматикалық белгілерін алатынын айтады [7, 183]. Мәселен, олар есім сөздер сияқты септеледі, тәуелденеді, көптеледі: *кем* (кім), *кемгә* (кімге), *кемең* (кімің), *кемнәр* (кімдер), т.б. Зат есім орнына жүргенде, олар тәуелденбейді. Өйткені олар өздері затты білдіреді. Сын есімді немесе үстеуді алмастыратын есімдіктер түрленбейді, олардың тек ішінара белгілерін көрсетеді: *шулай ~ шулайрак* (солай-солайырақ), *шундый ~ шундыйрак* (сондай-сондайырақ), т.б.

Синтаксистік жақтан есімдіктер сөйлемде өзі алмастырған сөздердің қызметін басқарады, демек, түрлі сөйлем мүшесі бола алады. *Сез – беренче фронтовик* (З.Зәйнуллин) – *Сіз – бірінші майдангерсіз* –

бастауыш; *Мондый хәбарне ишеткәч, халыкның шатлыгы эченә сыймады* (М.Галәү) – **Мұндай** хабарды естіп, халықтың қуанышы ішіне сыймады – анықтауыш; *Юк инде, безнең заманда кыз урлап китеп, алла кая бара алмассың* (Ф.Хәсни) – Жоқ енді, **біздің** заманда кыз ұрлап кетіп, әлдеқайда бара алмассың – анықтауыш, мекен пысықтауыш. *Бу егетне сез таныйсызмы? Ул яшь чагында сезнең авылда көтү көтте. Сез аны кыерсытмадыгызмы?* (М.Мәһдиев) – Бұл жігітті **сіз** таныйсыз ба? **Ол** жас шағында сіздің ауылда үміт күтті. **Сіз оны** ренжіткен жоқсыз ба? – бастауыш, анықтауыш, толықтауыш [7, 184].

Осылайша: есімдік – зат, белгі мағыналарын жалпылама түрде көрсетіп, зат есім, сын есім, сан есім, үстеу сөз таптарын алмастыратын және сол сөз таптарының грамматикалық ерекшеліктерін өзі білдіретін сөз табы.

Есімдіктерді топтастыру мәселесі.

Татар тіл білімінде есімдіктер өз ішінде қандай сөз табын алмастыруына және мағыналарына қарай бөлінеді.

I. Қандай сөз табын алмастыруына қарай есімдіктер төмендегі топтарға бөлінеді [7, 185]:

1. **З а т е с і м** есімдіктері.
2. **С ы н е с і м** есімдіктері.
3. **С а н е с і м** есімдіктері.
4. **Ү с т е у** есімдіктері.

«Татар тілі грамматикасының» II томында [8] есімдік топтарына қосымша «етістік есімдіктері», «жалғаулық есімдіктері», «демеулік есімдіктері» деген топтар берілгенін айта келе, Ф.М. Хисамова бұл пікірдің қисынсыздығын, ғылыми жақтан нақты емес екеніне тоқталады [7, 185]:

Біріншіден, типологияға жүгінсек, ешбір тілде «етістік есімдіктері» деген түсінік жоқ. Түркі тілдері грамматикаларында да ондай көрініс тіркелмеген.

Екіншіден, етістік есімдіктері деп келтірілген *итү* (ету), *нитү*, т.б. сөздердің негізінде *-и (-ир)* көмекші етістігі жатыр және ол татар тілінде бірнеше түрдегі грамматикалық формада қолданылады: *иде (ир-де)* – еді, *икән (ир-кән)* – екен, т.б.; *итү* (ету) – бұл етістіктің өзгелік етіс формасы, қазіргі татар тілінде ол көмекші етістік ретінде құрамды етістік жасауға актив қатысады: *тәэмин итү* (қамтамасыз ету), *тәэсир итү* (әсер ету), *кабул итү* (қабыл ету), т.б. Ал *нитү*

(нету/бірдеңені жасау), *фалән итү* (пәлен ету) – бұлар әдеби тіл үшін емес, ауызекі сөйлеу тіліне тән бірліктер. Ал «жалғаулық есімдіктері» делінетін *шұнысы* (онысы), *шұны* (оны), *шұның* (оның) сөздері сын есімді алмастырып тұрған сілтеу есімдіктерінің түрленген формалары, сондықтан сын есім есімдіктері сын есімдер сияқты контексте заттанып, септеледі, тәуелденеді, көптеледі.

1. Зат есім есімдіктері зат мағынасын жалпылама түрде білдіреді. Оларға көбіне жіктеу, сұрау, болымсыздық және белгісіздік есімдіктері жатады: *мин* (мен), *син* (сен), *ул* (ол), *без* (біз), *сез* (сіз), *алар* (олар), *кем* (кім), *нәрсә* (нәрсе), *үзе* (өзі), *һичкем* (ешкім), *һичнәрсә* (ешнәрсә), *әллә кем* (әлдекім), *нәрсәдер* (бірдеңе, бір нәрсе), т.б. Зат есім есімдіктері зат есімге тән морфологиялық категорияларға ие болады, яғни олар септеледі (*сез-сіз, сезнең-сіздің, сезне-сізді, сездән-сізден, сездә-сизде*) және тәуелденеді (*кемем-кімім, кемең-кімің, кеме-кімі, кемебез-кіміміз, кемегез-кіміңіз, кемнәре-кімдері*), бірлік және көптік түрде келеді (*кем-кемнәр – кім-кімдер, нәрсәдер-бір нәрсә – нәрсәләрдер-бір нәрселер*). Мәселен: **Без** акны-қараны күрмәстән, қая басканны белмәстән, *Зәңгәр Чишмәгә чаптык* (Г.Ибраһимов) – **Біз** ақ-қараны көрместен, қайда тұрғанымызды білместен, *Зәңгәр Чишмаға шаптык. Айрылып китсәм дә синнән гомремнең таңында мин, И Казан арты! Сиңа кайттым сөеп тағын да мин* (Г.Тукай). – Айырылып кетсем де сенен өмірімнің таңында мен, О, Қазан! Саған қайттым сүйіп тағы да мен. *Туып-үскән шушы кърнең ямен Алыштырмый икән һичнәрсәң...* (С.Хәким) – Туып-өскен осы жердің әсемдігін, алмастырмайды екен **ешнәрсен...**

2. Сын есім есімдіктері – *бу* (бұл), *шушы* (осы), *теге* (анау, сонау), *ул* (ол), *шул* (сол), *андый* (ондай), *мондый* (мұндай), *нинди* (қандай), *қайсы* (қайсы), *бары* (бәрі), *барлык* (барлық), *бөтен* (бүтін), *һәммә* (барша), *һәр* (әр), *қайбер* (қайбір), т.б. Жалпылама алғанда, заттардың белгілеріне ишара етіледі; сын есімдер зат есім сияқты жанасу жолымен байланысады: *бу эш* (бұл іс), *һәр бала* (әр бала); салыстыру дәрежесі көрсеткіші бойынша нақты емес, жақынырақ белгі мағынасын да білдіре алады: *андыйрак* (андайлау, сондайлау), *әллә ниндирәк* (әлдеқандайлау). Контексте зат есімдерше келеді. Мысалы: *Һавалар тын торғанда, бигрәк тә төнге сәгәтләрдә чыгып, игътибар белән тыңласаң, авылның теге яғыннан да, бу яғыннан да машина гөре ишетелеп тора* (Ф.Хәсни) – Ауа тынып тұрғанда, әсіресе, түнгі уақыттарда шығып, ықыласпен тыңдасаң, ауылдың **анау** жағынан да, **бұл** жағынан да машина гүрілі естіліп тұрады. *Бер кирдә*

юк **андый** ак каеннар, Бер *кирдә* юк **андый** урманнар (Н.Такташ) – Бір жерде жоқ **ондай** ақ қайындар, Бір жерде жоқ **ондай** ормандар. **Бөтен** болын өстенә күз күреме *кирне чуарлап, әллә никадәр* печәнче сибелгән. Әле **тегендә**, әле **монда** қояшка қаршы яшен яқтысыдай чалгы йөзе *ялтырап китә* (Г.Бәширов) – **Бүтін** шабандық үстінде көз көрер жерді шұбарлап, **әлденеше** пішенші себілген. Біресе **анда**, біресе **мұнда** күнге қарсы шалғы жүзі найзағай жарқылындай жалтырап кетеді.

Сын есім есімдіктеріне мағына жағынан сілтеу, анықтауыш, белгісіздік, сұрау есімдіктері жатады.

3. **Сан есім есімдіктеріне** *ничә* (неше), *ничәнче* (нешінші), *ничәләп* (нешелеп), *ничәшәр* (қаншалап), *ничаклы* (қанша), *никадәр* (қанша), *күпме* (қанша) сияқты сұрау есімдіктері кіреді. Олар заттардың, нәрселердің мөлшеріне, тәртіп жағынан санына ишара етеді, сан есімдер зат есімдер сияқты жанасу жолымен байланысады және дәйекті түрде болмаса да сан есім топтарының қосымшаларын алады. Сөйлемде бұл есімдіктер сан есімдердің функцияларын атқарады, яғни анықтауыш, пысықтауыш, баяндауыш болып келеді. Мысалы: *Ничә мәртәбәләр Казанның китап кибетендә очраштык* (Г.Бәширов) – **Неше** мәрте қазанның кітап дүкенінде ұшырастық. *Ничә ел тормыйлар балалар Иделдә һәм Дунай ярында...* (Р.Әхмәтқанов) – Неше жыл тұрмаса да, балалар Еділ мен Дунай жағасында. *Моннан соң ул ничаклы тырысса да, артык сикерә алмаячак* (Ф.Хәсни) – Бұдан соң ол **қанша** тырысса да, артық секіре алмайды. *Күпме яу, сугышлар аркылы Син кичеп чыккансың, Ватаным* (Р.Вәлиев) – **Қанша** жау, соғыстарды Сен жеңіп шыққансың, Отаным.

4. **Үстеу есімдіктеріне** *ничек*(қалай), *кайчан*(қашан), *кайда*(қайда), *кая*(қайда), *алай*(олай), *болай*(былай), *шулай*(солай), *тегеләй*(солай), *әллә* *ничек*(әлдеқалай), *ничектер*(қалайша), *ник*(неліктен), *нигә*(неге), *берничек*(ешбір), *ничничек*(ешбір, ешқандай), *беркайда*(ешқайда), *беркайчан*(ешқашан), т.б. есімдіктері жатады. Бұл есімдіктер іс-әрекет белгілерін білдіріп, үстеулер сияқты етістікке, сын есімге, басқа бір үстеуге, хабарлы сөзге тіркесіп байланысады және жүйелі, дәйекті болмаса да, салыстыру дәрежесі қосымшасымен белгілердің қосымша реңкін шамалап білдіреді.

Үстеу есімдіктеріне негізінде сілтеу, сұрау және белгісіздік есімдіктері жатады. Мысалы: *Абзый, бу турыда үзенең қавабын әллә кайчан әзерләп куйган төсле, тиз һәм салмак тавыш белән қавап кайтарды* (М.Әмир) – Аға, бұл тұрғыда өзінің жауабын **әлдеқашан**

өзірлеп қойған түрде тез әрі салмақты дауыспен жауап қайтарды. *Болай эшләрға аны Сәлим өйрәткән иде* (Г.Гобәй) – **Бұлай** істеуге оны Сәлім үйреткен еді. *Кыз кырлавыннан кайчан туктады, каршыдағы эшелон кайчан тавыш-тынсыз гына кузгалып китте, егет моны сизмәде* (Ә.Еники) – Қыз жырлауын **қашан** тоқтатты, қарсыдағы эшелон **қашан** дыбысы шықпай қозғалып кетті, жігіт мұны сезбеді. *Кошлар әллә кая китеп югалды* (Г.Бәширов) – Құстар **әлдеқайда** кетіп жоғалды.

Есімдіктердің мағыналық топтары.

Қазақ тіліндегі есімдіктерді семантикалық тұрғыдан классификациялау Ахмет Байтұрсынұлынан басталады деуге болады. А.Байтұрсынов есімдіктерді мағыналық сипатына қарай беске бөледі: 1) жіктеу есімдігі; 2) сілтеу есімдігі; 3) сұрау есімдігі; 4) жіктеу есімдігі; 5) танықтық есімдігі [9, 226]. Ғалымның бұл топтастыруында жіктеу есімдігі деп берілетін есімдіктер тобында *өз және бәрі, барша* тәрізді есімдіктер, ал танықтық есімдіктер қатарында қазір белгісіздік және болымсыздық аталып жүрген есімдіктер көрсетіледі.

Қазіргі қазақ тіліндегі есімдіктер мағыналық сипатына қарай жеті топқа бөлінеді: жіктеу есімдіктері, сілтеу есімдіктері, сұрау есімдіктері, өздік есімдіктері, белгісіздік есімдіктері, болымсыздық есімдіктері, жалпылау есімдіктері. Есімдіктерді таптастыруда лексика-семантикалық және грамматикалық ұстанымдар негізге алынады.

Татар тіл білімінде де есімдіктер мағыналары бойынша жеті топқа бөлінеді [10, 225]:

1. Ж і к т е у есімдіктері (зат алмашлықтары): *мин* (мен), *син* (сен), *ул* (ол), *без* (біз), *сез* (сіз), *алар* (олар);

2. С і л т е у есімдіктері (күрсәтү алмашлықтары): *ул* (ол), *бу* (бұл), *шул* (сол), *шушы* (осы), *теге* (сонау), *мондый* (мұндай), *андый* (ондай), *тегенди* (сондай), *шундый* (осындай), *алай* (олай), *болай* (бұлай), *тегеләй* (солай), *шушылай* (осылай);

3. С ұ р а у есімдіктері (сорау алмашлықтары): *кем* (кім), *ни* (не), *нәрсә* (не), *кай* (қай), *кайсы* (қайсы), *кая* (қайда), *нинди* (қандай), *ник* (неліктен), т.б.;

4. Ж а л п ы л а у есімдіктері (билгеләу алмашлықтары): *бары* (бәрі), *барлык* (барлық), *барча* (барша), *һәммә* (барша), *һәр* (әр), *һәрбер* (әрбір), *һәркем* (әркім), *бөтен* (бүтін), *үз* (өз);

5. Б е л г і с і з д і к есімдіктері (билгесезлек алмашлықтары):

кемдер (әлдекім, біреу), *нәрсәдер* (әлдене, бірдене), *қайсыдыр* (әлдеқандай, қайсыбір), *әллә кем* (әлдекім), *әллә нәрсә* (әлдене), т.б.;

6. Б о л ы м с ы з д ы қ есімдіктері (юклық алмашлықтары): *һичкем* (ешкім), *һичнәрсә* (ешнәрсе), *һичһинди* (ешқандай), *һичқайчан* (ешқашан), *беркем* (ешкім), *бер*, (ешбір), т.б.;

7. Т и і с т і л і к есімдіктері (тартым алмашлықтары): *минеке* (менікі), *синеке* (сенікі), *безнеке* (біздікі), *сезнеке* (сіздікі), *монықы* (мүнікі), *тегенеке* (сонікі), *әллә кемнеке* (әлдекімдікі), т.б.

В.Н. Хангильдин есімдіктерді сегіз түрге бөледі: жіктеу, сілтеу, сұрау, жалпылау, белгісіздік, болымсыздық, тиістілік, қатыстық (мөнәсәбәт алмашлықтары) есімдіктері. «Татар тілі грамматикасында» олар алтыға бөлінген: жіктеу, сілтеу, сұрау, белгісіздік, болымсыздық, жалпылау есімдіктері. Соңғы зерттеуде есімдіктер топтарына тиістілік есімдіктері еңбеген, ал В.Н. Хангильдин грамматикасында қатыстық есімдіктері деп көрсетілген *кем*(кім), *нәрсә*(не), *һинди*(қандай), *қайсы*(қайсы), т.б. есімдіктерін жеке лексика-морфологиялық топ деп тануға негіз жоқ. Бұл жақтан олар сұрау есімдіктері. Бағыныңқы құрмалас сөйлем құрамында ғана бұл есімдіктер қатыстық сөздер ретінде қолданылады. Мәселен, **Кая карама, шунда эш қайһый – Қайда қарамасаң да, сонда іс қайнап жатыр** деген сөйлемде *қая* (*қайда*) сұрау есімдігі сондай қызмет атқарып тұр [7, 188].

Қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктің мағыналық түрлері бойынша салыстырмалы кесте:

Мағыналық түрлері	Қазақ тілінде	Мағыналық түрлері	Татар тілінде
1	2	3	4
Жіктеу есімдіктері	<i>мен, сен, сіз, ол, біз (біздер), сендер, сіздер, олар</i>	Зат алмашлықтары	<i>Мин</i> (мен), <i>син</i> (сен), <i>ул</i> (ол), <i>без</i> (біз), <i>сез</i> (сіз), <i>алар</i> (олар)
Сілтеу есімдіктері	<i>бұл, сол, ол, осы, анау, мынау, сонау, осынау, ана, мына, сона, әні, міне</i>	Күрсәтү алмашлықтары	<i>ул</i> (ол), <i>бу</i> (бұл), <i>шул</i> (сол), <i>шушы</i> (осы), <i>теге</i> (сонау), <i>мондый</i> (мұндай), <i>андый</i> (ондай), <i>тегенди</i> (сондай), <i>шундый</i> (осындай), <i>алай</i> (олай), <i>болай</i> (бұлай), <i>тегеләй</i> (солай), <i>шушылай</i> (осылай)
Сұрау есімдіктері	<i>кім? не? қай? қайсы? қандай? неше? қанша? нешеу? нешінші? қайда? қайдан?</i>	Сорау алмашлықтары	<i>кем</i> (кім), <i>ни</i> (не), <i>нәрсә</i> (не), <i>қайсы</i> (қайсы), <i>һинди</i> (қандай), <i>қая</i> (қайда), <i>қайдан</i> (қайдан), <i>қайчан</i> (қашан), <i>һик</i> (неліктен), <i>һигә</i> (неге),

Г.Сағидолла, Э.Абдуқамалова. Қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктер:..

1	2	3	4
	<i>қалай? қашан?</i>		<i>ничек</i> (қалай), <i>ничә</i> (неше), <i>ничәнче</i> (нешінші), <i>ничәшәр</i> (қаншалап), <i>ничаклы</i> (қанша), <i>никадәр</i> (қанша), <i>күпме</i> (қанша)
Өздік есімдігі	<i>Өз</i>	-----	<i>Ескерту:</i> үз есімдігі татар тілінде жалпылау есімдіктерінің құрамына кіреді.
Белгісіздік есімдігі	<i>біреу, кейбір, қайбір, әрбір, бірнеше, біраз, бір, әр, әркім, әрқайсы, әрқалай, әлдекім, әлдене, әлдеқайда, әлденеше, әлдеқалай, кімде-кім</i>	Билгесезлек алмашлықлары	<i>кемдер</i> (әлдекім, біреу), <i>нәрсәдер</i> (әлдене, бірдене), <i>нидер</i> (әлдене), <i>ниндидер</i> (әлдеқандай), <i>каядыр</i> (әлдеқайда), <i>кайчандыр</i> (әлдеқашан), <i>әллә кем</i> (әлдекім), <i>әллә нәрсә</i> (әлденәрсе), <i>әллә кая</i> (әлдеқайда), <i>әллә ни</i> (әлдене), <i>әллә кайчан</i> (әлдеқашан)
Болымсыздық есімдігі	<i>еш, ешкім, ештеме, ешбір, ешқашан, ешқандай, ешқайсы, дәнеңе</i>	Юклық алмашлықлары	<i>ничкем</i> (ешкім), <i>беркем</i> (ешкім), <i>ничберкем</i> (бірде-бір), <i>ничнәрсә</i> (ешнәрсе), <i>бернәрсә</i> (ешнәрсе), <i>ничбернәрсә</i> (ешбір нәрсә), <i>берни</i> (дым, ештеңе), <i>нични</i> (ешнәрсе), <i>ничнинди</i> (ешқандай), <i>бернинди</i> (ешқандай), <i>ничничек</i> (ешбір), <i>берничек</i> (ешбір), <i>ничкая</i> (ешқайда), <i>беркая</i> (ешқайда), <i>ничкайчан</i> (ешқашан), <i>беркайчан</i> (ешқашан), <i>ничкайда</i> (ешқайда), <i>беркайда</i> (ешқайда)
Жалпылау есімдігі	<i>бәрі, барлық, барша, бар, күллі, бүкіл, түгел, тегіс</i>	Билгеләу алмашлықлары	<i>бары</i> (бәрі), <i>барлық</i> (барлық), <i>барча</i> (барша), <i>һәммә</i> (барша), <i>һәр</i> (әр), <i>һәрбер</i> (әрбір), <i>һәркем</i> (әркім), <i>бөтен</i> (бүтін), <i>үз/үзем/үзең/үзе</i> (өз/өзім/өзің/өзі)
		Тартым алмашлықлары (тиістілік есімдіктері)	<i>минеке</i> (менікі), <i>синеке</i> (сенікі), <i>аныкы</i> (өнікі), <i>безнеке</i> (біздікі), <i>сезнеке</i> (сіздікі), <i>аларныкы</i> (олардікі), <i>моныкы</i> (мүнікі), <i>шуныкы</i> (сонікі), <i>үземнеке</i> (өзімдікі), <i>үзенеке</i> (өзінікі), <i>һәммәбезнеке</i> (баршамыздікі), <i>ничкемнеке</i> (ешкімдікі), <i>беркемнеке</i> (ешкімдікі)

Сонымен, қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктерді мағыналық сипатына қарай топтастырғанда, екі тілде де жеті есімдік тобы бар екенін көреміз. Мұндағы назар аударатын басты ерекшелік – қазақ

тілінде меншіктілікті білдіретін *-нікі, -мікі, -дікі* қосымшалары татар тілінде түбір есімдіктерге жалғанып, жеке есімдік тобын (тартым алмашлықтары – тиістілік есімдіктері) құрайтыны. Татар тілінде бұл қосымшаның тек сонор *-н* дыбысымен айтылатын *-нықы/-неке* (*шунықы, минеке*) варианты ғана қолданылады.

Қазақ тілінде сингармонизм заңдылығына бағынбайтын, жіңішке дауыстылармен жасалған нұсқада (*-нікі*) қолданылатын бұл қосымшаның татар тіліндегі жуан (*-нықы*) варианты *-і~-ы* сәйкестігін, сондай-ақ жіңішке варианттары арасында *-і~-е(-нікі~-неке)* сәйкестігін құрайтынын көреміз.

Татар тілінде ерекше топ түрінде қаралатын тиістілік есімдігі жайлы ғалымдардың түрлі пікірлері қалыптасқан. Мәселен, В. Н. Хангильдин оны есімдіктің тәуелденуінің екінші нұсқасы ретінде қараса, Н. И. Ирисов ілік септігінің екінші формасы дейді. Ал Ф. М. Хисамова бұл есімдіктің заттың иесіне қатысты айтылатынын ескере отырып, қатыстық есімдіктері деп атауды ұсынады.

Екі тілдегі есімдіктер тобында үз есімдігі назар аударады. Қазақ тілінде өздік есімдігі ретінде қаралатын бұл сөз татар тілінде жалпылау есімдігінің құрамына кіреді. Қазақ тіліндегі *өз* есімдігі мен татар тілдеріндегі *үз* есімдігінің арасында *ө~ү* сәйкестігі орын алатынын байқаймыз.

Қорыта айтқанда, мақалада қарастырылған қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктердің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық жақтан ұқсастықтары олардың бір негізден тараған генетикалық ортақтығын танытатын болса, тілдің кейінгі даму жолында пайда болған және қазіргі қалпын көрсететін азды-көпті дыбыстық, тұлғалық, мағыналық ерекшеліктер салыстырмалы-тарихи тәсіл негізінде екі тілдегі (басқа да туыс тілдердегі) әрбір есімдікті арнайы қарастыруды, өзгешеліктердің себептерін жүйелі түрде айқындауды, зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исаев С.М. *Қазіргі қазақ тілі*. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – Б.224.
2. Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі*. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б.207.
3. Ибатов Ә. *Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан*. – Алматы, 1966.
4. *Қазақ грамматикасы*. – Астана: Елорда, 2002. – Б.48.
5. Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі*. Морфология – Алматы, 1992. – Б.301.
6. Оралбай Н. *Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы*. – Алматы, 2007. – Б.183.
7. Хисамова Ф.М. *Татар теле морфологиясе*. – Казань, 2006. – Б.183.
8. *Татар грамматикасы*. Т.2. – Казан, 2002.
9. Байтұрсынов А. *Тіл тағылымы*. – Алматы: Ана тілі, 1992. – Б.226.
10. Сафиуллина Ф.С., Закиев М.З. *Хәзерге татар әдәби теле*. – Казань, 1994.- Б.225.

ӘОЖ 419. 992'71:398.3

**КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ
СӨЗДЕРДІҢ БАЙЛАНЫСУ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ**
WAYS AND TYPES OF CONNECTION OF WORDS IN THE TEXTS
OF ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Н. ҚОШАНОВА *

Түйіндеме

Көне түркі тілінің синтаксисін зерттеудің өзіндік қиындығы бар. Түркітану ғылымында көне түркі жазба ескерткіштерінің синтаксисі – көп зерттелмеген саланың бірі, тарихи синтаксисті талдау мәселесі біізді теорияға сүйеніп, жан-жақты зерттелуі қажет. Ғалымдар тарапынан көне түркі тілі синтаксисін жекелей алып зерттеуден гөрі жекелеген түркі тілдерін зерттеуде тек сол тілдердің көне түркі тіліне қатысты жағын ғана салыстыра қарастыру басым түсіп отырады. Мақалада көне түркі жазба ескерткіштеріндегі сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлері бүгінгі синтаксис тұрғысынан қарастырылады.

Кілт сөздер: көне түркі жазба ескерткіштері, көне түркі жазба ескерткіштерінің синтаксисі, түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи синтаксисі, сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлері.

Summary

The research of syntax of ancient Turkic language has its own difficulties. Syntax of ancient Turkic written monuments in Turkology is one of the low-explored spheres. Problems of the analysis of historical syntax have to be guided by the uniform theory and have to be versatily investigated. This article considers the ways and types of connection of words in texts the ancient Turkic written monuments in aspect of modern syntax.

Keywords: ancient Turkic written monuments, syntax of ancient Turkic written monuments, comparative-historical syntax of Turkic languages, ways and types of connection of words.

Көне түркі ескерткіштері тілі оқылуының алғаш кілтін тапқан В.Томсен өз жетістіктерін В.В.Радловқа хабарлап, табылған ескерткіштердің графикасын жібереді. Ең бірінші болып көне түркі ескерткіштерінің аудармасын жасаған В.В.Радлов ескерткіштердің грамматикасын зерттеуге кіріседі.

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: n.koshanova@mail.ru

Ғалымның еңбектерін кейін көптеген зерттеушілер сынайды, түзетеді, бірақ олардың барлығының еңбектерінде В. В. Радловтың аудармасы негізге алынады. Оның еңбектері көне түркі жазбалары тілін зерттеудің бастауы болып саналады.

Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи синтаксисі жөнінде отандық түркітануда ең алғаш жазылған іргелі еңбектің авторы ретінде Н. З. Гаджиеваның еңбегін атауға болады [1]. Бұл еңбекте синтаксис құрылысының әдістері, синтаксистік архетипті реконструкциялаудың тәсілдері жан-жақты көрсетіледі. Аталмыш еңбектің соңын ала жарық көрген Н. А. Баскаковтың еңбегі [2] негізгі синтаксистік бірліктердің тарихи-типологиялық сипаттамасы мен классификациясына арналады.

Көне түркі тілінің синтаксисін зерттеудің өзіндік қиындығы бар. Түркітану ғылымында көне түркі жазба ескерткіштерінің синтаксисі – көп зерттелмеген саланың бірі, тарихи синтаксисті талдау мәселесі бірізді теорияға сүйеніп, жан-жақты зерттелуі қажет. Ғалымдар тарапынан көне түркі тілі синтаксисін жекелей алып зерттеуден гөрі жекелеген түркі тілдерін зерттеуде тек сол тілдердің көне түркі тіліне қатысты жағын ғана салыстыра қарастыру басым түсіп отыратыны белгілі.

Көне түркі тілінің құрылымын зерттеген көрнекті түрколог Н. А. Баскаков сөздердің өзара байланысы предикативті сөз тіркесі мен атрибутивті сөз тіркесінің негізгі базасы болып табылатынын ескерткен [3, 119].

Тарихи синтаксистік бірліктерді әлемдік тілдер аясында зерттеу қиынға соғады. Бұл қиындықты жеңу үшін Н. З. Гаджиева туыстас тілдерді салыстыра отырып, көне түркі тілінің архетипін құру қажеттігін, бұл бірліктер дамуын анықтау үшін тарихи морфологиямен тығыз байланыста қарау қажеттігін ескерте отырып, синтаксистік бірліктердің тек тарихи морфологиялық негізі ғана оның қандай бағытта, қай дәрежеде өзгергенінен хабар беретін, синтаксистік реконструкция анықтаушылық және етістік сөз тіркестерінің ортақ түркілік моделін нақтылайтын әдістердің негізінде сөз таптарын ұйымдастыру нәтижесіне қол жеткізуге болатынын баса көрсетеді [1, 14].

Көне түркі ескерткіштерінің синтаксистік қысқаша сипаттамасы Ташкентте басылған Ғ. Абдурахманов пен Ш. Шукуровтың «Өзбек тілінің тарихи грамматикасы» (1973) атты еңбегінде орта ғасыр ескерткіштерімен қатар салыстыра берілген. Бұл еңбектен екі жыл

бұрын 1971 жылы қазақ ғалымдары Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М.Томановтар бірігіп жазған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» деген еңбекте көне түркі ескерткіштерінің синтаксисі өте қысқа түрде сөз болады.

Көне түркі ескерткіштері тілінің синтаксисін, атап айтқанда, жай сөйлем синтаксисін жаңаша зерттеуге жол ашқан еңбектің бірі – ғалым О.Бекжанның «Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері» атты монографиясы. Ғалым бұл еңбегінде Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлем синтаксисін сапаланым-предикативтілік теориясы тұрғысынан қарастырады [3].

Түркі тілдерінің ерекшеліктерін дыбыс, морфологиялық тұлға, синтаксистік бірліктерге шейін тұтас зерттеп, толық сипаттамасын жасаған ғалымдар Б. А. Серебренников пен Н. З. Гаджиеваның «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» атты еңбегінде де жай сөйлемнің синтаксисі сөз болады. Көне түркі ескерткіштерінен мысалдар келтіріледі [4, 21].

Көне түркі тіліндегі сөз тіркесін қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттеген Н.З.Гаджиева сөз тіркесін предикативтілік қасиеттен айырылған, оның предикативтілігі тек кейбір жағдайларда ғана мүмкін дейді [1, 16].

Ескерткіштер тіліндегі сөйлем ішінде кездесетін сөздер белгілі бір жүйемен, ретпен, тәртіппен айтылады. Олар өзара мағыналық және тұлғалық жақтарынан бір-бірімен байланысып келеді де, белгілі сөз тіркестерін жасайды. Бағыныңқы және басыңқы құрылымды сабақтаса байланысқан тіркестер құрамындағы сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлері қазіргі замандағы түркі тілдеріндегіден анағұрлым алыстап кетпейді.

Енді осылардың әрбіріне жеке-жеке тоқталып өтпекпіз:

Сөздердің байланысу тәсілдері. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері бір-бірімен әр түрлі тәсілдер арқылы байланысады. Сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын синтаксистік тәсілдер, негізінде, мыналар:

1. Септік жалғаулар арқылы: Табғач қағанға бәдізді келдім, бәдіздім – Табғаш қағаннан шебер әкелдім, өрнектелдім. Түпүтке кішіг тегмедім – Тибетке кішкене жетпелдім.

2. Тәуелдік жалғаулар арқылы: Қағаным қаны – Қағаным қайда? Қаған сүсі берітер ерміс – Қаған әскері бөрідей. Беглері йеме, будуны йеме түз ерміс – Бектері және халқы түзу еді. Менің сабымын сымады - Менің сөзімді бұзбады.

3. *Жіктік жалғаулар арқылы: Арық оқ сен* – Арық оқтайсың. **Ең ілкі Тоғу балықда сүнүсдіміз** - Ең ілкі Тоғу қаласында соғыстық. **Турк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым** – Түрк халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым.

Шылаулар арқылы: Інім Күлтегін бірле сөзлешдіміз – Інім Күлтегінмен сөйлестік. **Оғлы да қаған болмыш** – Ұлы да қаған болған. **Турк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым** – Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым. **Темір қапығқа тегі сүледіміз** – Темір қақпаға дейін соғыстық.

Сөздердің орын тәртібі арқылы: Ебін, барқын бұздым – Үйін, жайын жойдым. Кейде сөздердің арасындағы мағыналық байланыс интонация (дауыс ырғағы) арқылы да жүзеге асады.

Сөздердің өзара байланысу тәсілдері негізінде қалыптасқан синтаксистік байланыс жүйесін *сөздердің байланысу түрі* дейміз. Қазақ тілінде сөздердің байланысу түрлері беске бөлінеді. Мұндай сөздердің байланысу түрлері көне жазба ескерткіштерінде де кездеседі. Зерттелу барысында Күлтегін ескерткіштер тілінде сөздердің байланысу түрлеріне қатысты грамматикалық ерекшеліктер кездеседі. Осыған сәйкес, ескерткіш тіліндегі фактілерге сүйене отырып, сөздердің байланысу түрлерін беске бөліп қарауға болады. Олар келесідей: қиысу, меңгеру, матасу, қабысу, жанасу.

Қиысу. Қиысу – синтаксистік байланыстың көп қолданылатын бір түрі. Қиысу да – сөйлемдегі бағыныңқы мүше (баяндауыш) басынқы мүшенің (бастауыштың) грамматикалық тұлғасына не грамматикалық мағынасына қарай тұлғаланады. Бұл бастауыш пен баяндауыштың арасында болатын байланыс. Қиысуда бастауыш қандай тұлғада тұрса, баяндауыш та сол тұлғада тұрады. Ескерткіш тілінен осы байланысу түріне мысал қарастырайық.

Аз будунығ үкүш қылтым. Қорықмадымыз. Ол ат анта өлді.

Белгілі тілші ғалым С.Аманжолов өз зерттеулерінде қиысудың екі түрін атап көрсетеді. Оның бірі жақтық категориясының қиысуы, екіншісі көптік жалғаулардың қиысуы. Осы кезге дейін білімпаздар жақ-жағынан қиысу мәселесі тек бастауыш пен баяндауышқа байланысты деп келеді, біздіңше, жақ-жағынан қиысудың анықтауыштан да, толықтауыштан да элементін табуға болады. Егер бастауыш I-II-III-жақтағы есімдік болса, баяндауыш жақтың қиысуымен қатар, көптік жағынан, яғни көптік жалғау арқылы қиысады. Мысалы: **Біздер балалармыз, сіздер қуанасыздар. Олар**

балалар [5, 76]. Мұндай байланыс қазіргі қазақ тіл білімінде сандық қиысу делінеді.

Көптік жалғаулар арқылы: Түрк оғуз беглері, будун, есідің! – Түркі оғыз бектері, халқы, естіндер!

Енді өзге ғалымдардың пікіріне сүйенсек, қазіргі кейбір түркі тілдері сияқты көне тілде бастауыш көптік формада тұрса да, баяндауыш көптік жалғауын қабылдамайды. Бірақ ескерткіштер тілінде бастауыш пен баяндауыштың көптік жағынан қиысуы сирек ұшырасса, жақтық қиысу молынан кездеседі.

Жақтық қосымшалар арқылы: Түрк беглер түрк атын ыты – Түркі бектері түрк атын жойды. Ол ат анта өлді – Ол ат сонда өлді. Бен өзім табғач елінте қылынтым – Мен өзім табғаш елінде тәрбиелендім. Бен утру йорыдым – Мен қарсы жорттым. Бен анча тирмен – Мен солай дермін. Бен ертім – Мен едім; Өзүм қылынтым - Өзім тәрбиелендім. Өзүм қыстым - Өзім қыстым; Оғуз келті – Оғыз келді. Екі бың ертіміз – Біз екі мың едік. Қағанын өлүртіміз – Біз қағанын өлтірдік. Неке қорқыр біз – Біз неге қорқамыз.

Жіктік жалғаулар арқылы: Өлүртечі сен – Отырсың сен. Ток арық оқ сен – Арық оқтайсың..

Сөздердің байланысу түрлерінің ішінде қиысуды сөз еткенде, бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынас әңгіме болатыны сөзсіз. Т.Қордабаевтың «Тарихи синтаксис мәселелері» атты еңбегінде «Жамиғ-ат-тауарих» еңбегіне талдау жасағанда, ондағы бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынасты предикативтік қатынас деп атап, оның екі тәсілін көрсетеді. Олар *синтетикалық тәсіл* мен *комбинаторлық тәсіл* болып бөлінеді [6, 89].

Синтетикалық тәсілде баяндауыштар бастауышсыз болады, яғни бастауыш жасырын тұрады. Күлтегін ескерткіштерінде бұл тәсіл арқылы жасалынған сөйлемдер де кездеседі. Мәселен: **Көк Өңүг йұғуру Өтүкен йышғару удызтым** - *Көк Өңүг таптай Өтүкен қойнауына жүргіздім. Тәңірі йарылқады йадық сүлетдім – Тәңірі жарылқады, қайттық. Қалғаныма өтүнүп сүлетдім – Қағаныма өтініп, соғыстым* т.б.

Бұл келтірілген мысалдардағы баяндауыштардың бастауыштары жасырын тұлғада келген. Демек, синтетикалық тәсіл арқылы жасалынған.

Комбинаторлық тәсілде сөйлемдегі баяндауыштардың өзіне тән бастауыштары айқын көрініп тұрады. Күлтегін ескерткіштер тілінде бұл тәсіл арқылы байланысқан сөздер де баршылық. Мысалы: **Біз йеме**

сүлтеміз. Мен өзім ұзақ шабуылдарға да қатыстым – Бен өзум узун йелмег йеме ыттым оң. Хабаршы келеді – Корук кісі келті (ТК., 29).

Келтірілген сөйлемдердегі баяндауыштардың өзіне тән бастауыштары көрсетілген. Сол себепті бұл сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыш байланысын комбинаторлық тәсіл арқылы жасалынған дейміз.

Жоғарыдағы ғалымдардың зерттеулеріне, келтірілген мысалдарға қарай отырып, қиысу байланысы V-VIII ғасырларда жазылып кеткен Орхон-Енисей жазба ескерткіштер тілінде кездесетіндігіне көз жеткіздік.

Меңгеру. Сөздердің байланысу түрлерінің келесі бірі – меңгеру. Бұл – сөз тіркесіндегі бағыныңқы сөздің басыңқымен мағыналық үйлесімі негізінде септік жалғауларының (іліктен басқа) бірінде тұрып байланысуы; меңгерілетін сөз табыс, барыс, шығыс, жатыс, көмектес жалғауларының бірінде тұрады да, меңгеретін сөз етістік, есім не сол екеуінің ортақтасқан тобы болады. Байланысудың бұл түрі ескерткіштерде өте жиі қолданылатын сөз тіркестерінің бірі. Негізінде баяндауыш пен толықтауыш арасында болатын байланыс. Нақтылап айтсақ, сөйлем мүшесі жағынан меңгеруші сөз тура не жанама толықтауыш болады. Меңгеруде бағыныңқы мүшенің белгілі бір септік жалғауда (ілік септіктен басқа) тұруы шарт. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестері бағыныңқы сөздің тұлғасына қарай былай бөлінеді: табыс жалғаулы сөз тіркестері; барыс жалғаулы сөз тіркестері; шығыс жалғаулы сөз тіркестері; жатыс жалғаулы сөз тіркестері; көмектес жалғаулы сөз тіркестері [7, 84].

∇ Енді әр септікті атап көрсетейік. Табыс жалғаулы сөз сабақты етістікпен тығыз байланысты болады. Ескерткіштер тілінде табыс жалғаулы сөз тіркестерінің мынадай модельдері кездеседі:

а) -ғ, -г, -ығ, -іг, -уғ, -уг тұлғалы жалғаулы сөз тіркестері. Мәселен: **Күлтегініг аз ерін іртүрү ітіміз. Бү сүг елт. Қарығ сөкдім. Қырқ азығ уда басдымыз. Алтун йышығ аса келтіміз, Ертіс үгүзүг кече келтіміз.**

ә) -н, -ын, -ін, -ун, -үн тұлғалы сөз тіркестері. Мысалы:

Ақ адғырығ удлықын сыйу, урта. Чуғай қузын, Қара қумығ олурур ертіміз.

б) -ны, -ні, -ы, -і тұлғалы сөз тіркестері. Мысал ретінде мына тіркестерді негізге аламыз:

Егер біз армиямызбен қарсы шықпасақ, олар бізді құртады – Анару сүмшесер кач пен ерсер ол бізні өлүртечі. «Мен оғыз халқы өлтіреді», - дедім мен – Біні оғузың+өлүртечі тірмен.

Табыс жалғаулы сөздер кейде ашық түрінде, кейде жасырын түрінде де келе береді: **Өзүм қаған қысдым. Кейік ййү, табысған ййү олурур ертіміз. Күч бертүк үчүн. Беңгү таш тоқытдым.**

∇ Ескерткіштер тілінде (Күлтегін) жатыс жалғаулы сөз тіркестері де кездеседі. Мысалы: **Елде бұң йоқ. Иуртта қалур ерті. Ол күнте тегді. Түрік есір йерте йод қалматы. Йантуқ йолта йеме өлті күк. Темір қапығқа тегі сүледім.**

Сонымен қатар, Күлтегін ескерткіштер тілінде шығыс жалғаулы сөз тіркестері кездеседі. Бірақ өзге септіктерге қарағанда, аз ұшырасады. Мәселен: **Оғуздан көруг келті. Өнден қағанғару сү қорыдым.**

Біздің байқауымызша, шығыс септік ол дәуірде қалыптаса бастаса керек. Өйткені, шығыс септіктің орнына көп жерде жатыс септіктің жұмсалатыны байқалады. Мысалы: **Қырқ азда йантымыз. Түргеш қағанта көруг келті.**

Көне жазба ескерткіштер тілінде барыс жалғаулы сөз тіркестері ұшырасады. Олар барыс септігінің *-ғару* жалғауы арқылы байланысқан тіркестер. Бірақ ескерткіште бұл тіркестер сирек кездеседі және қолданыста көп қолданыла бермейді. Мысалы: **Апа тарқанғару бере саб ыдымыс. Табғачқа йана ічікді. Қағанғару ол сабығ ыттым. Болчука таң үнтүрү тегдіміз. Неке тезер біз.**

Септік жалғауының соңғы түрі көмектес септігі. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен көмектес жалғаулы сөз тіркестерін де байқауға болады. Олар *-н, /-ын, -ін, -ун/* жалғауы арқылы жасалады. Мысалы: **Көзүн көрмедүк, құлақакын естімедік. Баға тарқан бірле Ілтеріс қаған болайын.**

Көмектес септігінің жалғауымен қатар, құралдық септік арқылы да сөз тіркестері жасалған. Олар тексте айтарлықтай көп емес: **Інбек көлүкін Тоғлада оғуз келті – Сыыр көлігімен Тоғлада оғыз келді. Сүңүгін ачдымым – Сүңгімен аштық.**

Шылау сөзді тіркестер. Ескерткіштен табылған шылау сөзді тіркестер төмендегідей:

Бен ебгерү түсейін – *Мен үйге қайтайын.* Анта кісре теңрі біліг бертүк үчүн - *Содан соң тәңрі білік бергені үшін.* Алтун йыс үзе қабысалым – *Алтай тауы үстінде бірігеміз.* Іл йеме іл болты, будун йеме будун болты – *Ел және ел болды, халық және халық болды.* Тоқуз

Ерсенке тегі сүледім – *Тогыз Ерсенге дейін соғыстым*. Ат үзе бентүре – *Ат үстіне міндіре*.

Қысқаша айтқанда, меңгеріліп тұрған сөздер жанама не тура толықтауыштардың бірі болса, меңгеруші сыңармен тіркес құрау үшін оған барыс, табыс, шығыс, жатыс және көмектес септік жалғауларының бірі жалғанатыны көрінді. Сонымен, меңгеру – ескерткіште сабақтас тіркесті сөздердің өте ерте кезден келе жатқан және жиі қолданылатын түрінің бірі.

Матасу. Ілік септігіндегі сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің бір-бірімен байланысы қазақ тіл білімінде матасу деп аталады. Бұл синтаксистік байланыстың бір түрі. Мұндай сөз тіркестері бірімен-бірі матасып тұратын грамматикалық тұлғалар – ілік септігі мен тәуелдік жалғаулар арасында болады, яғни бірімен-бірі қарама-қарсы, матаса байланысатын сөздердің бірі ілік септігінің жалғауында, екіншісі тәуелдік септігінің жалғауында айтылады. Мысалы: ағаштың бұтағы, сенің кітабың, көздің қарасы т.б. [7, 41]. Бірақ ілік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің өзара байланысу тәсілдері біркелкі емес, әр түрлі. Оларды біз 3 топқа жіктедік:

1. Бірінші топтағы сөз тіркестерінің екі жағы да жалғаулы болып келеді. Мұнда ілік септігіндегі сөз де, тәуелдік жалғауындағы сөз де жалғаулы болады. Бұға мәтіннен мысал келтірелік:

*Менің халқым – **Бенің будуным**. Халықтың заңы – **Будулық төрүсі**. Қағанның халқы – **Қағанның будуны**. Чордық ұлы – **Чорын оғлы**. Менің сабымын сымады – *Менің сөзімді бұзбады*. Байырқуның адғырыр – *Байырғының айғыры*.*

2. Ал екінші топтағы сөз тіркестерінің бірінші сыңары жалғаусыз, екінші сыңары жалғаусыз болып келеді, сонда ілік септігінің жалғауы жасырын тұрып, тәуелдік жалғауы тұрады. Мысалы: *Бү үчегү – Бұл үшеуі*. **Бен өзүм – Мен өзім**. **Будун боғзы – Халықтың тамағы**. **Он оқ қағаны – Он оқ қағаны**. **Он оқ сүсі – Он оқ әскері**. **Он оқ беглері – Он оқ бектері**. **Көгмен йолы – Көгмен жолы**. **Түргес қағаны – Түргеш қағаны**. **Сү басы - Әскер басы**. **Түрк будун аты, күзі йоқ болмазун – Түркі халқы аты, даңқы жоқ болмасын**. **Сүңгү батымы қарығ сөкіпен – Сүңгі батым қар тазаладым**.

3. Үшінші топта тәуелді жалғаулы сөз ілік жалғаулы сөзсіз-ақ логикалық байланыста тұрады. Мәселен:

Қалмысы – *Қалғаны*; Йағымыз – *Жауымыз*; Қағаны – *Қағаны*; Айғучысы – *Кеңесшісі*; Сүмүз - *Әскеріміз*; Қара терім – *Қара терім*; Қызыл қаным – *Қызыл қаным*; Екі учы – *Екі ұшы*; Өзүм - *Өзім* т.б.

Қабысу. Сөздердің байланысу түрлерінің келесі бір түрі – қабысу. Бұл байланыста сөздер бір-бірімен еш жалғаусыз, қатар тұрып, тек орын тәртібі арқылы байланысады. Мысалы: Түрк будун – *түркі халық*. Бір кісі – *бір кісі*. Беңгү таш – *мәңгі тас*. Еліг йыл – *елу жыл*.

Қарастырылып отырған ескерткіштегі қабыса байланысқан сөз тіркестерінің құрамы әр түрлі болып келеді, зат есімді және етістікті болып ерекшеленеді. Ғалым Ғ.Айдаров өзінің «Күлтегін ескерткіші» атты зерттеу еңбегінде зат есімді тіркестердің өзін іштей тағы бірнеше топтарға бөледі [7, 141]. Олар төмендегіше үлгіде:

Зат есімді тіркестер.

а) меншіктілікті көрсететін сөздер: Беңгү таш – *мәңгі тас*. Табғач будун – *табғаш халық*. Түрк будун – *түркі халық*. Түрк беглер – *түркі бектер*.

ә) географиялық атаулар:

Өтүкен йыш – *Өтүкен қойнауы*. Темір қапығ – *Темір қақпа*. Шантун йазы – *Шантун жазығы*. Чуғай йыш – *Шұғай қойнауы*. Алтун йыс – *Алтай тауы*. Тоғу балық – *Тоғы қаласы*.

б) жалқы есімдер мен дәреже атаулары:

Күлтегін – *Күлтегін*. Макрач тамғачы – *Макраш таңбасы*. Ынанчы Чор – *кісі аты*. Ілтеріс қаған – *Ілтеріс қаған*. Інел қаған – *Інел қаған*. Қапаған қаған – *Қапаған қаған*.

в) жыл, ай атаулары:

Қой ылқа – *қой жолға*. Бічін йыл – *мешін жыл*. Иетінч ай – *жетінші ай*. Тоқузынч ай – *тоғызыншы ай*.

г) өлшемдік қатынастар: Бір йылқа бiш йолы сүнүсдіміз – *Бір жылда бес рет соғыстық*. Сүнүг батымы қар сөкіпен – *Сүнгі батымы қарды тазалап*. Ең ілкі Тоғу балықда сүнүсдіміз – *Ең ілкі Тоғы қаласында соғыстық*.

Жоғарыда келтірілген тіркестер екі сөзден құралып, ешбір жалғаусыз өзара мағыналық байланыста тұр. Мұндай тіркестер кейде екі сөзден құралса, кейде үш, одан да көп сөздерден құрала береді. Мысалы: **Турк есір будун** – *Түркі тұтқын халық*; **азқына турк будун** – *азғана түркі халқы*.

Сын есімді сөз тіркестері.

Ескерткіште сын есімдер зат есімдермен қатар келуі арқылы өзара қабыса байланысады. Мысалы: Білге Тониқуқ – *Білгіш Тониқуқ*. Туруқ буқа – *арық бұқа*. Семіз буқа – *семіз бұқа*. Күчлүг қаған – *күшті қаған*. Сарығ алтун – *сары алтын*. Өрүң күміс – *ақ күміс*. Өңрекі будун

- алдыңғы халық. Өңрекі ер – алдыңғы ер. Ічрекі будун – іштегі халық. Темір қапығ – Темір қақпа.

Келтірілген мысалдардағы тіркестің алдыңғы сыңары – сын есімдер. Олар өздерінен кейінгі зат есімдерге қатысты болып, сөз тіркестерін жасап тұр. Мұндай сын есімді сөз тіркестері қазіргі қазақ тілінде де өте жиі қолданылады.

Сан есімді тіркестер.

Сын есімдер сияқты сан есімдер де зат есімдермен өзара тіркесу арқылы қабыса байланысады. Олар төмендегідей: **Йеті йолы сүлеміс** – *Жеті рет соғысқан.* (Он оқ оғлым – *он оқ ұлым.* Бір кісі – *бір кісі.* Екі сү – *екі жасақ.* Екі атлығ – *екі атты.* Екі кісі – *екі кісі.* Бір атлығ – *бір атты.* Бір йадағ – *бір жаяу.* Йеті йүз кісі – *жеті жүз кісі.* Тоғыз оғуз – *тоғыз оғыз.* Үч қаған – *үш қаған.* Он түн – *он түн.* Он түмен сү – *жүз мың әскер.* Үч отуз балық – *жиырма үш қала.* Йеті йігірмі сүңүс – *он жеті соғыс.* т.б.

Есімдікті тіркестер.

Есімдіктердің ішінде қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары болып жиі кездесетіндері – *сілтеу, сұрау және жинақтау* есімдіктері. Олар зат есімдермен тіркесіп, *анықтауыштық* қатынаста жұмсалады.

Мәтінде есімдіктердің бәрі бірдей зат есімдермен тіркес жасай бермейді. Жоғарыда атап кеткен сілтеу, сұрау есімдіктері ғана зат есімдермен тіркесіп, қабыса байланысады. Бұған ескерткіштен мысалдар келтіре кетелік: **ол сабығ** – *ол сөз;* **ол суб** – *ол сөз;* **бу сү** – *бұл әскер;* **ол күн** – *ол күн;* **ол йер** – *ол жер;* **не буңы** – *не мұңы;* **нең йер** – *қай жер.*

Есімшелі сөз тіркестері.

Зат есімдермен қабыса байланысатын сөздердің тағы бір тобы – есімшелер. Есімшелердің зат есімдермен тіркесуі арқылы *анықтауыштық* қатынастағы есімді сөз тіркестері жасалады. Орхон-Енисей жазбаларының тексінде мұндай тіркестер көп емес. Мысалы: **йатығма тағ; келігме беглер** – *келген бектер.* Қағанладук қағанын Ілледүк ілін. Тегдүкін – *жеткен, тиген.*

Етістікті тіркестер. Етістікті сөз тіркесінің грамматикалық дiңгегі етістік болады да, соның негізінде басқа сөздер етістіктің маңына топталады. Қабыса байланысқан етістікті сөз тіркестерінің құрамы әр түрлі болады. Етістіктер мен қабыса байланысатын сөздер: үстеулер, еліктеуіш сөздер, көсемшелер, сын есімдер, сан есімдер, жалғаусыз зат есімдер. Қабыса байланысқан етістікті сөз тіркестері

бағыныңқы сыңардың ыңғайына қарай: үстеулі сөз тіркестері; еліктеуішті сөз тіркестері; көсемшелі сөз тіркестері; сын есімді сөз тіркестері; сан есімді сөз тіркестері; зат есімді сөз тіркестері деген алты топқа жіктеледі. [8, 69].

Ескерткіштерде осылардың ішінен үстеулі, сан есімді және зат есімді сөз тіркестері ғана кездеседі: Үстеулі сөз тіркестері: Күнтүз олурмадым. Сүңкүн тағча йатды. Күлтегін Байырқын бiнiп, оплайу тегдi. Ертiс үгүзiг кече йорыдымыз. Бу сабымын едгүтi есiд, қатығды тыңла. Талуйқа кiчiг тегмедiм.

Сан есімді сөз тіркестері. Қамығы йеті йүз ер болмыс. Қамуғу бiш отуз сүледiмiз.

Зат есімді сөз тіркестері. Будун ертiм – Халқым едi. Будун болчун – Халық болсын. Құл болты – Құл болды. Ескерткіш мәтінінен қабыса байланысқан етістікті тіркестерге тағы мына бір мысалдарды келтіруге болады: **iл болты – ел болды; будун болты – халық болды; қары болтым – қары болдым; таң үнтүрү тегдiмiз – таң ата жеттiк; түн қатдымыз – түн қаттық; оғуз келтi – оғыз келдi; будун келтi – халық келдi..**

Сонымен қатар, қабысу көне түркі тілінде кеңінен қолданылады. Қабысу негізінен сөз тіркестерінің жалғаусыз анықтауыштардың (пысықтауыштардың), анықталушы (пысықталушы) сөздерімен байланысы. Мысалы: **Ол ашты аңығ йоң түрк қаған. Өйткен йым олар сар елте бұң йоң - Егер баяғы кексiз түрк қаған өтүкен қойнауында отырса елде мұң жоқ.** Бұл жердегі сөздердің *елте йоң* пысықтауыштың тіркесінен басқаның барлығы бір-бірімен орын тәртібі арқылы қабыса байланысқан. Мәселен: анықталушы байланыс – **ол қаған ашты а, ығ (баяғы кек), аңығ йоқ қаған (кегі жоқ қаған), түрік қаған, өтүкен йышы (өтүкен қойнауы), пысықтауыштық байланыс – йым олысар (қойнауда отырса).** Предикативті байланыс - **аңығ йоқ (кек жоқ), бұң йоқ (мұң жоқ), қаған олысар (қаған отырса).**

Жанасу. Бұл байланыста пысықтауыштар етістіктен болған баяндауыштармен ешбір орын талғамай байланысады. Демек, жанасу – пысықтауыш пен баяндауыш арасындағы байланыс. Жанаса байланысқан сөздердің сөйлемдегі орны ерікті, олар сөйлемнің басында, ортасында, ал поэзияда сөз соңында да келе береді. Мысалы: **Түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым. Ебгерү түсейiн. Қоды бардымыз. Кунтуз олурматы. Ебiрү түсейiн т.б.** Қабысуда өзара тіркескен сөздер орындарын өзгертпей, жұбын жазбайды. Ал,

жанасуда олай емес, кей кездері тіркескен сөздер бір-бірінен қашық тұра береді. Келтірілген мысалдарда пысықтауыш пен баяндауыш алшақ тұрып та, жақын тұрып та байланысқан. Демек, бұл байланысу түрі де көне түрік ескерткіштерінде ұшырасады.

Түйіндей келе айтарымыз, сөз тіркесі синтаксисінің байланысу тәсілдері мен түрлері көне жазбаларда кеңінен қолданыс тапқанына жоғарыда келтірілген тілдік фактілер көрінісі толықтай дәлел бола алады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілі, атап айтқанда сөз тіркесі, сөйлем синтаксисі - ерекше зерттеуді қажет ететін мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гаджиева Н.З. *Основы синтаксической структуры тюркских языков*. – Москва, 1974.
2. Баскаков Н.А. *Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков*. Словосочетание и предложение. - Москва, 1975.
3. Бекжан О.Д. *Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері*. Монография. – Түркістан, 2005.
4. *Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгін мен болашағы*. – Алматы, 2004.
5. Айдаров Ғ. *Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі*. – Алматы: «Рауан», 1991
6. Қордабаев Т. *Тарихи синтаксис мәселелері (XV-XVIII ғ. материалдары бойынша)*. – Алматы: «Ғылым», 1964.
7. Айдаров Ғ. *Күлтегін ескерткіші*. – Алматы: «Ана тілі», 1995.
8. Сайрамбаев Т., Балақаев М. *Қазіргі қазақ тілі*. – Алматы, 2003.

**KAZAK DEYİMLERİNDEKİ BAZI ESKİCİL SÖZCÜKLER
ÜZERİNE¹**
SOME ARCHAIC WORDS IN KAZAKH IDIOMS

M. ADILOV*

Özet

Bir lehçede aktif olan bir sözü başka bir lehçenin deyimlerinde, atasözlerinde, ikilemelerinde, ağızlarında bulmak mümkündür. Kazak dilinin deyimlerinde, atasözlerinde, ikilemelerinde, ağızlarında kullanılıyor olsa bile, Kazak Türkçesi edebî dilinde kullanılmayan ve bir Kazak için anlamı bilinmeyen birtakım eskicil sözcükler mevcuttur. Bu sözcüklerin kaynağını anlayabilmek için yaşayan veya tarihi Türk lehçelerine başvurmak gerekir. Türkiye Türkçesindeki *su uyur düşman uyumaz* atasözünde yer alan “su” sözcüğü, bildiğimiz “su” (içecek) anlamında olmayıp, Eski Türkçede “asker” anlamına gelen ‘sü’ sözü olabilir. *Yanar döner* deyiminde de “döner” sözü edebî dilde bilinen bir sözdür ancak “yanmak” fiilinin de “dönmek” fiiliyle eş anlamlı olduğunu diğer bazı Türk lehçelerinde de “dönmek” anlamında kullanılmasından dolayı anlayabiliriz. Kazak Türkçesinde de buna benzer örnekler bolca rastlamak mümkündür. Bundan dolayı Kazak Türkçesi deyimlerinden bazı örnekleri göz önünde tutarak, tek başına anlamı anlaşılabilen, deyimler dışında edebî dilde kullanılmayan bazı eskicil sözcükleri (önemli gördüğümüz 5 sözcük) tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri yardımıyla açıklamaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Kazakça, çağdaş Türk lehçeleri, tarihî Türk lehçeleri, deyimler, eskicil sözcükler.

Summary

An active word in a dialect can be seen in another dialect's idioms, proverbs, reduplications, local dialects. There are several words which are not used in Kazakh language even if they are used in Kazakh idioms, proverbs and local dialects. We must refer to modern or historical Turkic dialects in order to comprehend these words' origins.

The word “su”, which is found in the proverb *su uyur düşman uyumaz* in modern Turkish language does not mean ‘su’ (drink) as we know today, but it is the word ‘sü’ which means ‘soldier’ in Old Turkish. In the idiom *yanar döner*, the word ‘döner’ is known in literary language but we can understand that the word *yanmak* is the synonym of the word *dönmek*, because they are used with the same meaning in some other Turkic dialects. It is possible to encounter such words in Kazakh language. Therefore, we will try to explain some words that are not used in literary language except idioms by taking some Kazakh idioms into consideration with the help of Turkic dialects.

Keywords: Kazakh language, the historical Turkish languages, modern Turkic languages, idioms, archaic words.

¹Awır “değerli”; eli “parmak”; koñsı “komşu”; şeruw “asker”; ulıs “ulus” sözcükleri üzerine

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı (Doktora öğrencisi). İzmir-Türkiye. marlenadilov88@gmail.com

Giriş

Çalışmamızın asıl kısmına geçmeden önce eskicilik terimi üzerinde duralım. Terimin anlamı Türkçe Sözlük'te iki şekilde verilmiştir, Fransızca *archaisme* sözcüğünün alıntılanması olan *arkaizm*'e şöyle bir anlam yüklenmiştir: “2. ed. Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan eski söz veya deyim” [20, 153]. Sözcüğün ikinci anlamı ise “Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağdan kalma bir biçimin, bir yapının özelliği” olarak açıklanmıştır [20, 153]. Zeynep Korkmaz'a göre eskilik kavramı daha çok kelimenin kullanımdan düşmesi ile ilgilidir: “Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihi devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller” olarak tanımlar [18, 55]. Berke Vardar ise, Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü'nde “eski biçim”, “eskilik” maddeleri başlığı altında “kullanımdan düşmüş bulunan sözlüksel birim, söz dizimsel olgu vb” biçiminde tanımlamıştır [25, 93]. Mehmet Ölmez ise arkaizmle ilgili olarak “Bir dilde Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra, sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır” şeklinde bir açıklamada bulunur [19, 136]. Gürer Gülsevin, arkaik kavramı üzerine başkaca bir açıklama yapmıştır: “Arkaik (eskicil) unsurlar meselesinde şu gerçek gözden uzak tutulmamalı ve akıldan çıkarılmamalıdır: “Eski şekli devam ettirmek, korumak” başka bir şeydir, “eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak” başka bir şeydir [11, 3].

Yukarıda giriş olarak eskicilik terimi üzerine bazı tanımları verdikten sonra, eskicil unsurlar nerede korunuyor olduğundan söz edelim. Bir dilin tarihinin ortaya çıkarılmasında o dilin arkaik unsurlarının incelenip bilimsel alana sunulması gereklidir. Arkaik unsurlar daha çok kalıplaşmış sözlerde; atasözü, deyim ve ikilemelerle türküler, ninniler, maniler, bilmeceler içinde korunur. Bunlar arkaik dil unsurları bakımından eşsiz birer kaynaktır. Çünkü bunlar çoğunlukla ne zaman oluştuğu bilinmeyen ve kuşaktan kuşağa aktararak yaşatılan dil ürünleridir. Bu dil ürünlerinin sosyal ve kültürel pek çok yönlerinin olmasının yanında bir de oluştuğu zamana ait bazı kelimeleri ve gramerlik unsurları koruyarak geleceğe aktarma özellikleri vardır. Bir kısım söz ve yapılar, zaman içerisinde çeşitli sebeplerle günlük dilin kullanım alanından çıksa da bu yapılarda yaşamaya devam ederler. İşte bu sebeple kalıplaşmış yapılar arkaik dilbilimsel malzeme bakımından incelenmeye değerdir ve bunlarda bulunan eski unsurları araştırmak çok önemlidir. Bu makalede kalıplaşmış yapılardan deyimlerdeki eskicil sözcükler üzerinde durulacaktır. Kazak deyimlerinden

bazı örnekleri göz önünde tutarak, tek başına anlamı anlaşılamayan, deyimler dışında edebî dilde kullanılmayan bazı eskicil sözcükler açıklanmaya çalışılacaktır.

Bir örnek: Kazak Türkçesinde *mıyık* “bıyık” sözcüğü; *mıyığınan küluw* “bıyık altından gülmek” [16, 516] deyiminde geçer. Kazak edebî dilinde *mıyık* kelimesi yoktur, onun yerine *murt* sözcüğü aktiftir. Deyimdeki *mıyık* sözcüğü başka sözlerle birleşemez, sadece bu deyimde geçer. *Mıyığınan küluw* deyiminin *murtınan küluw*, *murt astınan küluw* “bıyık altından gülmek” [16, 516] varyantları da vardır. Tarihî Türk lehçelerine bakıldığında kelimenin Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde *bıdık>bıdık* “bıyık” olduğu görülür. Hatta çağdaş Türk lehçelerinde de Eski Türkçe *bıdık* sözcüğü yaygındır, Azerbaycanca *bıg*, Türkiye Türkçesi *bıyık*, Yakutça *bitik*, Başkurt ve Tatarca *mıyık* vs. Kazak Türkçesinde ise yukarıda bahsettiğimiz gibi bu sözcük sadece deyimde korunmuştur. Tek başına iken bir anlamı olmayan ve sadece bu deyimde geçen “*bıdık/mıyık*” eskicil kelimesinin anlamını tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarından çıkartabiliriz.

Çalışılacak yöntem şudur: İ. Kenesbayev’in *Kazak Tilinin Frazeologiyalık Sözdigi* adlı Kazakça deyimler sözlüğü temel alınarak kitapta yer alan deyimdeki kelimeler sırayla taranmıştır. Bu makalede ise önemli olarak gördüğümüz sadece 5 örnek üzerinde duracağız. Onlar *awır* “değerli”; *eli* “parmak (el)”; *koşısı* “komşu”; *şeruw* “asker (çeri)”; *ulus* “ulus” sözcükleri. Söz konusu kelimelerin aktif olarak kullanılıp kullanılmadığı çağdaş Kazak dili sözlükleri yardımıyla tespit edilmiştir, çağdaş Kazak dili sözlüklerinde yer almayan; yer alıyor olsa bile aktif olarak kullanılmayan kelimeler tarihî metinler/sözlükler yardımıyla ortaya çıkartılmıştır. Bununla birlikte çağdaş Türk lehçeleri söz varlığına da başvurulmuştur, çünkü bir lehçede aktif olmayan herhangi bir sözü başka bir lehçenin deyimlerinde, atasözlerinde, ikilemelerinde, ağızlarında bulmak mümkündür.

İnceleme:

Awır “Değerli, kıymetli”:

Ƙız awır ma, tuz awır ma “Ƙız mı değerli, tuz mu değerli” [2, 88].

Awır kelimesi “değerli” anlamında atasözünde de korunmuştur:

Ƙonak Ƙongan jerine awır, tas tüsken jerine awır “Misafir oturduğu yerde değerli, taş düştüğü yerde ağır” [2, 245].

Kazak edebî dili sözlüğü ve Kazak dilinin izahlı sözlüğünde *awır* kelimesinin “değerli, kıymetli” anlamı kaydedilmemiştir [17, 221; 12, 74], çünkü Kazakçada *awır* kelimesi “ağırlık” ile kayıtlıdır, “değerli” anlamında kullanılmaz. Ancak deyimdeki *awır* kelimesi ağırlıkla ilgili değil, “kıymetli, değerli” anlamında kullanılmıştır. Onun için eskicil kelime olarak değerlendirilmiştir.

Kelimenin mecazi/soyut anlamlar kazanmasına Clauson’da açık bir şekilde değinilmiştir: “*ağır’dan soyut (ve somut isim); eski dönemde genellikle mecazi anlamda “saygı, hürmet”* [7, 93].

Bu kelime, “saygı, hürmet” anlamıyla ilk olarak tarihî Türk lehçelerinden Köktürkçede *agir* olarak karşımıza çıkmaktadır (BK D2; BK G15) [4, 159]; Eski Uygurcada *agir* “2. sanlı, saygıdeğer, şerefli, itibarlı” [5, 7].

Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig’de söz konusu kelime ve türevleri *agir* “değerli, kıymetli, önemli” (KB.I.902); *agırla-* “ağırlamak, değer vermek, ikramda bulunmak”; *agırlık* “hürmet, ikram, itibar, saygı” anlamlarında çok yerde geçmektedir [1, 9]. Dîvânü Lugati’t-Türk’te *agir* “pahalı” (DLT 38/25); *agırlıg* “itibarlı” (DLT 34/21); *agırlık* “ikram, ağırlayış” (DLT 70/56) [9, 543] gibi farklı şekillerde geçmektedir.

Harezmi Türkçesi eserlerinden Mukaddimetü’l-Edeb’de *agırlamak* “saygı, hürmet”; *agırla-* “saygı göstermek” (ME 32-7) [24, 84]; Nehcü’l-Ferâdis’te *agir* “değer, paha” (NF.97.16) ve bu isimden türemiş *agırla-* fiili “hürmet etmek; ululamak” (NF.60.11) [3, 7] vardır.

Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde *agir* kelimesi birkaç farklı anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlar arasında *agir* “üstün, tercih edilir, değerli; şan, şeref, şöret”; *agir kel-* “üstün olmak, tercih edilmek”; *agırla-* ağırlamak, hürmet etmek; *agırlıg* “değerli, kıymetli” biçimleri mevcuttur [22, 3].

Tarama sözlüğünde kelime *agırla-* “saygı göstermek, ululamak”; *agırlık* “ağır, değerli; başlık parası”; *agırlıklı* “sayın, saygıdeğer, değerli” anlamlarında kullanılmıştır [8, 3]. Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut Hikâyeleri’nde *agırlık* “hürmet, izaz, ikram, ağırlama” (DKK 294/8), *agırla-* “ağırlamak” (DKK 7-9) [10, 5];

Çağdaş Türk lehçelerinde *ağır*, *ağır-la-* kelimelerinin “saygı, değer; saygı göstermek, değer vermek” anlamlarında görünmesi yaygın değildir. Ancak Oğuz lehçelerinde bu anlamlarıyla kullanılmaktadır:

Azerbaycan Türkçesinde *agir* (18) mec. “çok pahalı”; *agırla-* “(misafire) ihtimam göstermek, büyük hürmetle misafir etmek”; Türkiye Türkçesinde de *ağır* kelimesi mecazî anlamda sıfat olarak “kıymetli, değerli” anlamında kullanılmaktadır; “*ağır misafir*” gibi. Büyük Türkçe

Sözlükte *ağır* mec. (6) “değeri çok olan, gösterişli” anlamında geçmektedir; *ağırla-* “konuğa saygı göstererek onun her türlü rahatını, ihtiyacını sağlamak, ikram etmek, izaz etmek”.

Oğuz lehçelerinden başka lehçelerde *ağır* kelimesinin “değerli” anlamında kullanıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Eli “Parmak genişliği kadar (ölçüm)”:

1. *Eki eli ajıramaydı/eki eli uzamaydı* “Her zaman birlikte olmak (kelimesi kelimesine: iki parmak kadar uzaklığına bile ayrılamaz)” [16, 201]. Türkiye Türkçesindeki *et turnaktan ayrılmaz* (akrabalık bağı vb. durumlarda) deyimini anlam açısından bu deyim benzemektedir.

2. *Kazanınıñ kaspagı bes eli* “Şapşal, beceriksiz (kelimesi kelimesine: kazanının dibi beş parmak (kadar) (kir, yağ vb.)” [16, 393].

3. *Şınaşak eli* (halk ölçümü) “At kazısının¹ ölçümü, serçe parmağı büyüklüğünde” [15, 317].

4. *Awzınan bir eli tastamadı* “Hep birisi hakkında konuşmak, övmek” [16, 83].

“Parmak genişliği” anlamındaki *eli* kelimesi bazı Kazak atasözlerinde de korunmuştur:

Bir eli awızga eki eli kakkak “Bir parmak (kadar) ağıza, iki parmak (kadar) kapak (koymak gerek)” [2, 216];

Egiz laktı eşkige eki eli maydı kim bersin “İkiz oğlaklı keçiye iki parmak (kadar) yağı kim versin” [2, 150].

Elig kelimesi hakkında Clauson şu açıklama yapmıştır: “*Elig*, “el, önkol” bazı çağdaş Türk dillerinde “*parmak genişliği*” gibi bazı genişlemiş anlamlarla yaşamakta. Orta dönemde bazı lehçelerde *el’e* kısalmış ve bazı lehçelerde “el” anlamında *kol* kelimesiyle yer değiştirmiştir [7, 140].

Kazak edebî dilinde “el, kol” anlamında *el* kelimesi yoktur. Ancak *eli* biçimi “bir parmağın genişliği kadar (ölçü)” [17: 249] olarak açıklanmıştır. Deyim ve atasözlerinde görülen *eli* “parmak” (Kazakçada kelime sonundaki “g” sesi eriyip *eli* olmuştur) kelimesi tarihî Türk lehçelerindeki *elig* “el” ve Türkiye Türkçesindeki *el* kelimesiyle ilgilidir.

“*EP*”i ifade etmek üzere tarihî dönem Türk lehçelerinden Köktürkçede *elig* “el” (KT D32, KT D38) [21, 138]; Eski Uygurca’da *elig* “el; elli” [5, 71] kelimeleri kullanılmıştır.

¹Kazaklardaki at kazısının halk ölçümünü şöyle sıralayabiliriz: 1. pışak sırtı “bıçak kalınlığı kadar”; 2. şınaşak eli “serçe parmağı büyüklüğünde”; 3. barmak “bir parmak kadar”; 4. eki eli “iki parmak kadar”; 5. üş eli “üç parmak kadar”; 6. tört eli “dört parmak kadar”; 7. taban eli “bir el büyüklüğünde”; 8. sınık süyem; süyem “kariştan biraz küçük”; 9. karıs “kariş kadar”; 10. şıntak “dirsek kadar”.

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te elig* “el” (DLT 32/19) [9, 637];

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb'de elig* “el” (ME 109-6) [24, 118];

Kıpçak eserlerinde *el* “el (organ)” [22, 71];

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Dede Korkut Kitabı'nda el* “el” (DKK 15-3) [10, 103].

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkiye Türkçesinde *el* “kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü”; Azerbaycan Türkçesinde *el* “ay.”; *el-gol* “eller ve kollar”; Türkmencede *el* “ay.”;

Karaçay-Malkarcada *eli* “parmak genişliği (ölçüm)”: *eki eli ini ty* “iki parmak ağzından kötü söz çıkmasın”; Kumukçada *el çekmek* “el çekmek, vaz geçmek”;

Altaycada *elü* “parmak genişliği”: *iki elü kir* “iki parmak kir”; Yakutçada *iliy* “el”.

Görüldüğü üzere, tarihî Türk lehçelerinde “el” anlamında kullanılan *elig* kelimesi çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz lehçelerinde “el” anlamında *el* biçimi kullanılırken, Kıpçak lehçelerinin bazılarında ve Altaycada “parmak genişliği” anlamında *eli/elü* biçimi kullanılmaktadır. Kumukçada ise *el çekmek* deyimindeki *el* kelimesi “el” anlamında korunmuştur.

Koñsı “Komşu”:

1. *Koñsı kondı* (tar.) “Fakir olanların zenginlere yaklaşıp yerleşmesi” [15, 193].

2. *Koñsı kondı* “Komşu olmak” [15, 193].

Koñsı kelimesi atasözünde de korunmuştur:

Ottı şukılagan öşirer, koñsını şukılagan köşirer “Ateşi karıştıran söndürür, komşuyu karıştıran göçürür” [17, 48].

Kazakçada *koñsı* kelimesinin kullanım alanı oldukça dardır, kelime, bunun gibi deyimlerde korunmuştur. Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde *koñsı* kelimesi eskicil bir kelime olarak gösterilmiştir [13, 260].

Çağdaş Kazakçada “komşu” anlamında *körşi* kelimesi aktiftir, fakat Türk lehçelerinde *koñsı* kelimesi ile sıkça rastlarız:

Eski Uygurcada *koñsı* “komşu” [5, 181];

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* kelime *Oğuzca* olarak geçer: *koñsı* “komşu (Oğuzca)”, aynı anlamda kelimenin metatezli şekli olan *koşnı* biçimi de vardır: *koşnı* “komşu” (DLT 219/188) [9, 728, 731]; Kutadgu Bilig’de *koşnı* “komşu” (KB 140) [1, 272];

Harezm Türkçesi eserlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de *koşu* “komşu” (ME 113-1) [24, 147]; Nehcü'l-Ferâdis'te *koşu* “komşu” (NF 163-7) [3, 254];

Tarihî Kıpçakça metinlerinde *koşu/koñşu/koşu* “komşu” [22, 153]; Çağatayca eserlerden Senglah Lugati'nde *koşnu* (Seng.288v/13) [7, 69];

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut Kitabı'nda *koñşu/koşu* “komşu” (DKK 9-1) [10, 189].

Koşu kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde de yaşamaktadır:

Türkiye Türkçesinde *komşu* “konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad; sınır ortaklığı bulunan, mücavir” ; Anadolu ağızlarında *koşu* “komşu”; Azerbaycan Türkçesinde *goşu* “ay.”; Türkmencede *goşu* “ay.”;

Uygurcada *xoşna* “komşu”; *xolum-xoşnilar* “komşular”; Özbekcede *koşni* “ay.”;

Kırgızcada *koñşu* “komşu; (tar.) “iktisatça zengine bağlı olan fakir komşu”; Karakalpakçada *koşu* “komşu”; Nogaycada *koşu* “ay.”; Karaçay-Malkarcada *koşu* “ay.”; Karaycada *koşu* “ay.”

Şeruw/şerik “Asker, ordu”:

1. *Şeruw kol (esk)* “Askeri sefere çıkan çok sayıdaki asker” [16, 761; 17, 346].

2. *Awır şerik (esk)* “Çok asker, sayısız asker, büyük ordu” [17, 225].

2. *Şeruw tarttı* “Askeri sefere çıkmak, saldırı yapmaya çıkmak; saf oluşturup yürüyüş yapmak” [16, 761; 17, 346].

Kazakça bir atasözü:

Agayınıñ köp bolsa ulı şerik kolmen teñ “Kardeşlerin çok olursa büyük bir orduya denktir” [17, 346].

Clauson, kelime üzerine şu açıklama yapmıştır: “*Orijinalinde “savaş düzeninde tertip edilmiş askerî birlik, ordu”dan çok daha sınırlı bir anlamda, aslında sü, idi. Fakat sü, kullanım dışı olmaya başladığında daha genel olarak “ordu, askerî birlik” vs. için kullanıldı. Kaşgarlı'nınçer'den türetmesi şekil bakımından imkânsız. Moğolcada eski bir alıntı kelime; küçük ses değişiklikleriyle bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat şimdi Güney ve Kuzeybatı şivelerinde kullanım dışı*” [7, 428]. Türkolojideki genel kanaat kelimenin *çer-* “savaşmak” kökünden geldiğidir.

Kazak edebî dili sözlüğünde “askeri sefere çıkan çok sayıdaki asker; asker, savaşçı; silahlı asker” anlamındaki *şeruw kol* ve *şerik* kelimelerinin

eskicil olduğu belirtirmiştir [17, 346]. Kazak dilinin kısa etimolojik sözlüğünde *şeruw* kelimesinin tek başına kullanılmıyor olduğu ve kelimenin *şeruw tarttı*, *şeruw kol* gibi deyimlerde korunuyor olduğu belirtirmiştir [14, 221]. Ancak Kazakçada *şeruw* kelimesi yeni terim olarak “tören alayındaki sıraya girmiş, saf oluşturmuş asker” [12, 914] anlamında kullanılmaya başlamıştır. Kelimenin “asker, ordu” anlamı eskicildir [17, 346; 12, 914]. Kazakçada “asker”i ifade etmek için aktif olarak kullanılan kelimeler, *äsker* ve *javinger* kelimeleridir.

Çerik kelimesi, ilk olarak tarihî Türk lehçelerinden Orhon yazıtlarında *çerig* “asker” (KÇ 9) [4, 169] geçer; Eski Uygurcada *çerig* “asker, çeri, ordu” [5, 61];

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te çerig* kelimesi ile ilgili şu açıklama vardır: “savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş” (DLT 74/62) [9, 619]; *Kutadgu Bilig'te çerig* “asker, ordu” (KB 38) [1, 128].

Harezm Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb'de çerig* “asker, ordu” (ME 159-5) [24, 111]; *Nehcü'l-Ferâdis'te çerig* “asker, ordu” (NF.16-14) [3, 101];

Kıpçak sahasında kelime sonundaki “g”nin düşmüş şekilleri de mevcuttur: *çeri/çerig/şeri* “asker, ordu”; *çerig başı* “ordu komutanı, başkomutan” [22, 48].

Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Senglah Lugâti'nde çerik* “asker” (Seng.218v/6) [6, 57];

Tarama sözlüğünde *çeri* (çerü) “asker; savaş” [8, 53]. Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Dede Korkut Hikâyeleri'nde çeri* “asker” (DKK 283/9) [10, 72];

Moğolca *çerig* “savaşçı, asker; ordu, askeri güç, askerler” olarak geçen kelime çağdaş Türk lehçelerinden başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, Kıpçak Uygur ve Sibiriya Türkleri lehçelerinde farklı biçimlerde yaşamaktadır:

Türkiye Türkçesinde *esk. çeri* “asker” [20, 523]; Eski kaynaklarda *çeri başı* (veya çeri beği) “asker başı” olarak kullanılır. Bu gün çeri başı “Çingenelerin başı” olarak geçer. Türkçe *çeri* sözü yalnız *yeniçeri* adında da saklanmıştır. Azerbaycan Türkçesinde *çäri (tar.)* “ordu”;

Uygurcada *çerik* “asker, savaşçı”; Özbekçede *çerik* “asker, ordu”;

Kırgızcada *çeriü* “asker (nefer), ordu; sefer (harbe gidiş)”; *çerik* “asker (er)”; Karakalpakçada *çeriv/çeriv*; Kumukçada *çeriw* esk. “ordu”; Karaçay-Malkarcada *çerig/çeriv* “asker, ordu, askeri güç”;

Tuvacada *şerig* “ordu”; Hakasçada *sirig* “asker, er; ordu”; Yakutçada *serii* “ordu”; Çuvaşçada *Šar, Šarâ* “asker, ordu”.

Türk lehçelerinin hemen hepsinde eskicil veya tarihî kelime olarak kayıtlı olan *çerig* kelimesi Çağdaş Kazakçada da *şerik* ve *şeriw* biçimlerinde eskicil kelime [17, 346] olarak varlığını sürdürmektedir. Türk lehçelerinin çoğunda kökeni Arapça olan *asker* (Kzk asker) kelimesi aktiftir.

Uls “Ulus, millet”:

1. *Uls oñ bolsın, ak mol bolsın* “Nevruz bayramında söylenen kalıplaşmış ifadedir (kelimesi kelimesine, ulus sağ olsun, ak (beyaz ürünler) bol olsun)”.

2. *Ulistuñ ulı küni* “Nevruz bayramının Kazakça adıdır (kelimesi kelimesine ulusun ulu günü)” [16, 731; 12, 859].

Uls kelimesi hakkında Clauson şu açıklamayı yapar: “*Moğolca ulus* “ulus, halk, millet; devlet, ülke, şehir, hanedan” kelimesinden ödünçlenmiştir; o da eski Türkçe *uluşa* gider [7, 152].

Kazak Türkçesinde “millet, ulus” anlamında *uls* kelimesinin fonetik varyantı olan *ult* kelimesi aktif olarak kullanılmaktadır.

Kazak edebî dili sözlüğü ve Kazak dilinin izahlı sözlüğünde *uls* kelimesinin eskicil olduğu belirtirmiş ve kelime “ulus, millet” olarak açıklanmıştır [17, 722; 12, 859]. Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde de *uls* kelimesi eskicil kelime olarak verilmiştir [13, 397].

Orhon yazıtlarında *uluş* “şehir” (KT K12) [21, 181]; Eski Uygurca *uluş* “memleket, devlet, ülke” [5, 265];

Karahanlı Türkçesi eserlerinden Dîvânu Lugâti't-Türk'te *uluş* “Çiğil lehçesinde “köy”, Balasagun halkı ve Argu ülkesinden onlara tabi olanlarda “şehir” (DLT 43/29) [9, 921]; Kutadgu Bilig'de *uluş* “köy, şehir” (KB 1043) [1, 494];

Memlûk Kıpçakları eserlerinden Gülistan Tercümesi'nde *uluş* “halk, millet” (GT 33/9);

Çağatayca eserlerden Senglah Lugati'nde *ulus* (Seng.86r/26) [6, 40];

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Süheyl ü Nev-bahar'da *ulus* “halk, kavim, millet” (Süheyl.3699).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinden başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, bütün lehçelerde farklı biçimlerde yaşamaktadır:

Türkiye Türkçesinde *ulus* “millet”; Azerbaycan Türkçesinde *ulus* (*tar.*) “el, oba, yurd, känd”; Türkmencede *ulus* (*esk.*) “büyük millet, halk”;

Uygurcada *ulus* (*tar.*) “halk; vatan”; Özbekcede *ulus* (*tar.*) “halk, devlet;

Kırgızcada *ulut* “millet”; Tuvacada *ulus* “halk, ulus, millet; insan, insanlar”; Altaycada *ulus* “millet”; Hakaşçada *ulus* “halk, ulus”; Yakutçada *uluus*.

Moğolcada *ulus* “ulus, halk, millet; devlet, ülke, şehir, hanedan”.

Kazakçada *ult* biçimi aktifken Moğolca unsur olarak görülen *ulus* biçimi ise eskicil kelime olarak varlığını sürdürmektedir.

Sonuç:

Bu makalede Türkçenin en eski yazılı ürünlerinde geçen ancak Kazak yazı dilinde artık tek başına kullanılmayan bazı eskicil sözcüklerin deyimlerde yaşadığı gösterilmiş ve adı geçen kelimelerin anlamları üzerinde durulmuştur. Kazak edebî dilinde tek başına kullanılmayan; kullanılıyor olsa bile tek başına manası anlaşılamayan ancak atasözü ve deyimlerde anlam kazanan sözcükler tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Tespit edilen eskicil sözcüklerin hangi dönemden itibaren dilimizde kullanıldığını göstermek amacıyla, bunların; Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçelerinde olup olmadıkları, bu dönemlerin eserleri veya sözlükleri taranarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Deyimlerde geçen eskicil kelimelerin çağdaş Türk lehçelerindeki durumu da gösterilmiştir.

KAYNAKLAR

1. ARAT, Reşid Rahmeti (1979), Kutadgu Bilig III İndeks (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yayınları, İstanbul.
2. Babalar Sözi (2010), Kazak Makal-Mätelderi, 65. cilt, Foliyant Baspası, Astana.
3. ATA, Aysu (1998), Nehcü'l-Ferâdis, C. I-III, TDK Yayınları, Ankara.
4. AYDIN, Erhan (2014), Orhon Yazıtları, Kömen Yayınları, Konya.
5. CAFEROĞLU, Ahmet (2011), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
6. CLAUSON, Gerard (1960), Sanglah, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân, London.
7. CLAUSON, Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish, Oxford University Press, London.
8. DİLÇİN, Cem (düzenl.) (1983), Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
9. ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU Ziyat (2015), Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
10. ERGİN, Muharrem (2009), Dede Korkut Kitabı, C. I-II, TDK Yayınları, Ankara.
11. GÜLSEVİN, Gürer, “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağzlarının Tespitindeki Önemi”, International Journal of SocialScience, Number, 32 , p. 1-12, Winter III 2015.
12. JANUZAKOV, Telgoja (2008), Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, Dayk Press Baspası, Almatı.

M. Adılov. Kazak Deyimlerindeki bazı eskicil Sözcükler üzerine.

13. KAYIRJAN, Kaken (2013), Söz Sandık, Kazaktın Köne Sözdere, Öner Baspası, Almatı.
14. Kazak Tiliniñ Kıskıça Etimologiyalık Sözdigi (1966), GılımBaspası, Almatı.
15. KENESBAYEV, İsmet (2007), Kazak Tiliniñ Frazeologiyalık Sözdigi, Kaz Akparat Baspası, Almatı.
16. KENESBAYEV, İsmet (2007), Frazeologiyalık Sözdik, ArısBaspası, Almatı.
17. Kazak Adebı Tiliniñ Sözdigi, XV Cilt (2011), Til Bilimi İnstitutı, Almatı.
18. KORKMAZ, Zeynep (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
19. ÖLMEZ, Mehmet, Çağataycada Eskicil Öğeler Üzerine, Mustafa Canpolat Armağanı, Ankara 2003, s. 135-142.
20. Türk Dil Kurumu (2011), Türkçe Sözlük (11. baskı), Ankara.
21. TEKİN, Talat (2010), Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara.
22. TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep (2014), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
23. YUDAHİN, K.K. (2011), Kırgız Sözlüğü (Çev. TAYMAS, Abdullah), TDK Yayınları, Ankara
24. YÜCE, Nüri (2014), Mukaddimetü'l-Edeb, TDK Yayınları, Ankara.
25. VARDAR Berke (2002), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.

Kısaltmalar

BK: Bilge Kagan	KT: Kültegin
BS: Babalar Sözü (Kazakça Atasözü Kitabı)	KTFS: Kazak Tiliniñ Frazeologiyalık Sözdigi (Deyimler Sözlüğü)
DKK: Dede Korkut Kitabı	KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk	KTTS: Kazak Tiliniñ Tüsindirmeli Sözdigi (Kazak Dilinin İzahlı Sözlüğü)
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü	ME: Mukaddimetü'l-Edeb
FS : Frazeologiyalık Sözdik (Deyimler Sözlüğü)	NF: Nehcü'l-Ferâdis
KB: Kutadgu Bilig	Seng.: Senglah Lugâti
KÇ: Kuli-Çor	TS: Türkçe Sözlük
KE: Kıssasü'l-Enbiyâ	
KETS: Kazak Edebı Tiliniñ Sözdigi (Derleme Sözlüğü)	

УДК 811.161.1

**МОСТАЙ КӘРИМДЕН “ЯРЛЫКАУ” ӘСӘРЕНДӘ
“ОЛАТАЙ” КОНЦЕПТЫ
CONCEPT "GRANDFATHER" IN THE LITERARY WORK
"PARDON" OF MUSTAI KARIM**

Р.Р. ЯНМУРЗИНА*
Г.М. САГИНБАЕВА**

Резюме

Данная статья посвящена к изучению концепта «Дедушка» в произведении «Помилование» башкирского народного поэта Мустая Карима. Автор в своем образе отражает крепкие и дружные родственные отношения, семейные ценности, душевное богатство башкирского, русского, украинского народов в годы ВОВ. Поэт на основании концепта «Дедушка» в произведении «Помилование» сумел отразить единство народов в образе Ефимия Лукича, ставшим популярным литературным памятником среди читателей в международном уровне.

Ключевые слова: концепт, нравственность, образ, менталитет, народ, язык, башкирское языкознание.

Summary

This article is devoted to research of concept "Grandfather" in the literary work "Pardon" of the Bashkir national poet Mustai Karim. The author reflects the strong and amicable relations, family values, sincere wealth of the Bashkir, Russian, Ukrainian people in the image in the years of the Second World War. The poet managed to reflect on the based of concept "Grandfather" in the literary work "Pardon" unity of the people in Efimiya Lucic's image, which become popular literary monument among readers in the international level.

Keywords: Bashkir linguistics, concept, morality, image, mentality, nation, language.

Халыктың йәшәү дәүерендә милли үз аңы, акылы, тарихы, әзәбиәт тәҗрибәһе байытылып, йыйылып, икенсе телдәрҙән үзләштерелеп үсешә барған. Донъяүи тел картиналары шуға ла халыктың оло тәҗрибәһенә бәйле, уның һөҙөмтәһендә телдән халыкка бәйле

* кандидат филологических наук, Башкирский государственный университет. Уфа-Башкортостан.

Candidate of philology sciences, State University of Baskir, Ufa-Bashkortostan.

** Магистрант, Башкирский государственный университет, Уфа-Башкортостан.
The postgraduate of State University of Baskir, Ufa-Bashkortostan.

милли төшөнсәләре барлыкка килә. Тел ғилемдә уны “концепт” тип атайзар. Һәр шағир - язуысының әсәрәндә концепттар йыйылмаһы бар. Төрлө телдәрзә лә ул төрлөсә. Сөнки халықтың йәшәйешә бер-береһенә окшаш түгел, шунлыктан әзәби әсәрәрзә, шиғырзарзә концепттар айырыла. Халықтың рухи һәм донъяға карашы, йәшәйешә, асылы тарихка бәйлә. Мәзәни, милли, сәйәси, иктисади, фәлсәфәүи, дини идеялар халықтың үткәндәрәнә тамырланып нигезләнә. Был мөхиттә йәшәгән халык үзәнә генә хас булған шул рухи киммәттәргә, нормаларға, канундарға буйһоноп йәшәй. Шулай итеп, милли төшөнсәләр формалаша. Мәзәниәттә, телдә өйрәнәү зә халықтың милли аңына бәйлә. Тел ғилемдә Э. Сепир, А. А. Потебня, Л. В. Щерба, Г. Г. Шпет, Л. В. Выготский, А. Н. Леонтьев, Н. И. Жинкин, А. А. Леонтьев, А. А. Залевская, Е. Ф. Тарасов, Ю. А. Сорокин, Н. В. Уфимцева кеүек ғалимдарзың концепт буйынса язылған хезмәттәре һәр халықтың үзәнә генә хас донъяға карашы барлығын билдәләй.

Тел халык мәзәниәтенә мөһим компоненты булып тора, милли үзәнды асыуза ла телдәң роле бик зур. Һәр кешә билдәлә бер йәмғиәттәң вәкилә һанала, уның милли аңында тарихи компоненттар шул халыкка ғына хас төшөнсәләрзә барлыкка килтерә. Шул төшөнсәләрзәң берәһә – концепт – билдәлә халықтың теле һәм мәзәниәтен бәйләп өйрәнәүсә лингвоменталь берәмек. Концепт аша кешелә туған тел образы һәм уның концептосфераһы барлыкка килә. Лингвокультурологик концепцияға ярашлы, һүз тел берәмегә генә түгел, ә мәзәниәт концепты буларак та карала, улар аша тел шәхесә менталитетә өйрәнәлә [4, 18-25].

“Олатай” концепты ла башкорт халқының якты образдарының берәһә, “ғаилә” концептының нигезен тәшкил итә. Башкорт халык шағиры Мостай Кәримдәң “Ярлыкау” повесында “олатай” концепты Ефимий Лукич образы аша сағылыш тапкан. Был әсәрзәң миҫалдарында шул концептка бәйлә лексемалар байтак кулланылған. Мәсәләң, олатайға бирелгән характеристика, командир һәм Мария Тереза, Зух образдары аша “олатай” концептын асып бирә. Миҫалдар:

“Был алтмыштар өстөндәгә ир – калай-тимер сүкеүсә, мейес сығаруысы, Чернявкала ғына түгел, бөтә тирә-якта һыкмырлығы, катылығы менән дан тоткан Ефимий Лукич Буренкин ине. Нәфсә тип,

ситтекенә теймәс, дәмөгөп китһә лә, үзенекен бирмәс бер эзәм Ефимий Лукич. Тиҫкәрлеге лә етерлек. Шул тиҫкәрлеге аркаһында ул немецтар алдында ла койолоп төшмәне, үзебеззекеләр әйләнеп килгәс тә, улар тирәһендә киске шәүлә төслө нәзек озон кәүзәһен бөгөлдөрөп-һығылдырып өлтөрәп йөрөмәне” [1, 71], Карсығы дүрт йыл әүәл үк гүр әйәһе булғайны [1, 71].

Ефимий Лукичтың катыны вафат була, уның кулында ике бәләкәй бала кала. Ул ғүмерендә күпте күргән олатай, шуға ла был тормошта уның күнеле күп кайғыларзан катқан, һуғыш вақытында балалар өсөн генә кайғырып йәшәүе менән борсолған образ. Ул “караусы”, “ашатыусы”, “тәрбиәләүсе әсә” ролен башкара. “Ярлыкау” әсәренең сюжеты ла шул образдан катмарлы һынылыштар ала, вакиғалар куйырыуына сәбәпсе була. Зух танк менән яңылыш кына утарға төкөп, бабайзың кәзәһе йәрәхәтләнә, шул аркала балалар һәм Лукич бабайзың берзән-бер өмөтө, ризык сығанағына мәхрүм кала. Шул вақытта уның психологик һызатланыштары асыла башлай: “*Кәһәр алғыры!*” – *тим кемделер карған куйзы Ефимий Лукич*” [1, 71], “*Кешеләргә нисбәтен катырак бәгерле булһа ла, Ефимий Лукич мал йәнле ине. Әле борон заманда ат бейеүсе Лука карт, ун ете йәшлек кинйә улын үз һөйәре менән әүрәтмәксә булып, уны кәсепкә алып сыкты*” [1, 72], “*Балаларзы өйгә индереп, каты-кото менән тамактарын туйзырзы. Гакал-мыйығын төзәтеп алды. Унан, һандыктан сыгарып, кешелеккә кейә торған кыйык яғалы зәңгәр күлдәген, ап-арыу ғына көрән костюмын, текә козыреклы кара картузын кейзе*” [1, 74].

Балалар олатаһын нык яраталар, уның әйткәндәрен тыңлап кына торалар. Етем ике сабый өсөн Лукич берзән-бер ғәзиз кеше, уларзы ихлас яратыусы берзән-бер ғаилә ағзаһы: *Олатай! Без торзоҡ! – тим тәүзә күлдәксән, ялан аяк Маринка, һауытын тотоп, өйзән йүгереп сыкты. Аккойрок янына еткәс, кыз аптырап калды* [1, 74], “*Балаларзың иң курккан нәмәһе – яңғыз калыу ине. Тәүзә уларзы аталары ташлап китте, узған көззә әсәләре, гүр әйәһе булып, үкһез калдылар. Хәзер быныһы ла юлға йыйына. Өләсәләрен улар инде онотоп та өлгөрғәйне*” [1, 75], “*Әммә был юлы ул: “Бармайһығыз!” –*

тип кырт кичмәне, йомшак кына, сабыр гына аңлатып бирзе” [1, 75].

Яза күргән Лукич образын “ғәзел”, “зирәк”, “үз һүзле”, “максатлы” лексемалары менән қарарға була. Ул кәзә хакын кайтарыр өсөн фронтка йүнәлә. Тәүге азымында уны каты бәгерле тип тә, шулай ук уның хәлен аңлап та була, тигән һығымтаға килергә була. Мария Тереза һәм Зух араһындағы мөхәббәт һәм Лукичтың кәзәһез калыуы ла осраклы күренеш. Бында ике ситуацияға айырым характеристика бирергә була. Тәүгеһендә Кфимий Лукич ғәйеплене табып, яуапка тарттырырға йүнәлә: *“Унан да былай Ефимий Лукичтың холко быға каршы төшә. Мизалдар тагып, ул бит гәйеп ярлыкатырға бармай, гәйеплене фаһларға, гәзеллекте яқларға бара. Мизалһыз за төшөндөрөр”* [1, 75], *“Ул - каза күргән кеше. Ғәзеллек уның яғында. Тик ошо гәзеллек үкенескә булмаһа ярар ине. Сөнки кайһы вақыт кескәй хәкикәт хакына ныкышыу оло фажигәләргә килтерә”* [1, 76].

- *Мин цивильный Буренкин. Ефимий Лукич. Бойормайым. Горайым.*

- *Горамагыз.*

Хәрби гәскәр бында кеше малына зыян килтерһә, ул зыянды кем қапларға тейеш? [1, 79], *“Кәзә аяқты йықты. Етемдәрзең ризығы өзөлдө...”* [1, 79], *“Кош бит кәрәкмәгәнә оя қормаған. Яуапка тарттыр, командир. Язаһын бир. Зыянды түләт”* [1, 79], *“Миңә ни и сәп-хисап кәрәкмәй, һауын кәзә кәрәк. Балалар асыға”* [1, 80].

Икенсе осракта Ефимий Лукич уның был хөкөмдөң сәбәпсе булыуына үкенә, сөнки йәш егеттең башын эрәм итергә вақиғалар куйыра башлай. Бында “олатай” концепты икенсе боролош ала. Ул “намыс”, “рәниеш” лексемалары менән бәйләнә. Миҗалдар: *“Ефимий Лукич эштең насар яқка боролоуын бая ук һиззәргәйне. Уның күңеленә үкенес кагылып китте. Бәлә булмағайы...”*[1, 87], *“Килеп туктаған машинаға Ефимий Лукич был юлы каршы сықманы. Ул борссоулы уйзарға баткайны. Күңеле ниндәйзер фажигә һизә булыр, юғиһә йөрәге килке-килке қысылмаҗ ине”* [1, 89], *“Тороп тор әле азырақ, - тине Ефимий Лукич тыныс кына. – Һин бит, улым, мине наһақка рәниеттең. Хәзер миндә кәзә кайғыһы ла, ярма кайғыһы ла юк”* [1, 90], *“Кеше кайғыһы, - тип яуапланы теге шул ук тыныс, моңһоу тауыш менән, - теге егетте... танкисты нимә эшләтәсәктәр?”* [1, 90], *“Начальник бер-бер һүз өндәшмәҗме тип, ике етемен етәкләгән*

көйө тип тора Ефимий Лукич. Тегеһе лә һүз катмай. Үз уй зарына сумған. Карттың сабырлығы бөттө: - Бына тағы килдем. Килдек... быныһы – ейәнем Васютка. – малайзы ул етәкләп алға сыгарып, кире урынына ба ҫтырзы. – быныһы – ейәнсәрәм Маринка. – Кыззы урынынан кузгатманы” [1, 93].

Лукич фронтка икенсе килеүендә ғәйеплене аклау максаты менән командир менән конфликтка инә. Ул егетте ғәфү итә, әммә йәмғиәт был егетте ярлык ай алмай, приказ барлығы менән сикләнәләр. Күнелендә түземлеге калмаған Лукич командирға балалар хақы менән өндәшә. Уның өсөн иң кәзерле булған балалар һүзе лә командир өсөн зур йогонто яһамай: *“Ефимий Лукич тауышың күтәрә төштө. – Мәрхәмәт кәрәк! Ярлыкау кәрәк! Хата – еңәйт түгел! Йолоу кәрәк! Әжәл сәбәһеһе итмәгез мине, хозай хақы өсөн! Ярлыкау кәрәк! Мин бит уның ғәйебен юйзым. Һез зә юйығыз!”*[1, 93], *“Әллә ул йән әрнеүз әре, выждан газаптары аша асылына кайттымы шулай? Ефимий Лукич тағы ялбырырға кереште: - Бер емерек аласык менән емтек кәзә өсөе харап итмә еләк кеүек йәш кенә баланы! Исән булһа, ул бит таш һарай зар һалыр, көтөү-көтөү малдар үрсетер. Якла уны, командир! – ике баланы етәкләгән көйө карт лып итеп ергә тезләнде. – бынау гонаһһыз сабий йәндәр хақына үтенәм. Уттарға һалма беззе! – әллә “утка һалыузан” куркып, әллә олатайн кызғанып, Маринка илап ебәрзе. Кысқырып, сыйнап түгел, ниндәй зер әзәп-тыйнак менән иланы ул бала. Тыйыусы булмаһа ла, ул ти з туктаны. Васютка олатаһының кулынан тартты, теге яңынан аяк үрә баҫты”* [1, 94], *“Булмаҫ. Егерме йәшлек егет ил алдында хыянат кылмаҫ. Кайзан килһен ти уға шундай яуызлык? Күз алдыбызға үсте бит улар”* [1, 95], *“ - Улайһа, бәләкәс кенә һуңғы үтенесемде үтә: күрһәт миңә ул егетте, алдына баҫып, бәхиллеген һорайым”*[1, 95], *“Улар, урман ауызын үтеп, оло юлға төштө. Уртала бөкрәйә төшкән Ефимий Лукич бара, ике яктан, ике аҡ сәскә төҫлө, ике аҡ баһ йым-йым итеп күренеп кала. Карт атлай, тегеләре лүрт-лүрт йүгерә. Асығыузы ла, талсығыузы ла онотто улар. Сөнки олаталары илай. Үзе атлай, үзе быуылып илай...”* [1, 96].

Мостай Кәримдең “Ярлыкау” повесындағы Ефимий Лукич образы “намыс”, “ғәзеллек”, “үз һүзәндә тора белеүсе”, “ғәфү итеүсе”, “яклаусы” лексемалары менән асык характерлана. Ул егет язьмышын кыйратып, азак уны һакларға тырыша. шундай ауырлыкта ла Лукич Зухтың ғәйебен ярлыкай, әммә йәмғиәт уға каршы сыға. Приказдың һуңлап кына штабка килеп етеүе – йәш һалдаттың ғүмерен өзә. Бында “намыс” тигән төшөнсә “олатай” концептына якын тора. Касандыр һуғышта катнашкан, карсығы һәм кызы вафат булғас, ике бәләкәй сабийзы үстергән Лукич образы “Ярлыкау” повесында мөһим сюжет һызығы булып тора. Әсәрзә тоткан урыны ике төрлө вакиғаларзы хаталар менән түгел, ә рухи киммәттәр, йәғни “ғәзеллек” менән баһаларға ярзам итә. Уның өсөн приказдар, әллә һиндәй документтар мөһим түгел, ә күнел тыныслығы Лукичка ғына хас күркәм сифат.

ӘЗӘБИӘТ ИСЕМЛЕГЕ

1. Кәрим Мостай. *Әсәрзәр*. Дүрт томда, 3-сө том. Пьесалар, повестар, хикәйәләр. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1987. – 592 бит.

2. Ураксин З.Ғ., Суфьянова Н.Ф., Уразбаева З.Ғ., *Хәзерге башкорт әзәби теленең аңлатмалы һүзлеге*. Рәсәй Фәндәр академияһы Өфө фәнни үзәгенең Тарих, тел һәм әзәбиәт институты. – Өфө, 2004. – 528 б.

3. Самситова Л.Х. *Культурные концепты в башкирской языковой картине мира*: Монография. Научн. ред. М.В. Зайнуллин. – Уфа: БГПУ, 2014. – 364 с.

4. Янмурзина Р.Р. *Башкирская языковая картина мира в трилогии Зайнаб Бишшевой "К свету"*. - Уфа, 2015. - 142 с.

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЯСАУИ ІЛІМІ ЖӘНЕ
ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ**
**YASSAWI STUDIES AND THE TRADITION CONTINUITY IN THE
KAZAKH LITERATURE**

С. ЕРГӨБЕК*

Түйіндеме

Ясауи хикметтері арқылы қазақ мәдениеті мен әдебиетіне айрықша сіңген сопылық ілім дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері кітаби ақындар шығармашылығында, сол секілді ақындық-жыраулық поэзияда да ерекше көрініс тапты. Сондай-ақ, XX ғасыр басындағы жаңа реалистік жазба әдебиетте де заман талабына сай ықпал-әсерін жалғастырып, ағартушылық ой-өрнегімен астасып жатты. Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы, сопылық ілімі дербес мектеп болып қалыптасып, ғасырларға ұласты. XII ғасырлардан бастап Алтын Орда, қазақ хандығы дәуірлері әдебиетінде, жыраулар поэзиясында Ясауи сопылық ілімі, дәстүрлік өрнегі жалғасын тапты. Мақалада қазақ әдебиетіндегі Ясауи ілімі және дәстүр сабақтастығы талданады.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы, Ясауи хикметтері, дәстүрлі жазба әдебиет, кітаби ақындар, Ясауи сопылық ілімі, дәстүр сабақтастығы.

Summary

The Sufi studies which has got into the Kazakh culture and literature by means of hikmets of Yasavi was reflected in creativity of representatives of written literature – book poets, and also in poetry of akyns-storytellers. Also modern realistic written literature at the beginning of the XX century also according to the requirement of time interconnected with enlightenment. Works of Khoja Ahmed Yasawi, that is the Sufi studies was created in separate school and proceeded for centuries. This article studies Yasawi Sufi studies and tradition continuity in the Kazakh literature. Since XII centuries the Sufi studies, tradition of Yasawi was followed in the literature of Golden Horde period, also in the Kazakh khanate and in poetry of storytellers.

Key words: works of Khoja Ahmet Yasawi, hikmets of Yasawi, traditional written literature, poets representatives, Sufi studies of Yasawi, tradition continuity.

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан/Қазақстан.

Candidate of Philology, associate professor, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: saporbek.ergobek@ayu.edu.kz

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басындағы әдебиет ерекше тоқталуды, аса ұқыпты зерттеуді қажет ететін, әр қилы көзқарасты, сан алуан бағыттарды топтастырған, көп қырлы әдебиет екені мәлім. Қазақ қоғамы бұл тұста ауыр отарлық езгіні, сонымен сабақтас әлеуметтік-экономикалық күйзелісті бастан кешті. Отарлық езгі діни рухани езгімен жалғасты. Бұл жағдай ұлттың алдыңғы қатарлы өкілдерінің, оқыған азаматтарының әр түрлі көзқараста өсіп жетілуіне әсер етті. Қоғамдық ахуалды бағалаудағы түрлі көзқарастың әсерінен, қалыптасқан түрліше дүниетаным ықпалынан әдебиеттегі сан салалы ағымдар келіп шықты. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басындағы әдебиет қаламгерлік құрамы, қолданған әдеби тәсілі, ұстанған бағыт - бағдарына қарай зерттеліп келеді. Біраз қаламгерлердің қазан төңкерісіне дейін кітап болып басылып шыққан түрлі тақырыптағы шығармалары қазіргі таңда қайта басылым көру үстінде. Еліміз егемендік алып, өз ұлтымызды өзіміз тануға толық мүмкіндік болып жатқан кезде, бұл дәуірдегі ірілі-уақты ақын, жазушылар жаңа көзқараспен қайта қаралып, дұрыс бағалануы тиіс. Бұл қазақ ұлтының ұлттық идеясымен сабақтас мәселе. Ұлттық идея мәселесі туралы Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – «Мәңгілік Ел» идеясы» десе, «Нұрлы Жол» - болашаққа бастар жол» атты 2015 жылға арналған Қазақстан халқына Жолдауында: «Мәңгілік Ел» идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз, «Түркі жұртының мұраты – Мәңгі ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпы ұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді» деп қадап айтты [1]. Елбасының бұл айтқан ұлттық идея ұстанымы қазақ әдебиетінің көне тарихын зерттеуге және бүгінмен сабақтастықта қарауға тікелей қатысты. Сондай жаңаша бағалап, бағамдауды қажет ететін әдеби ағым өкілдері – діни ағартушы кітаби ақындар шығармашылығы.

Кітаби ақындар - отарлық езгі себебінен туындаған жаппай орыстандыру, шоқындыру белсенді жүргізіліп, халықтың рухани байлығына шабуыл жасалып, халықтың ғасырлардан келе жатқан сенімі шайқалып тұрған тұста, сол суық ызғарды замандастарынан күн ілгері біліп, оның зардабын жан-жүрегімен сезініп, орысшылдыққа

түрікшілдікті, шоқындыруға ислам дінін қарсы қару етіп күреске шыққан ақындар. Бұл ақындарды өздері өмір сүрген кезеңінен бөліп қарауға болмайды. Олар өз дәуірінде қоғам қажеттілігінен туған, өз кезегінде міндеттерін адал орындаған ағартушы ақындар. ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін сөз еткенде, «ағартушы», «ағартушы демократ» деген атауға бір жақты талап қойылды.

Бұл туралы ғалым Б.Кенжебаев: «ХХ ғасырдың басындағы ақын-жазушыларды, кітаби ақындар, ағартушы демократ ақындар деп бөлгенде, бір дәуір әдебиетін екі түрлі принциппен бөлген, жіктеген боламыз. Бұл ғылыми жіктеу емес. Бір дәуірде жасаған ақын-жазушыларды бір принциппен ғана, яғни идеялық-әдеби көзқарастарына қарай жіктеген орынды болмақ», - дейді [2]. Ол ақындар дінді, білімді насихаттады, көпшілігі қазақ ішінде бала оқытқан молда ақындар болды. Олар білім алуды, адалдықты, адал еңбекпен мал табуды, рухани тазалықты насихаттады. Рухани тазалықтың құралы – діни исламдық мәдениет деп білді. Кеңес үкіметі ақын-жазушылардың шығармашылығын өздерінің билігін насихаттайтын саяси құралға айналдыруды көздеді және соған қол жеткізді. Осы тұрғыда мұсылманша оқып қалыптасқан діни ақын-жазушылар жаппай қудалауға ұшырады. Діни-әдеби мұрасы айналымнан алынды. Қазір бұл ақындар шығармашылығы жариялану, зерттеу-зерделену үдерісінде.

Қисса-дастан қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезінде ерекше өркендеді. Оның бастауы ортағасырлық түркі сопылық әдебиетте және оның Алтын Орда дәуірінде өркендеген жалғасында жатыр. Онда түрік-ислам дүниесінің мол мұралары қамтылып, заман адамдарының зердесінде қазақ мәдениетінің мыңдаған жылдық рухани тарихы бейнеленді. Қиссашыл ақындарды әдебиетке енгізіп, ақтап алуды қарастыру талаптары проф. Б.Кенжебаев еңбектерінен бастау алады. Б.Кенжебаев Шәді, М.Жүсіп, Н.Наушабаев, т.б. шығыс сюжетіне өлең жазған ақындарды «ағартушылық бағыттағы ақындар» деп бөлу арқылы оларды, «кертарпа», «ескішіл» деген айдар тағудан ажыратып алады: «Алайда, әне бір жылдары бізде ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін менсінбеушілік, жете бағаламаушылық болды. ХХ ғасыр басында бізде шын мағынасында әдебиет болған жоқ десті. Осыдан ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін жинап, бастыру, зерттеуге тиісінше көңіл бөлінбеді», - деп жазды Б.Кенжебаев [2, 105].

Қазақстан Республикасының Президенті бастамасымен енгізілген «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша осы салада көп жұмыс атқарылды: «Бабалар сөзі» жүзтомдығы, көне рухани мұралар жиынтығы «Әдеби жәдігерлер» атауымен жиырма том болып басылып шықты. Оның үстіне, қазір әр облыс өз жерінің өткені мен бүгінін түгендеп, рухани, әдеби туындыларын жаппай жарыққа шығару үстінде. Бұл өткен кеңес дәуірімен салыстырғанда, осы тақырыпта атқарылған жұмыстардың жемісті әрі үлкен нәтижелі жұмысы деп айтуға болады. Кезінде М.Әуезов «XX ғасыр басында олардан қалған мұра 120 поэма еді» [3, 241], - деп зерттелуі тиіс әдеби мұра ретінде ескерте кеткен кітаби ақындар мұрасы қазір ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеліп жатыр. Кітаби ақындардың шығармашылығына арқау болған басты мәселе діни сопылық ілім болды. Сопылық ілім олардың танымында ең алдымен Ясауи ілімі мен оның хикметтерінде жатты. Сондықтан олар діни, ғашықтық, хикаялық қиссаларының қай-қайсысында болса да, Ясауи сопылық ілімімен сабақтастырып жырлап отырды. Қазақ әдебиетіндегі сопылық ілім және Ахмет Ясауидің діни әдеби мұрасы-хикметтері арнайы қарастырылған А.Ахметбек [4], А.Әбдірәсілқызы [5] зерттеу еңбектерін ерекше атауға болады.

«Түркі сопылық поэзиясының тұңғыш толымды үлгісі «Диуани хикметті» дүниеге келтірген Қожа Ахмет Ясауи – дарынды ақын ғана емес, қоғамды рухани жұтаңдықтан құтқару жолын іздеген өз дәуірінің кемел ойлы, биік мүдделі перзенті. Саналы өмірін сопылық ілімнің қыр-сырын меңгеру жолындағы ізденістерге бағыттаған Ясауи ақын өз кезегінде араб-парсы сопылық поэзиясының үздік тәжірибесін қоса меңгеріп, шығармашылығында өңдеп пайдаланған. Поэтикалық біліктілігі ақынның түркілік поэзияға ғазал, мінәжат, мадх, қытға секілді бірқатар шығыс поэзиясына тән жанрларды енгізіп, түркі әдебиетінде бұрыннан бар жанрлық түрлермен синтездеп, күрделі де көп функциялы хикмет жанрын қалыптастыруына септігін тигізді. «Диуани хикмет» арқылы іргесі қаланған аталмыш жанр кейінірек түркі халықтары әдебиетінде бірқатар жаңа жанрлардың дербес түр ретінде бөлініп шығуына негіз болды. Ясауи поэзиясының бүкіл болмыс-бітімінен автордың өзі сусындап өскен байырғы түркі әдебиетінің дәстүрлерін жалғап, дамытып, жаңа сатыға көтергені айқын аңғарылады. Бір шығармашылық аясында көрініс тапқан қос үдерістің – дәстүршілдік пен жаңашылдықтың өзара тоғысуы жанр мәселесінде ғана емес, Ясауи негіздеген Орта Азиядағы ақындық мектептің қалыптасуы мен дамуы барысында да шешуші рөл

атқарды» [5], - деп ясауитанушы ғалым А.Әбдірәсілқызы бағалағандай, Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы, сопылық ілімі дербес мектеп болып қалыптасып, ғасырларға жалғасты. XII ғасырлардан бастап Алтын Орда, қазақ хандығы дәуірлері әдебиетінде, жыраулар поэзиясында өзінің дәстүрлік өрнегі жалғасын тапты. Сондай-ақ, бүгінгі әдебиеттану ғылымында «отарлық дәуір» аталатын XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің зар заман сарынында ерекше көрінді. Әсіресе, Ясауи сопылық ілімі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында қатты өркендеген кітаби ақындар шығармашылығында діни қисса-дастандар сипатында көрініс берді.

Қазақ әдебиетінің тарихында кітаби ақындық және оның басты шығармашылық дәстүрі – нәзирагөйлік Ясауи, Бақырғани шығармаларынан бастау алып, Алтын Орда дәуірінде ұлы Ұлыстың мемлекеттік рухани қазығы ретінде мұсылман дінін берік бекіту, ұлыстың түрік жұртының ислами өркениетін қалыптастыру мүддесімен қабыса келіп туындады. Кітабилықтың кейінгі кезеңі орыс отарлығына қарсы қолданылатын рухани қару, діни, әдеби, жалпы өркениеттік, бүгінгі тілмен айтқанда, діни ағартушылық қозғалыс ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында қайта туып өркен жайды. Сондықтан да олар жырлаған басты тақырып дін болды. Ал кітаби ақындардың өзге тақырыптарға баруы: «Мың бір түн», «Кәлилә мен Димнә», «Тотынама», «Шаһнама» желілерін дербес нәзиралық туындылар етіп жырлауы діни тақырыптың өскен, өркен жайған, әдеби үдеріс ретінде даму көрінісі деуге болады. Өйткені олар жырлаған әр туындыда дерлік діни, діни-гуманистік, діни-фәлсафалық сарын шығарманың ішкі өзегіндегі тіні, арқауы болып өріліп жатады. Бұл бұрынғы діни фәлсафалық-сопылық, кейінгі діни ағартушылық бағыт екені анық.

Алтын Орда дәуірі әдебиетіндегі Рабғузидің «Қисасу-л-әнбия», Махмуд Кердерінің «Наһжу-л-фарадис» секілді шығармаларымен қатар сопы ақын Исламның «Муғин ул-Мурид», авторы Шәрәф немесе Уафаи деп беріліп жүрген «Раунақул-ислам» секілді еңбектерді ерекше атауға болады. Бұл шығармаларда ислам діні, шарият жолы, мұсылмандық бес парыз т.б. тұтастай өлеңмен жырланған. Мысалы, «Муғин ул-Мурид» (муридке-шәкіртке көмекші) шығармасы атынан көрініп тұрғандай-ақ мұсылман дінінің қағидаларын оқу кұралы ретінде өлеңмен жырлайды. Кітаптың алғашқы бөлімінде дәстүр бойынша Алла мен Оның елшісіне мадақ, одан кейін шарият шарттары, сопылық сыры, соңында кітаптың жазылу тарихы мен

себебі жырланады. Олар мынадай тақырыптармен беріледі: «Имам туралы бап», «Әдеп туралы бап», «Сұхбат баяны туралы бап», «Шариғат, тарихат және хақиқат туралы бап», «Жүрек пен нәпсінің баяны туралы бап» секілді. Ал «Раунақул -ислам» (Исламның шырағы) кітабы дәстүрлі Алла Тағалаға, Пайғамбарға арналған мадақ жырларынан соң «Алла тағаның отбасы баяны», «Иман баяны», «Шариғат үкімдерінің баяны», «Намаздың парыздар баяны», «Ораза баяны» секілді көптеген баптарға жіктеліп жырланған. Барлығы – отыз бап.

Айтылып өткен жайлардан аңғарылатын мәселе – Ясауи сопылық ілімі мен оның ақындық мектебінің дәстүрі Алтын Орда дәуірінде жалғасқаны, діни әдебиетке ұласқаны көрінеді. Осы дәстүр ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басында ерекше дамыған дәстүрлі жазба әдебиетке және оның өкілдері - кітаби ақындар шығармашылығына ұласқаны, Ясауи хикметтері мен Рабғұзи қиссалары көптеген діни ғашықтық, хикаялық қиссаларға бастау болғаны анық көрінеді.

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімінің, өмірлік ұстанымының негізін танытатын хикметтері қазақ ақындары тарапынан ғасырлар бойы жырланып келді. Сопы ақын хикметтерінің мәні мен маңызы қазақ ақындары жырлаған дәуірлер тынысына өзек боп өрілді. Жыраулар поэзиясы өкілдері шығармаларында көрініс беретін мұсылман діні, мұсылманшылық туралы ойлары Ясауи ілімімен, Бақырған шығармаларымен, Алтын Орда дәуірінде өркендеген мұсылмандық өркениетімізбен сабақтасып жатады. Әсіресе отарлық дәуір аталатын ХІХ ғасыр ақындары шығармаларындағы зарлы әуен, зар заман сарыны Ахмет Ясауидің дәуір, дәуір тынысына орай құбылған адам болмысы туралы өрілген ойларымен тығыз сабақтастықта жырланды десек артық болмайды. Зар заманның ұлы жыршылары деуге болатын Дулат, Шортанбай, Мұрат шығармалары, Кердері Әбубәкір толғаулары Ясауи толғаған заман жайымен үндесіп жатты. Себебі Ахмет Ясауи заманында қараханидтер мемлекетінің ыдырауы, ішкі тартыс, қырғи қабақ алауыздық негізінде елді, жерді қара қытай-қидандардың басып алуы, халықтың ауыр езгіге түсуі ақынның өмірлік ұстанымы мен сопылық іліміне әсер етті. Бұл әсер, ықпал оның жырларында-хикметтерінде көрініс тапты. Ғалым А.Ахметбек осы жайларды айта келіп: «Йассауи бұл аласапыранның басы, тудырушы себебі болып мұсылманшылықтың тапталып, халықтың дінсізденуі деп білді. Ислам дінін ресми дін ретінде

қабылдаған Қарахан мемлекетінің ыдырауы да азғындыққа салынған әкім-билеушілердің кесірі деп ұғынды», - дейді [4, 24]. Ахмет Ясауидің:

- Ей, достар, ақырзаман болды көріңдер,
Дінсіз кәпірлер бұл әлемге толды көріңдер,
Хақ құлдығын қойып, барша пасық болды,
Оның үшін Қаһар ашу қылды көріңдер.
Ақырзаман нышаны ол дүр әуелі қайыр кетті...
Ислам зағип болып, қолдан кетті көріңдер.
Ораза, намаз, иман қолдан кетті...
Бұл дүниені қараңғылық басты көріңдер –

деген хикмет жолдары қазақ халқының отарлық дәуірі және оны суреттеген, терең толғаған зар заман ақындарының толғауларымен толық сәйкес келеді.

Бұл жайт олардың мұсылмандық оқуында Ясауи хикметтері үлкен орын алғанын, үлгі-өнеге болғанын көрсетеді. Қазақтың отарлық дәуірі әдебиетіндегі бұл мәселе Ясауи сопылық ілімі мен дәстүрі тақырыптық, көркемдік тұрғыда Абай поэзиясына онан Шәкәрімге ұласты.

Сопылықтың мақсаты діннің талаптарын жоғары деңгейде орындату болғандықтан, рухани кемелденуді мақсат еткен әрбір мүрид, шәкірт бірінші кезекте шарифат білімімен сусындаған болуы керек. Қожа Ахмед әзірет сұлтан шарифатсыз тариқаттың болмайтындығын, тариқаттың бар мәселесі шарифатсыз шешілмейтідігін, тариқатқа кірудің алғышарты – шарифат білімі екенін айрықша атап көрсеткен:

Айтпақ үшін тариқаттың ең талаптарын,
Әуел қадам шарифатқа қоймақ керек.
Шарифаттың шешімдерін тауысқан соң,
Содан кейін, сол шешімді қылмақ керек.
Шарифатсыз шешім болмас Тариқатта,
Тариқатсыз шешілмейді Хақиқат та.
Үшбу жолдар айқындалар шарифатта,
Барлығын да шарифаттан білмек керек.

Әбу Бәкір Кердері де өз кезегінде сопылық жолдың ауыр екенін, сопы болу үшін, ең әуелі, көп оқыған ғалым болу қажеттігін қадап айтқан:

Сопылық жол ауыр жол,
Ұстансаң оны тәуір жол.
Ұстансаң егер сопылық,
Оқығаны көп ғалым бол».

Шариғатты білмеген адам тариқатқа кірсе, орта жолда шатасып, жарты жолда жалығып, аяғында адасып кетуі, шайтанның ермегіне айналуы бек мүмкін. Кейбір зерттеушілердің сопылық ілімді сынға алуына осындай білімсіз сопылық қылушылар себеп болса керек. Әйтпесе сопылық атаулы мұсылмандарды қараңғылық түнегіне бастамаса керек. Данышпан Абай бірінші қара сөзінде қалған өмірін қалай өткізу тұрғысынан өзіне мынадай таңдау нұсқасын қояды: «Сопылық қылып, дін бағу. Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілінде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған сопылық?». Сопылық жаман болса, хәкім атамыз оны өмірлік маңызы бар іс ретінде ойға алар ма еді?! Ал тариқат шейхтары өзіне рухани ем қабылдап, ақиқатқа сапар шегуге бел буып келген мүридтерінің әр қайсысының жеке жағдайына, табиғи мінезіне, бойындағы ауруына қарай Алла елшісінің мыңдаған хадистері мен шарифат қағидалары ішінен оған қажетті дәрісін тауып емдеуге тырысады. Міне, осылайша дәруіштің қолынан ұстап, ақиқат межесіне қарай рухани сапарға жол бастайды [6].

Айтылған жайлар Ясауи ақындық мұрасы мен сопылық ілімінің қазақ жыраулық және ақындық поэзиясына еткен зор ықпалын танытады.

Ахмет Ясауи поэзиясы ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басында ерекше өркендеген дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері-кітаби ақындар шығармашылығына айрықша әсер етті. Өздері мұсылманша оқып өскен, қалыптасқан, соған орай бүкіл шығармашылық тақырыбы, әдеби дәстүрі ислам дінімен, мұсылманшылықпен байланысты дамыған, сол арқылы қазақ мұсылмандық қиссалық әдебиетті қалыптастырған кітаби ақындар жырлаған басты тақырып – дін мәселесі болды. Олардың осы шығармашылық жолында Ясауи сопылық ілімі мен оны негіздеген хикметтері олардың діни ағартушылық және діни-әдеби шығармашылықтарына басты бағыт-бағдар болған. Олай дейтініміз, Қожа Ахмет Ясауи өзінің сопылық ілімін хикметтерінде жырлағанда басты-басты тақырыптары мыналар болды: Алланың Бірлігі мен Барлығы және Алладан қорқу, Хақ дидарына ғашық болу, мейірімділік, қайырымдылық, төзімділік, адал еңбекті үндеу, білім мен ғылым.

Дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері – кітаби ақындардың негізгі шығармашылық жанры қиссалар болды, сонымен қатар назым, дастан, хикая секілді жанрлық атауларды қолданып отырды. Бірақ ең көп қолданған жанрлық атауы қисса болды. Бұл туындылар мұсылмандық, діни сопылық әдеби дәстүрге орай көп жағдайда Алла Тағалаға мадақ, хамд, сәнә жырлаумен басталып отырды. Осыдан кейін Мұхаммед пайғамбардың пайғамбарлық қызметі, дін жолындағы қайраткерлік еңбегі ерекше жырланды. Сонан соң төрт шарияр, дін жолында қызмет еткен сахабалар мадақталды. Осы жолдардан кейін қисса авторы өзі жайлы, шығармашылық мақсаты туралы діни ойларын, өзі жазып отырған нәзиралық туындының түп негізі туралы мағұлматтарды да жасырмай көрсетіп отырды. Бұл - өзінше кітаби ақындарда шығармашылық дәстүр болып қалыптасқан ерекшелік. Бұл шығармашылық дәстүрдің бір бастау арнасы Ахмет Ясауи хикметтерінің жырлану үрдісінде жатыр. Кітаби ақындар сопы ақынның хикметтерінің жолымен Мұхаммед пайғамбарды, төрт шариярды, сахабаларды жеке-жеке қисса етіп жырлаған. Сондай шығармалардың бірі – Қожа Ахмет Ясауи өз хикметтерінде көп жырлайтын, мадақтайтын, жұртқа сопылықтың үлгісі ретінде ұсынатын Мансұр әл-Халлаждың сопылық жолын жырлайтын «Қисса Мансұр әл-Халлаж» туындысы - әрі көлемді, әрі қызықты оқиғамен өрілген діни сопылық шығарма. Шығармада негізінен өлең үлгілерінің екі үлгісі он бір буынды қара өлең үлгісі, жеті-сегіз буынды жыр үлгісі алма-кезек қолданылып отырған. Шығарма кіріспесінде кітаби ақынның өзі бұл туындының түп негізі парсы тілді насыр сөзді, одан соң хорезм тілді назым болды, содан қазақи, түрки жазғым келді десе де, шығарманы жазу барысында ақын көп пайдаланған материал Ясауи хикметтері болды деп ойлаймыз. Себебі қисса оқиғасы мен Ясауидің әлденеше хикметтерінде жырланған Мансұр оқиғасы бір-біріне өте жақын өрілген. Сондықтан да Жүсіпбек ақын өзінің нәзиралық қиссасын хикметтердің желісімен жүріп отырып орындаған деуге болады. Бұл - ғасырларға жалғасып жатқан әдеби дәстүр сабақтастығы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Егемен Қазақстан» газеті. №238, 4 желтоқсан, 2014
2. Кенжебаев Б. *Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері*. Алматы: Ғылым, 1973
3. Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. – Алматы: Ана тілі, 1991. - 240 б.
4. Ахметбек А. *Қожа Ахмет Яссауи*. Алматы: «Санат», 1998
5. Әбдірәсілқызы А. *Қожа Ахмет Ясауидің ақындық әлемі*. Алматы, 2007
6. <http://muslim.kz>

ӘОЖ. 801.82

**ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДА УАТУ-
АЛДАРҚАТУЛАР**

(Жанрлық кешенділігі және ерекшеліктері)

THE AMUSEMENTS IN KARAKALPAK CHILDREN'S FOLKLORE
(Genre complexity and its features)

С. Е. ӘМИРЛАН*

Түйіндеме

Уату-алдарқату жырлары – бала көңілін аулайтын ермек қана емес, үлкен тәрбие құралы. Мақалада қарақалпақ балалар фольклорының өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып, балалар әдебиетінде фольклордың алатын орнына, зерттелу барысына талдау жасайды. Тәрбиелік мәніне баса назар аударады.

Кілт сөздер: балалар фольклоры, айдырмаш, саусак ойыны, үрейлі кейіпкерлер, көңіл сергіту, иландыру.

Summary

This article deals with the functional kinds and specific features of amusements in Karakalpak children's folklore and also reminding the formation of genre as upbringing meaning of people's cognition.

Keywords: children's folklore, aydirmash, finger game, heroes of the terrible, amusement, reassurance.

Балалар фольклоры – тақырыптық аясы кең, жанрлық құрамы сан-салалы тұтас бір дүние. Осы саланы арнайы зерттеген ғалымдар пікірінше, балалар фольклорының ілкі бастауы – үлкендердің балғындарға арналған шығармаларынан тұрса, келесі дүркіні – сәбилердің өздері орындайтын туындыларынан құралады [1, 11-15]. Әдетте, перзент дүниеге келгенде атқарылатын ғұрыптық жырлар, әлди айту, еркелету, уату-алдарқатулар дәстүрлі түрде үлкендердің үлесіне тиесілі болып келеді. Осының ішінде уату-алдарқатулар отбасы мүшелерінің әрбірі бөбекті жұбату сәтінде айтуы тиіс және айта алатын өлеңдік өрнектер екендігімен ерекшеленеді. Әлпештеу поэзиясы түрлеріне кіретін осынау үлгілер орыс фольклорында

* аға ғылыми қызметкер-ізденуші, Қарақалпақ гуманитарлық пәндер ғылыми-зерттеу институты, Нүкіс-Өзбекстан.
Senior research worker-applicat, Karakalpak Research institute for Humanities Sciences. Nukus-Uzbekistan. s_amirlan@mail.ru

«потешки» [2, 120], татарларда «мавықтыргычлар» [3, 15], башқұрттарда «әуреткестәр» [4, 40], өзбекте «овутмачоклар» [5, 20], қазақта «уату өлеңдері» немесе «уату-алдарқату жырлары» [6, 37; 7, 54], қарақалпақ фольклортану ғылымында «айдырмашлар» [8, 48] деген атаумен белгілі. Біз бұл жерде уату-алдарқатулардың қарақалпақ балалар фольклорындағы өзіндік ерекшеліктері мен түрлеріне мән береміз.

Қарақалпақ халқының ауызекі шығармашылығы нұсқаларын жинаушылардан Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, Ә.Тәжімұратовтың еңбектерінде уату-алдарқатулардың бірнеше үлгілері берілген [9, 146-147; 10, 17; 11, 9]. Сондай-ақ, осы жолдар авторының жеке ізденістері кезінде, ғылыми экспедицияларға қатысуы шағында жанрға тиісті болған көптеген мәтіндер жиналып, олар қолжазбалар қорына тапсырылуымен қатар [12, 12; 13, 14], әртүрлі жинақтарда [14, 255, 357; 15, 9], мерзімдік басылымдарда [16, 10; 17, 36], «Қарақалпақ фольклоры» көптомдығының соңғы топтамасында баспа жүзін көрді [18, 464-466]. Талдануға тиіс үлгілерді де сол дерек көздерінен және қолда бар басқа да материалдардан алып, тиісінше пайдаланамыз.

Уату-алдарқату жырлары бөбек сөзге ден қойып, әрбір әрекетке жіті қарай бастаған шақта айтылатын фольклорлық үлгілерге кіреді. Жылаған сәбиді сөзбен уату, дыбысқа, қимылға көңілін аудыру ыңғайымен оны ата-ана да, бөбекті бағу міндеті жүктелген бала да атқара береді. Баланың бабын кім таба алса, кім балажанды болса, уату-алдарқатулар соның тілінен айтылады. Уатушы әрқашан да бала мінезіне қанық болмаса, өз міндетін орындай алмайды. Қарақалпақ халқының уату-алдарқату жырларында еркелету, әспеттеу сарыны басым. Бұл – бөбектің көңілін аулаушы басты тәсілдің бірі. Әрине, мұның өзі сөз мәнін ұға бастаған балаға айтылатындығымен де назар аудартады. Осындай уату-алдарқатулардың дәстүрлі үлгісі мына мәтіннен айқын көрінеді:

Айдыр, айдыр – ай ермиш,
Айдай уғлан бар ермиш,
Ай дийдарлы уғланның,
Ақ отауы бар ермиш,
Ақ отаудың бауырында,
Ақ әйшеси бар ермиш,
Ақ әйшеси жанында,
Ақ кишеси бар ермиш,

Ақ кишеси алдында,
Ақ кисиси бар ермиш,
Ақ кисиси қолында,
Ақ кесеси бар ермиш,
Ақ кесеси ишинде,
Ақша алма бар емиш,
Ақша алма – сизики,
Аппақ бала – бизики! [19, 7].

Қарақалпақ уату-алдарқату жырлары үшін тұрақты қалып болған «айдыр, айдыр...» тіркесі жанрдың негізгі тізбекті бастауы болып саналады. Назарымыздағы мәтінде айдай нұрлы жүзді сәби жыр арқауы етіп алынып, оған жасауланған ақ отау ішінде ақ әжесі (*ақ әйше*) мен ақ жеңешесі (*ақ кише*) бары, ақ жеңешесі алдында кішкене ғана ақ кісі, яғни бөбектің өзі барлығы, ал оның қолындағы ақ кеседе аңсарды аудырып тұрған ерекше жеміс (*ақша алма*) бар екені дәріптеліп, аппақ баланың одан да сүйкімді, одан да тәтті екендігі өте тартымды баяндалған. Сәбиге осындай сипат, осылайша марапат беріледі. Мұндай қисынды сипаттаулар сөз мағынасын жаңа ғана аңғара бастаған сәбиді де баурап, оның аптыққан ашулы көңілінің сабасына түсіп, саябыр табуына, өксігі тиылып, тәтті сезімдерге бөленуіне ықпал етеді. Қамыққан көңіл осылай сергітіледі.

Түркі халықтарында бөбекті уатып, алдарқатудағы тағы бір зейін қоярлық жәйт, балаға әртүрлі аң-құстардың құйрығынан, қанатынан тағыншақтар жасап беруді уәде ету, оны соған қызықтыру болып табылады. Мұны қарақалпақ уату-алдарқату өлеңдерінен де көреміз:

Айдыр, айдыр-айдыр,
Айды ұлатып келейин,
Айдыны артық балаға,
Айдырмаш айтып берейин.

Жылама бөпем, жылама,
Жилик шағып берейин,
Жийек кустың қуйрығын,
Жипке тағып берейин... [20, 464].

Қарақалпақ халқының байырғы әдеби мұралары арасынан орын алған осы сарындас жолдар қазақ фольклорында:

Жылама бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін,
Байқұтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін..., - деп айтылады [21, 49].

Қарақалпақтарда баланы уатып, алдарқатқанда *жиiek* (*жүрдек дуадақ*), *жапалақ*, *қырғауыл*, *сауысқан*, *бөдене* секілді құс аттары аталса, қазақта *байқұтан* атауының тілге алынуы да осынау жырлардың көне үлгілерінің тектес, сабақтас екендігін аңғартады. Бір ескерерлігі, қазақ уату-алдарқатуларында жиі аталатын *байқұтан* да құс атауы [22, 84]. Алайда, қарақалпақ халық поэзиясында уату-алдарқатулар түрінде белгілі мұндай өлеңдердің қазақ фольклорында ана әлдіі үлгілеріне аралас келуі байқалады [23; 24]. Осы құбылыс татар балалар фольклорына да тән [25, 14].

Балаларды ойынға тарту үшін айтылатын уату-алдарқатулардың бір тәсілі саусақ ойындарымен байланысты. Мұндай ойындар қара сөзбен де, дәстүрлі өлең үлгілерімен де ойналады. Қарақалпақ халқының уату-алдарқатуларында осы екі үрдіс те кездеседі. Оның поэзиялық үлгісі:

Айдыр, айдыр – айдырмаш,
Ай бармағың айрын аш,
Бул – бас бармақ,
Бул – балан ерек,
Бул – ортан тирек,
Бул – шылдыр шүмек,
Бул – кишкене бөбек..., -

деген таныстырулармен басталып, әрі қарай әр саусақтың қызметі көрсетіле келіп, ең соңында алақан ортасы қытықталады [26, 3]. Уату-алдарқату жырларының ішінде ең кең тарағаны да осындай саусақ ойындары. Оны балалар тілінде «қуырмаш» деп те атайды. Ойынның назар аударарлық аса қызғылықты тұсы, бала алақанының үйіре қытықталуы, көңіл сергітуші әрекеттер.

Қарақалпақ уату-алдарқатулары үшін тән болған жоғарыдағы жолдарда баланың ықыласын жақсы сөзге, ойынға аудару арқылы көңілін көтеру көзделсе, келесі бір дүркіні сонда да уана қоймайтын қиқарлау сәбилерге сәл де болса үрей туғызушы құбылыстарды айтып абай ету, ескерту жасаумен байланысты болып келеді:

Айдыр, айдыр – бүй бар,
Айдалада бир үй бар,
Үй сыртында ший бар,
Ший ишинде бүжий бар... [27, 12].

Мұндай уату-алдарқатуларда **бүжий** (*құбыжық*), **айдарха** (*айдахар*), **албаст** (*албасты*), **топпылы** (*алапес*) секілді қорқынышты кейіпкерлер көбірек сөз болады. Әрнәрсені білуге құмар сәби мұндайда өзіне бейтаныс бейнелерді көз алдына келтіріп отырады. Уатушы олар жайында айтқанда түсін суытып, даусын құбылтып, сөз екпінін үдете түскен күйде:

Айдыр, айдыр – ай екен,
Алалай деген таў екен,
Алалай таўын жайлаған,
Албаст деген бар екен.

Албаст, албаст желеди,
Албаст жетип келеди,
«Бөбий, бөбий» - дейди,
Бөбейлерди жейди, -

деп албастының өте шалт қимылдайтынын, бөбек үні естілген жерге үйір болатынын, жолындағыны жалмап жұтатын жауыз екенін ұғындыру арқылы сәби бойындағы үрей бұлтын қоюлата түседі [28, 6]. Осылай әсерлі жеткізілген уату-алдарқатулар бөбектің өзіне қорғаныш іздеуіне, қиқандықтан арылып, сөзге лезде илана қоюына, еріксіз түрде уатушы ырқына көнуіне бет бұрғызады. Бұл бір жағынан тылсым күштер, тосын қауіп-қатерлер жайында ескертіп тұрудың да тиімді жолы.

Ескерту мақсатындағы уату-алдарқатуларды бірнеше мәрте естіген сәби әлгіндей мақұлықтардың не басқа да қорқынышты кейіпкерлердің оқыс жүріс-тұрысын, тұрқы-тұрпатын, ерекше бір оқшау белгілерін бірден көз алдына келтіре алатын болады. Мысалы, Арал бойы халықтары ертеден-ақ алапес ауруына ұшырағандардың қонысын бөлектеп, «мақау кесел» немесе «топпылы» деп атаған. Түр-түсін танытпау, қасы мен кірпігі жоқтығын көрсетпеу ниетінде басына «топпы» (*топы*) деп аталатын бас киімді баса киіп алатын болғандықтан олар «топпылы» деген атауға ие болған. Сондықтан да

халық жай сөзге оңай көндіге бермейтін сәбилерді уату керек болғанда:

Топпым, топпым – торқады,
Топпымнан қызым қорқады,
Келе ғой топпым қасыма,
Кийип алайыншы басыма,
Айдыр, айдыр – айдырмаш! –

деп бала санасында үрейлі із қалдырған осы бір бас киім туралы айтқанның өзінде онда қорқыныш туғызуға себеп болады [29, 466]. Уату-алдарқатулардың мұндай түрлерінде бөбекті бір қорқытуын қорқытып, айтқанға иландырса да, нәрестенің отты жүрегін біржолата сөндіріп жасық етіп тастамайды, әртүрлі ойындық әрекеттермен қорқынышты сейілтеді, алайда сақтық шараларын әсте естен шығармауды ескертеді.

Баланы жұбату, ойынға еліктіру негізінде жүзеге келген уату өлеңдері өте ертеде пайда болған халықтық туынды [30, 13]. Мұны біз баланы өбектеумен байланысты айтылатын және атқарылатын әртүрлі әуендер мен дыбыстардан, ым-ишаралардан байқаймыз. Мұндай әрекеттердің көпшілігі дүние жүзі халықтарының біразына ортақ болып келеді. Уату-алдарқатулардың бағзы мәтіндерінде бүгінде мағынасы көмескілеген сөздер де сақталып қалған. Әрине, осынау халықтық жырдың әр заманға, әр дәуірге сай жаңарып, жаңғырып отырғандығы да күмәнсіз. Сонымен бірге, осы көне жыр үлгісі өзінің негізі өзегін жоғалтпағандығы аңғарылады. Солай екен, уату өлеңдері қай қырынан қаралғанда да, оның басты мақсаты бала көңілін алу, оны көндіре білу. Қарақалпақ уату-алдарқатуларында да осы сипаттар халық педагогикасы ұстанымдарымен берік байланысқан болып, тәрбиелік біртұтастықты жүзеге келтірген, сонымен бірге жанрдың функционалдық мазмұнын байытқан. Оның кешенділігі және ерекшелігі де осында. Осы пайымдаулардан келіп шығып, біз қарақалпақ балалар фольклорындағы уату өлеңдерін негізгі қызметіне қарай екі түрге бөлуге ұйғардық: 1) *көңіл сергітуші уату-алдарқатулар*; 2) *ескертуші немесе үрейлендіруші уату-алдарқатулар*.

Қазірше шартты болып табылатын осынау жіктеу үлгісі жанр табиғатын жете үйрену, мәтін жинау жұмыстарының жүйелі түрде жүзеге асырылуымен әлі де болса кеңірек зерттеліп, мейлінше түйінделе түсетіндігі сөзсіз. Ең маңыздысы, халық педагогикасының

С. Е. Әмирлан. Қарақалпақ балалар фольклорында уату-алдарқатулар.

қайнар бастауларларынан нәр алған уату-алдарқатулардың қай-қайсы түрінде де сәби жанын аялау, оның пәк жүрегіне қаяу түсірмеу басты назарда ұсталады. Бұл құндылықтар жас өркенді имандылыққа, инабаттылыққа тәрбиелеудің кемел үлгісі екендігімен де ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мельников М.Н. *Русский детский фольклор*. Москва: Просвещение, 1987. –140 с.
2. *Русское народное поэтическое творчество*. Москва: Высшая школа, 1986. –400 с.
3. Ягафаров Р.Ф. *Татарский детский фольклор*. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2007. –172 с.
4. *Балалар фольклоры*. 1-се кітап. Өфө: Башкортостан: «Китап», 1994. –160 б.
5. Жаҳонгиров Ғ. *Ўзбек балалар фольклори*. Тошкент: Ұқитувчи, 1975. – 121 б.
6. *Ақ сандық, көк сандық (балалар фольклоры)*. Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
7. Исламжанұлы К. *Рухани уыз (қазақ балалар фольклоры)*. Алматы: Ана тілі, 1995. – 144 б.
8. Әмирлан С. Е. *Айдырмашлар // Орта Азия өркенияты: өтмиши хәм келешегі*. – ҚМУ, Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. – Нөкіс, 2012. – 234 б.
9. Дәўқараев Н. *Шығармаларының толық жыйнағы*. 2-том. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. – 356 б.
10. Айымбетов Қ. *Халық даналығы*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968. – 260 б.
11. Тәжимуратов Ә. *Қарақалпақ халық педагогикасы*. – Нөкіс: Билим, 1996. – 140 б.
12. *Балалар фольклоры материаллары (1990) // ӨзРИА ҚБ ФК. Р-587/1. Инв.-№180253*. – 32 б.
13. *Этнографиялық жазыулар (1990) // ӨзРИА ҚБ ФК. Р-589. Инв.-№181280*. – 48 б.
14. *Қарақалпақ фольклоры. V т.* – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1980. – 468 б.
15. Шырманов П. *Миллий балалар ойынлары*. – Нөкіс: Билим, 1996. – 36 б.
16. *Аудиртмашлар // Qarlıǵash*. – Nökis, 2012. -№2. – 16 б.
17. Балаларға саўға // Саза. – Нөкіс, 2013. -№3. – 40 б.
18. *Аялау поэзиясы / Қарақалпақ фольклоры*. – Нөкіс: Илим, 2015. – 544 б.
19. *Айтымышлар, айдырмашлар // ҚМУ*. – Нөкіс, 1993. Д-11. – 12 б.
20. *Қарақалпақ фольклоры*. – Нөкіс: Илим, 2015. – 544 б.
21. Қоңыратбаев Ә. *Қазақ фольклорының тарихы*. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
22. Қалиев Б. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. – Алматы: Мемлекеттік тілдерді дамыту институты, 2014. – 728 б.
23. *Балалар фольклоры: бесік жыры, өтірік өлеңдер, мазақтамалар, жаңылтпаштар, санамақтар*. – Көкшетау: Келешек-2030, 2008. – 234 б.
24. *Балалар фольклоры / Балалар сөзі. 72-том*. – Астана: Фолиант, 2011. – 400 б.
25. *Йомғак таптым: Балалар фольклоры*. – Казан: Мәгариф, 2000. – 159 б.
26. *Халық дурданалары // «Amir Edige sarayı» этнокерханасы архиви*. – Нөкіс, 2001. Д. 7. – 12 б.
27. *Қарақалпақ балалар фольклоры // ӨзРИА ҚБ ҚГПИИИ фольклор кабинети*. – Нөкіс, 2012. – 220 б.
28. *Топлама: балалар фольклоры өрнеклери // НМУ*. – Нөкіс, 1991. Д. 3. – 12 б.
29. *Қарақалпақ фольклоры*. – Нөкіс: Илим, 2015. – 544 б.
30. Қурбанбаев И. *Қарақалпақ балалар әдебияты тарихының очерки*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1974. – 276 б.

**ОРДОСТЫҚ ҚОҢЫР(АТ)ТАР
(Этносоциологиялық сараптама)
ORDOS KONYRAT
(Ethnosociology expert)**

О. НҰСҚАБАЕВ*

Түйіндеме

Мақалада көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздеріне сілтеме жасалып, арғы қоңыраттардың тарихи болмысына этносоциологиялық сараптама жасалған.

Кілт сөздер: түрк, қоңырат, қиян, оғыз, тәңірі, шәнүй, Ордос үстірті.

Summary

In this article the ethno-sociological expertise of history of ancient Konyrats with references to the ancient Chinese manuscript sources is described.

Keywords: turk, konrat, kiang, oguz, God, shanuy, ordos plateau.

Көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерінде хаттамаланған арғы түбі түріктекті ұлысты жұрттар төмендегіше аталымдалған.

Куэй, гуэй (күнге табынушы халық), сюньюй (хиэниуй, шиэниуй, құяңыр), сюньюнь (хиэниун, шиэниун, қиян), нгузие (бұқа (өгіз) текті оғыз), тиек (түрк), роң (салт аттылар), цян (кян, қиян) - малшы қауымдар, нгуй (нүкіз, кейінгі ноғайлар), гiwem-tiek (салт атты түркер), т.с.с.

Осы жоғарыда аталған ұлысты жұрттардың ішінен сюньюй (хиэниуй, шиэниуй, құяңыр) деп аталғандарының негізгі жұрты Ордос үстіртінде мекендеген. Ал, олардың қалғандары Алтай-Саян, Байкал көлі, Моңғол үстірті, Хуанхэ (Сарыөзен) бастау алатын Луньшан тауы мен Хинған (Өтүкүн), Иңшан таулары баурайларында шашырай қоныстанып, көшіп-қонып жүрген.

Ордос үстірті мекендеген құяңырлармен қазіргі қытайлардың арғы ата-бабалары болып есептелетін - хуасялықтар ауыс-түйістік қарым-қатынасты ж.с.д. ХХІ ғасырда-ақ түзген көрінеді. Мұндай ойға берілуімізге көнеқытайлық түпнұсқалық жылнамаларда хаттамаланған

* социология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Doctor of sociological sciences, Professor, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University.
Turkestan-Kazakhstan.

мағлұматтарды сараптап, талдаған қытай ғалымдарының еңбектерінде тұжырымдалған түсіндірмелер себепші болып отыр.

Тасбақа қабыршықтары мен мал жауырындарына жазбаланған деректерде, – дейді ескілікті этнонимдердің мән-мағыналарын түсіндірудің майталманы, оқымысты Ван Говей, – түздіктердің ішінен хуасялықтармен (ежелгі қытайлармен – авт.) ең алғаш рет ауыс-түйістік қатынас түзген жұрт – Ордостық құяңырлар болғандығы анық көрсетілген. Бұл халық Куэй-фанда (күнге табынушы халық мемлекетінде – авт.) куэй, гуэй, сюньюй, сюньюн атанған. Бұл халықтан тұқымданып, өсіп-өнген рулар, тайпалар, ұлысты жұрттар өте көп. Дей тұрғанмен олардың бәрінің де түпкі шығу тегі – арғы түрктенің жұрттардан. Иң патшалығы (ж.с.д. 1401-1122ж.) тұсындағы жазба деректерде олар куэй-ривем (шығыстық жұндар) және си-ривем (батыстық жұндар) деп бөлек-бөлек атамаланған. Ж.с.д III ғ. хұн мемлекеті орныққанда билеуші әулет осы (куэй, гуэй, сюньюй, сюньюн) жұртынан болған. Хұн немесе сиунну аталымы көнетүрк тілінде «ху» деп аталған. Қытай тіліне аударғанда «адам», «халық», «қоғам» дегенді білдірген.

Өте ерте дәуірлерде, – деп те түсіндіреді Ван Говей ойын одан әрі сабақтай келіп, – ең арғы түпкі қытайлық мемлекет – Ся патшалығы (ж.с.д. XXI-XVI ғ.) халқы – хуасялықтардың ордостық түздіктерді «құяңыр» деп атағандарына қарағанда, олар түздіктердің өз орталарында бұл жұртты осылай атағандарын білген (Ван Говей. Гуань Тан цилинь / Гаң Тан мәліметтерінің жинағы – Нанкин, 1923. Қосымшалар 2. Цзюянь 13).

Ордостық түздіктердің «құяңыр» деп аталғандығы тек Ван Говей түсіндірмелерінде ғана емес, сонымен қатар басқа қытай ғалымдарының еңбектерінде де аталады (Линь Эньсянь. Гуцзюэ яньцзю (Түрктер туралы зерттеулер). – Тайбей, 1988; Вань Чжилай. Чжуанья шиган / (Орталық Азия тарихы очерктері). – Пекин, 2006) [1, 117-118 б].

Ал, хуасялықтардың ордостық түздіктерді неге «Құяңыр» деп атағандығы келесі бір қытай тарихшысы Ван Чжунханьның еңбегінде былай түсіндіріледі.

Ордостық түздіктер өздерін «қоңыр» деп атаған. Осы тайпалық атаудың дыбыстық естілуі хуасялықтардың құлағына «құяңыр» болып естілген. Себебі ежелгі қытай тілінде де қазіргі қытай тілінде де «Р» дыбысы созылып барып, бұзылып дыбысталады немесе тіптен дыбысталмайды. Мысалы, «құяң-ыр», демек «қоңыр», немесе «тужие»,

яғни «түрк» деген сияқты. Демек, тайпа атауы қытайлықтардың құлағына қалай естілсе, солай аталған. Тек өздерінің тіл ерекшеліктеріне қарай сәл бұзыңқырап айтылған.

Қазіргі кезеңде Хунну (сиүңну) деп аталып жүрген халықтың арғы ата-бабалары осылар. Хуннулар өсіп-өнген деп айтылатын бұл халықты Иң дәуірі тарихшылары тасбақа қабыршықтары мен мал жауырындарына түсірген мәліметтерінде «құяңыр» деп, ал елін «дүлейлер елі» деп атаған. Жыу (Чжоу) әулеті билікте болған замандарда (ж.с.д. XI-III ғғ.) олар «жұң-ди» деп ұлықталған. Ал, кейінгі, тіптен беріректегі жылнамалық хаттамаларда, мысалы «Цзиньшиде» «солтүстіктегі гуанцила (қоңыр(ат) тайпасы баяғы хуасялықтар заманындағыдай (Қытайда ж.с.д. XXI- XVIғғ. аралығында ең алғаш рет орныққан Ся мемлекеті тұрғындары – авт.) әбден күшейіп алған. Өздерін айтпағанның өзінде, маңайындағы өзге түздік тайпаларды ұйыстырып, шекара шегіндегі кенттер мен қалаларды шауып кетіп, тонауын тоқтатар емес» деген сияқты мәліметтер молынан кездеседі. Ал, мұның өзі қоңыр(ат)тардың бірнеше мыңжылдықтар бойына созылған жаугершілік жорықтарда қиыр шығыстан қиыр батысқа дейінгі аралықта бытырай шашылып кеткендігіне, ата жұртта аз ғана бөлігінің қалғандығына қарамастан, әлі де болса күш-қуаты тасыған жұрт, ұйымдастырушылық қабілеті әмбебап екендігінен хабардар етеді.

Сондықтан да болар, қытайлар өз жазбаларында қоңырларды жиі атап, әртүрлі етіп есімдеген. Мысалы, көнеқытайлық дереккөздерінде қоңыр(ат)тардың «хуанциле», «хуанцила», «юнциле», «юнцили», «вэнцилати», «ванцила» деп аталған атауларының өзі біршама болып қалады. Ал, кейінгі қытай деректемелері Дэй Сечен (Дөй-шешен) билігіндегі қоңыр(ат)тарды «босыхуэрлер» деп атамалаған. Бұлай атамалау қоңыр(ат)тардың бұл тобының жұрты негізінен отырықшылық күн кешіп, егін егуге бейім келуінен туындаған сынайлы. Себебі «Босыхуэр» аталымы «жатақтар, отырықшы халық» деген ұғым-түсінікті білдірген көрінеді [2, 340].

Хуасялықтар барлық қытай текті жұрттарға тән қасиет өзге жұрттың ыңғайына қарай тез үйірсектеп, тіл табысып кететін әдеттеріне орай ордостық қоңырлармен тез жұғысқан. Алыс-берістік, сауда-саттықтық қатынастар жасасқан. Әрі олар басқа түздік жұрттарға қарағанда қоңырлардың шаруашылық жүргізуі де, қоғамдық өмірі де, мәдениеті де тым жоғары екендігін тез сезінген. Оларды, әсіресе, қоңырлардың ат көліктері, күймелі арбалары, безендірілген ыдыс-

аяқтары, әшекейлі бұйымдары, қару-жарақ түрлері, қанжар, қылыш, тарақ, балта саптарының не түрлі аң мүсіндерімен өрнектелуі, қол айналары, т.с.с. бар болуы қатты таңырқатқан. Ел басқару жүйесінің икемділігін, әскерінің жинақы қимылын үлгі тұтарлық деп бағалаған. Металл өндіру және оны ұсталық әдіспен өңдей білу тәсілдерін өздеріне үлгі етіп қабылдап алған.

Осы мысалға келтірілген қысқа мәліметтерден-ақ ежелгі қытайлардың қоңырларды басқа түздік жұрттардан ерекше құрметпен бөле-жара «Шу дада» (Піскен татар) деп атап, жылнамаларына хаттамалап жазып қойғандығының ақиқатты шындық екендігін анық аңғаруға болады. Ал, қоңырлармен іргелесе өмір сүргенге дейін ежелгі қытайлар өздерімен ондаған жылдар бойы қатар жайлаған өзге түздік жұрттардың ішінен мал бағып, егін егуге енді ғана бейімделе бастағандарын «Хэй дада» (Піспек татар), ал олардың ішінен әлі де болса шөп күркелерді паналап, аң мен балық аулап жүргендерін «Шэн дада» (Шикі татар) деп кемсітіп атауды әдетке айналдырып алғандығын [3, 84-85].

Дей тұрғанмен, жоғарыда мысалға келтірілген қысқа мағлұматтарға қарап, ежелгі қытайлар жылнамаларына қоңырлар туралы тек жағымды мәліметтерді ғана тізбелеген екен деген ой тумасы анық. Өйткені, ұзақ жылдар бойы іргелесе, қоныстаса, қанаттаса өмір сүрген бұл екі халықтың арасында тату-тәтті ауыс-берістік те қырғи-қабақ ұрыс-керістік те жағдайлар молынан болған.

Айталық, қоңырлар мен ежелгі қытайлар арасындағы жанжалды ұрыс-керіс көбіне-көп – Ордос үстірті үшін талас-тартыстан туындап отырған.

Ордос – бұл Хуанхэ (Сарыөзен) өзені ағып келе жатып, бірден тік жоғары қарай 300 шақырымдай жерге дейін ағып келіп, қайтадан тік төмен қарай 300 шақырымдай жерге дейін құлап аққан арнасының ортасында қалған «П» әріпіне ұқсас босаға тәріздес болып көрінетін үстіртті түбек.

Түбектің құмшауыт топырағының шүйгін жайылымдары, еңісті тұстарындағы тұщы сулы көлшіктері, жұмсақ ауа-райы ежелден-ақ мыңғыртып мал өсіруге де, суын шалқытып күріш өсіруге де қолайлы аймақ саналған. Сондықтан түбекті түкпілікті иелену үшін арғы түрктесті халық – қоңырлар да, арғы қытай текті халық – хуасялықтар да ұзақ жылдар бойы өзара аянбай жұлқысқан. Бұл талас күллі қытайлық шағын патшалықтардың басын қосып, бір билікке

топтастырмаққа әрекеттенген Чин (Цин) патшалығы (ж.с.д. 221-206ж.) тұсында да бір саябырсымаған. Осы мемлекет әскерлері ж.с.д. 215 жылы Ордостық қоңырларды ойсырата жеңіп, оларды ары қарай қуып тастап, Хуанхэ өзенін бойлата қорғаныс қорғанын тұрғыза бастағандығы Сыма Цяньның «Шызиінде» (Тарихи жазбаларында) жан-жақты баян етілген [4, 72-73].

Бұл бұл ма? Мысалы, Шаң дәуіріне қатысты мағлұматтарда ж.с.д. XIII ғасыр шамасында Хуанхэ өзенінің төменгі - Сары теңізге құяр сағасындағы шағын қытайлық иеліктерді жаулап алып өз үстемдігін орнықтырған түздіктер Ордостық қоңырлардың ұрпақтары болып қалуы мүмкін-ау, дегендей болжамды пікірлер де шаң беріп, көрініп қалып отырады.

Бұл түздік жұрт аз уақытта-ақ Хуанхэ өзенінің төменгі сағасында мекендеп отырған шашыраңқы отырықшы қытайлықтардың кенттерін бірінен соң бірін өзіне бағындырып, өте қуатты мемлекет құрып ала білген. Мемлекет билеушілері өздерін «уаң», өздерінен шыққан ақсүйек әулеттерден тарағандарды «байсын» атандырған. Осылай бірнеше ғасырлар бойы маңайындағы ұсақ патшалықтардың тізесін бүктіріп, алым-салық алып отырған. Дей тұрғанмен билеуші әулет ұрпақтарының таққа таласынан, қарсыластарының іріткілік әрекеттерінен әбден әлсіреген. Ақырында үстемдіктен айырылып, бытырай қашқан. Қалың қытай ортасында қалғандары, соларға сіңісіп кеткен [5, 123-125].

Осыған қарамастан түздіктер көп шығынға ұшырамаған. Қаша соғысып, далалық өңірлерге өтіп кеткен. Онда барғаннан соң жаңа бір түздік мемлекеттің құрылылуына ұйытқылық жасаған. Кейіннен қытай дереккөздерінде Хүн империясы деп аталған бұл мемлекеттің құрылуында құяңырлар шешуші рөл иеленген. «Хұндар өз мемлекетін орнықтырғанға дейін Ордосты мекен етті. Ал, ж.с.д. V-III ғ. аралығында олар Ордос үстіртінен теріскейге қарай созыла көсіліп жатқан далалық аймаққа Байкал көлінің маңын қоса иеленді».

«Ең ежелгі қытайлық Ся мемлекетінің (ж.с.д. XXI-XVI ғ.) теріскейі мен батысын жайлап, Ордос пен оның төңірегін ата-мекеніне айналдырған хиэниүйлердің ұрпақтары Шаң әулетінің (ж.с.д. XVI-XI ғ.), одан кейін Батыс Жыу (ж.с.д. XI-VIIIғ.), Шығыс Жыу (ж.с.д. VIII-III ғ.) мемлекеттерінің, олардан кейінгі Хүн империясының (ж.с.д. III ғ. соңы-ж.с. II ғ.) негіздерін қалаған». «Жыу жұрты Орталық Азиядан келіп, Шаң әулетіне бағынышты болған түріктілді халық болатын. Олар ж.с.д. 12-ғасырдың соңында билікті тартып алып, ж.с.д.

3-ғасырға дейін патшалық құрды» [6].

Сонда ж.с.д. 215 жылы қытай әскерлерінен ойсырай жеңіліп, түзге қашқан түздіктердің қағаны Тұман (Мөде Шәнүйдің әкесі) хиэниүйлердің (қоңырлардың) өкілі болғаны ма? Сенбеске лажың жоқ! Солай болғаны да!

Өйткені түбі түрктені халықтардың алғашқы ел болып ұйысу кезеңіндегі тарихты зерттеу үшін, ең алдымен, ежелгі қытай жылнамаларында хаттамаланған деректерге сүйену керек. Онсыз ғылыми еңбектің ешқандай да құндылығы болмайды. Себебі қытайлық дәстүрлі тарихнамадағы әртүрлі боямаланған кемшіліктерге, әсіресе көнеқытай авторларының кертартпа шовинистік пиғылдарына қарамастан, қытай деректемелері уақыт пен кеңістік тұрғысындағы дәлелдігімен ерекшеленеді.

Міне, індете іздестіре келіп, Хүн империясының құрылымдалуына ұйытқылық жасаған тайпаның атауын анықтап алдық. Олар қоңырлар. Демек, қайдан, кімдерден шыққандығы айтылмай, осы уақыттарға дейін тарихи әдебиеттерде «хүн империясының құрылуына ұйытқылық жасаған хуньюй және хяньюнь тайпалары. Олар ж.с.д. 3 ғ., яғни сонау Таң мен Үй (Юй) патшалықтары заманында қытайдың теріскей шекарасында малын бағып бір жайлаудан бір жайлауға көшіп жүретін» деп жазылып келген тайпа жұрты хиэниүйлер, яғни қоңырлар болып шықты [7, 19-35].

Куэйлер Ежелгі Қытайдың батысы мен теріскейін мекендеген халықтың атауы. Олар өте көп ру-тайпалардан тұрады. Олардың әрқайсысы әртүрлі аталады. Солардың бірі осы уақыттарға дейін хиэниүй (сюньюй), хиэниүн (сюньюнь) деп әртүрлі тарихи кезеңдерде әртүрлі аталып келгенімен, бір ғана халықтың – қоңырлардың атауы. Шаң мен Жыу әулеттері билігі тұсында олар қазіргі Шәнши өлкесінің терістігінде, батысында және Гәнсу өлкесінің шығыс жағында көшіп-қонып жүрді. Олар қоңыр түсті, құба өнді нәсілділер [1, 35; 38; 114].

Осы, сондай-ақ осылар тақлеттес басқа көне дереккөздеріне сүйенген қытайлық тарих ғылымы, ежелгі замандарда қытайдың теріскейі мен теріскей-батысын мекендеген түбі түрктені түздік жұрттарды бір ғана халықтың – куэйлердің ұрпағы деп есептейді. Бұл халықтың әртүрлі тарихи кезеңдерде әртүрлі аталуын олардың сол кезеңде билік басында болған белгілі бір тайпасының, немесе әлеуметтік-әскери бірлестігінің атымен, немесе нақ сол сәтте қаған лауазымын иеленген тұлғасының жаңадан құрылған мемлекет атауын өз атымен атауына орай туындайтын құбылыс ретінде бағалайды.

Оның дәлеліне түбі түрктен халықтардың Шиа (Ся) әулетінің (ж.с.д. 2205-1766ж.) тұсында шиүңиүй (шиүңжыу, хуньюй, сюньюй), Шаң әулетінің (ж.с.д. 1766-1122ж.) тұсында куэй, гуэй, Жыу әулетінің (ж.с.д. 1122-225ж.) тұсында хұн (сиүңну) деп аталғандығы мысалға келтіріледі.

Дей тұрғанмен, – дейді көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздеріне ары қарай берілген түсіндірмелерде, – қоңырлардың хуасялықтарға танылған шәнүйі Тұманға дейін мұрагерлік жолымен қанша қағаны болғандығын дөп басып айту қиын [8, 384].

Осыған қарағанда, Ордосты мекендеген шиүңиүйлер, яғни «сүрленген ет жеуді ұнататын қоңырлар» Тұман шәнүйіге дейін де, оны өлтіріп тақты иеленген ұлы Мөдеге дейін де өте қуатты мемлекетке ие болған. Чин патшалығының әскері оларды Ордостан ж.с.д. 215 жылы ары қарай сырып тастағандығына қарамастан, қоңырлар тез ес жинаған. Бар-жоғы 1-2 жылдан кейін-ақ Чин мемлекетіне қайталап қауіп төндіре бастаған. Осыдан қатты қорыққан Чин патшалығы билеушісі Чин Шы Хуан-ди қатердің алдын-алу үшін тездетіп Хуанхэ өзенінің теріскей бетін ала қорған тұрғызуды қолға алған. Өзенді жағалай 44 кент тұрғызып, ішкі өңірден ел көшіріп алып келіп, соларға орналастырған. Әр қаладан кілең баскесер бұзықтардан, ұры-қарадан әскер жасақтап, оларды соғыс өнеріне жаттықтырған. Дей тұрғанмен ішкі жақтан көшіріп алып келіп жерсіндірмек болған халық та, әскер етіп жасақталғандар да түздіктердің екпінді жаугершілік жорықтарынан қаймығып, кері көшкен. Қытайдың ішкі өңірлеріне барып тығылған. Өсітіп жүргенде ж.с.д. 210 жылы Чин Шы Хуан-дидің өзі де қайтыс болып кетеді. Осыдан арада 4 жыл өткенде, яғни ж.с.д. 206 жылы Чин империясы да құрдымға кетіп тынады. Осыған қарай осы уақыттарға дейін шағын-шағын патшалықтарға бөлініп өзара қырқысып жүрген қытайлар біртұтас ел болып ұйысуға, Хань империясына бірігуге бет бұра бастайды. Осыны көздерімен көріп отырған Ордостық қоңыр(ат)тар барлық түздік бауырластарының басын қосып, Хань империясына қарсы тұра алар күш-қуат жасақтамаса, халық саны көп қытайлықтарға жем болатындығын сезінген. Содан жатпай-тұрмай олар бар ақыл-ойлары мен ерік-жігерлерін өзара керілдесіп, быт-шыты шығып жүрген түздік бауырластарының басын қосып, біртұтас мемлекет құруға бағыттаған. Нәтижесінде олардың бірнеше жылға созылған түздік ру-тайпалар мен ұлыс жұрттарының басын қосып, ынтымақтастыру шаралары ойдағыдай жүзеге асқан. Ж.с.д. 209 жылы түздік біртұтас жас мемлекет

бой түзген. Тұман қағанның тағына ұлы Мөдені отыртқызған. Оны «көгілдір шың биіктегі тәңірінің жердегі өкілі – тәңірқұт (тан-йи, шәнүй) ден жариялатқан. Осылайша қоңырлардың ұйытқылық іс-әрекеттерінің арқасында бой түзеген Хүн державасы бар-жоғы бірнеше жылдың ішінде-ақ өте қуатты елге айналды. Көрші отырған Хань мемлекетін тізе бүктіріп, одан 50 жыл бойы алым-салық алып тұрды.

Көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерін парақтағанда «Хұндардың үш тайпасы – Құяңыр, Линьху және кейінгі Шуйбу – ең атақтылары саналады» деп елеусіздеу ғана ат үсті атала салған сөйлем өткен тарихтың қатпар-қатпарларында көміліп қалып, айтылмай келе жатқан көп жәйттің мәніне тереңдете ой жүгірттіреді [4, 336].

Өйткені жоғарыдағы сілтемеде «құяңыр» деп аталған түздік жұрт, көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерінде аталған ескілікті этнонимдердің мән-мағыналарын түсіндірудің қас шебері, қытай ғалымы Ван Говей анықтап бергендей, қоңырлар. Ал, ежелгі қытайлардың оларды кейде «линьху» (лань, лән) деп атаулары қоңырлардың өздері жаратылуымызға септігі тиген деп кие тұтқан «Қоңқыранның» көнеқытай тіліндегі аталымы. «Ордостық құяңырлар қоңқыранды кие тұтқан. Сондықтанда болар хуасялықтар оларды кейде лән (лань), яғни «киелі қу (түздік) құсқа табынушы жұрт» деп те атаған. Хулар, демек, түз құсына сыйынушы жұрт, немесе әулет, немесе ел тұрғындары ... «Ху – Ежелгі Қытайдың батыс терістігіндегі халықтардың жалпылама атауы. Чин және Хань патшалықтары тұсында бұл атаумен көбіне көп сиңнулардың арғы ата-бабаларын атаған. Жалпы мағынасында «шет елдік» деген ұғым-түсінікте қолданылған». «Кейіндеу келе хиэниүйлерден (құяңырлардан) бөлектеніп, өз алдына ұлысты жұрт атанған хиэниүндерді де (қияндарды, юечжилер осы қияндардан тұқымданған) ежелгі қытайлар линьху (ху) деп те атап кеткен. Ал, шындығында құяңыр деп аталғандар да, линьху (лань, лән) деп аталғандар да түбі бір, хұндардың арғы тегінде тұрған жұрт [9, 392-393].

Көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерін қопара ақтарып, өзінің «Ұлы Хүн империясының тарихы» атты классикалық туындысын жазған түрік ғалымы Б.Өгел де құяңырлар (қоңырлар) хұндардың негізгі жинақтаушы жұрты, оның Мөде шыққан «қаған сойы», билеуші әулеттері шыққан тұғырлы ортасы, демек, ху мен хұн түбі бір халық болған» деп ой түйіндейді [10, 123-125].

Ал, хұндарды құрылымдаған ұлысты жұрттардың қатарында үшінші болып аты аталған жұрт – Шуйбулар сонау есте жоқ ескі

замандарда-ақ аталымы көне шумерлік, ассириялық, урарттық және парсылық қыш жазбаларда құрметтеле бедерленген Маң (Маннай, Маң(ғ)тай) жұртының Шүйіш аталығынан ұрпақтанып, өсіп-өнген халық.

Ордостық қоңыр(ат)тардан мәңгілікті мұра болып қалған мәдениет ескерткіштері ЮНЕСКО-ның адамзаттың мәдени мұралары тізіміне енгізіліп, «Ордостық үлгідегі түздік мәдениет жәдігерлері» деген атпен ҚХР-ның бірқатар музейлерінде көрсетілімге қойылған. Солардың ішінде діні алтыннан, одан қалса күмістен жасалған қапсырмалар, ілмек-тоғалар, гривналар, сырға-жүзіктер, қару-жарақ қындарының қаптама әшекейлері, т.с.с. ерекше көз тартады. Дей тұрғанмен, ең таңдаулы экспонат ретінде Алтын тәж аталады (1-сурет).

1-сурет. Арғы түрктенді жұрттардың бірінің билеушісінің алтын тәжі мен тәтісі.Диаметрі 16,5 см,биіктігі 7,1см. Тәтінің айналма ұзындығы 60 см, салмағы 1202 г.

Б.з.д. III ғ. ҚХР, Ішкі Моңғолия, Ехежау аймағы, Ордос даласы, Алусайдэн обасынан табылған. Хиәниүй (қоңыр) тәңірқұты Тұман қағанның алтын тәжі мен тәтісі болуы мүмкіндігі айтылады.

Ордос өңіріндегі «патшалық обалардың» бірінен аршып алынған осы алтын тәжді, қытай археологтары ж.с.д. XV-III ғасырларда Ордосты мекендеген құяңыр (линьху) мемлекеті патшаларының бірініңкі, мүмкін, Тұман тәңірқұттыңкі болып қалуы да ғажап емес, дегендей жорамалды пікір білдіреді (Линь Мэйцунь. Сиюй вэньмин/Елдің батысындағы өркениет. Пекин, 1995. 5-10б; Тянь Гуанцзинь, Го Сусинь. Сигоупань сюнну му фаньиньды чжу Вэньти/Сигоупандағы Хүн қорымы //Вэньу, 1980-№7) [11. 24-29].

Болса болар. Тұман қағанның ұлы Мөде ел билігіне таласып, әкесін өлтірткенімен, әкесінің басына үлкен қорған тұрғызып, патшаларға лайықты етіп жерлеткендігі анық. Басқасы басқа, ал арғы түрктені жұрттар Тәңіріден кейін, ата-бабаларының әруақтарына сыйынған. Кие тұтқан. Құрметтеп, сыйлаған. Жерленген қорымдарына барып жиі-жиі тасаттық берген. Келе-келе бұл әдет жөн-жоралғылық ғұрыпқа айналып кеткен.

Ордостық үлгідегі түздік мәдениет жәдігерлері экспонаттары қатарында тағыда бір ерекше аталатын бұйым – алтын грифон мүсіні. Алтын грифон мүсінінің тұмсығы Қоңқыранның тұмсығына, дене тұрқы мен құлағы және құйрығы етқоректі жыртқыш аңдыкіне ұқсайды, төбесіндегі стильдендіріліп салынған имек-имек келген сала құлаш мүйізі құйрығына дейін жетіп тұр. Мүсіннің мүйізінде және тұлғасының әр жерінде тесіктер бар, бәлкім бұл киімге қадалатын әшекейлі жапсырма болса керек. Грифон мүсіні құймалау, қалыптау, қақтап соғу сияқты технологиялық тәсілдермен соғылып, өте көркем жасалған. Себебі арғы түрктені халықтар асыл металдан жасалған әшекейлі бұйымдарды өте қадір тұтқан. Әсіресе олардың діни-мифологиялық ұғым-түсініктерінде алтын ерекше орын алған. Алтын күннің рәмізі, мәңгілік өмірдің, мәртебеліктің, дегдарлықтың белгісі ретінде бағаланған [12. 21-23].

Қыран құс, соның ішінде Қоңқыран, жоғарыда нақтыланғандай, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай қоңыр(ат)тар кие тұтқан тотемдік тұғыр.

Себебі қазіргі адамзаттың өсіп, өнуінің бастауында тұрған ең арғы қауым, жұрттар сияқты, түбі түрктені халықтардың арғы ата-бабалары да белгілі бір таңғажайып құбылыстың, немесе табиғаттың дүлей күшінің, немесе белгілі бір қуатты аң-құстың әрекетінің салдарынан жаратылды деп ұғынған. Оларды тотемдік бастау ретінде танып, кие тұтқан. Оларға табынған. Солар сияқты қоңырлардың арғы ата-бабалары да жаратылуымызға септігі тиген деп алып құс-Қоңқыранды киелі санаған. Оны құрмет тұтқан. Осы тотемдік ұғым-түсініктегі «Қоңқыран» ұғымы келе-келе этнонимге, яғни «қоңыр» аталымына айналған. «Қоңыр» атауы кейіннен барып қидандардың (қара қытайлардың) «-ат», «-ет», «-т» көптік жалғауларын жалғап айтуларына қарай «қоңырат» этнониміне айналған. Қоңыраттардың арғы ата-бабаларының ұғым-түсініктерінде Қоңқыран шың биікте қалықтайды. Көкпен, көгілдір аспанмен түстесе самғайды.

Демек, қоңыр(ат)тардың ұғым-түсінігі бойынша олардың киелі тотемдік жебеушісі – Қоңқыран әлемді, өздерін (адамдарды) жаратушы Тәңірінің (Көк, көгілдір аспанның) қолдауына ие.

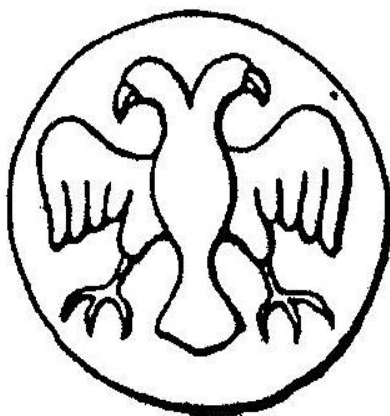
Сондықтанда болар жаратылысымызға да, өсіп-өнуімізге де септігін тигізіп келе жатқан Қоңқыранның киесі. Соның демеуімен, міне, тағы да өзара араздасып, быт-шыты шыға жұлқысып жүрген ағайындастарымыздың басын біріктіріп, жаңа бір түздік мемлекеттің (Хүн державасының – авт.) орнығуына септесіп отырмыз деп масаттанған. Олардың бұлай масаттануының да жөні бар-ды. Себебі Хүн державасының құрылуына қоңыр(ат)тардың қосқан үлесі ең алғашқысы да, әрі соңғысы да емес-ті. Хүн державасының құрылуына дейін де, одан кейін де қоңыр(ат)тардың демеуімен еуразиялық кеңістіктің бірқатар аймақтарында бой көтерген мемлекеттердің өзін ғана санамалағанда, олардың саны оннан асып қалады (Шаң патшалығы (ж.с.д.XVI-XI ғ.), Батыс Жыу (ж.с.д.XI-VIIIғ.), Шығыс Жыу (Чжоу) мемлекеттері (ж.с.д. VIII-IIIғ.), бұлардан кейінгі Хүн (ж.с.д. III-ж.с. II ғ.), Сянби (II-IVғ), Жужан (IV-VI ғ), Қидан (X-XII ғ), Моңғол (XIII-XIVғ.) державалары, бұлардан беріректегі Юань, Хулагу, Алтын Орда, Ноғай ордасы, Хорезм-Хиуа мемлекеттері).

Арғы тарихқа тереңдете ой жүгіртіп, тебіренген осындай сәттерде, ресми тарихтың кейде белгілі бір мемлекеттік құрылымның орнығуына қандай ұлысты жұрт немесе қандай саяси күш ықпал еткендігін атап өтіп кететіндігіне қынжылыс білдіресің. Себебі ат үсті жазылған мұндай тарихты оқу үстінде жаңадан бой көтерген мемлекет аспаннан салбырап түскендей сезімде боласың.

Осыны түсініп, сезіне білгендіктерінен болар, қытай тарихшылары хиэниүйлердің (қоңырлардың) тарихы тым әріден басталатындығын сөз ете келіп, олардың өзге ру-тайпалармен аралас-құралас өмір сүру барысында оларды не өзіне сіндіріп, не оларға сіңісіп кететін қабілеттілігін, өзге ру-тайпаларды ұйыстырып, қауымдастыра қоя білетін алғыр талантын таңырқап қана атап көрсетеді. Және Хүн державасының құрылуы алдындағы әлеуметтік-потестарлық («Potestar» лат. «өкімет» мағынасын білдіретін ұғым-түсінік) қызметті Хиэниүйлер атқарған болуы мүмкін дегендей пікір білдіреді. Шынында да Хүн державасының құрылуы алдында әлеуметтік-потестарлық қызмет атқарған қоңыр(ат)тар өздері мекендеген аймақтардағы барлық ру-тайпаларды, ұлыстық қауымдарды ұйымдастырып, мемлекеттік-саяси бірліктің орнығуына айтарлықтай ықпал еткен-ді. Жалпы түбі түрктенді қағанаттардың

кейбіреулерінің құрылымдалып, аяқтану тарихына ойлана көз тастап, қарасаңыз олардың мемлекет атануы алдындағы әлеуметтік-потестарлық құрылымы тасасынан (мысалы, Ұлы Моңғол мемлекетінің, Алтын Орданың, Ұлы Ноғай қағанатының т.с.с.) қоңыр(ат) тардың сүлдесі көрініп қалып отырады.

Осыған қарай, Хүн державасының орнығуында айтарлықтай жетекшілік әрі ұйыстырушылық қызмет атқарған қоңыр(ат)тардың еңбегі бағаланып, жалпыхалықтық жиын – құрылтайда олардың тотемдік тұғырлық жебеушісі-екібасты Қоңқыранның мүсіні жас мемлекеттің мемлекеттік елтаңбасы етіліп, заңдастырылып, бекітілді. Міне, сонан Алтын Орда ыдырағанша екібасты қыран құс түбі түрктекті халықтар құрған Ұлы қағанаттардың мемлекеттік елтаңбасы болып келді. Оның растамасына Алтын Орданы әз-Жәнібек хан билеп тұрған тұстағы мемлекеттік елтаңбаны мысалға келтіруге болады (2-сурет).

2-сурет. Екі басты қыран бүркіт.

Жоғарыдағы аталған құрылтайда, сонымен қатар, Ордос үстірті сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай Қоңыр(ат)тардың ата қонысы, құты мекені болып келе жатқандығы ескеріліп, оған олардың түпкілікті ие екендігі құқықтық тұрғыда заңдастырылып, бекіттіріліп берілді. Осыдан былай Ордос түбегінің босаға тәріздес тұрықтағы мүсіні қоңыр(ат)тардың киелі қасиеті бар елдік таңбасына айналды.

Осыған қарап қоңыр(ат)тар кейде: Біздің ата қонысымыз, құтты мекеніміз ұлан-байтақ жеріміздің күн шығар тұсқа қараған есігінің босағасында орналасқан. Сондықтан күннің нұры, қуаты алдымен біздерге түсіп, біздерді рухтандырады. Сонан кейін барып сендерге

(ағайынды жұртқа) қарай асады. Демек, түрктені жұрттар көтерген шаңырақтың (мемлекеттің) босағасының (түпкі тұғырының) беріктілігі, күш-қуатының мықтылығы біздің көңіл-күйіміздің жақсы болуына, іс-әрекетіміздің ықпалдылығына тәуелді. Соны біліп, ұғып-түсініп жүргендеріңіз мақұл, дегендей астарлы сөз тастап, салмақтанатын. Олардың бұлай салмақтануларына толық құқықтары да бар болатын. Өйткені, жоғары биліктердегі әулеттердің тасасында тұрып өздерінің бар күш-қуаттары мен ақыл-кеңестерін жұмсап келген қоңыр(ат)тарға арқа сүйеген небір алып түздік қағанаттар – сонау Хүн державасынан Алтын Ордаға дейін тарих сахнасында алдыңғы қатардан көрініп, адамзат өркениетінің кемелдене түсуіне өлшеусіз үлес қосты. Ал, өзара жұлқысып, Алтын орданы құрдымға жіберген түрктені жұрттардың әр руы, әр тайпасы бас-басына хан сайлап алып бастарына қонған бақты қашырғанда, орыс бодандығына тәуелденді.

«Ордостық үлгідегі түздік мәдениет жәдігерлері» деп аталған мәдениет ескерткіштері тек Ордос үстіртінен ғана емес, Ордостан – Алтай-Саян тауларына дейінгі аралықтағы таулы-далалық аймақтардың көп жерлерінен табылған. Солай болуы заңды да. Жоғарыда айтылғандай, қоңыр(ат)тар Орталық Азияның барлық өңірлеріне шашырай қоныстанған жұрт.

Айталық, аты-жөні дүниенің төрт бұрышына танымал археолог Л.Р. Кыласов «нақ осы хуньюйлердің» (қоңыр(ат)тардың) Алтайда мекендегендері Пазырық мәдениетін қалыптастырған» дейді [13, 71].

Ал, хакас тарихшысы В.Я.Бутанаев «Саян таулы аймағын сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай мекендеп келе жатқан Хунгурайлар мен Маң (Маннай, Маң(ғ)тай) жұрты оны Көгмен (Көтпен) таулы аймағы деп атайды десе, П.Чихачев «1842 жылғы Шығыс Алтайға саяхат» атты зерттеуінде «алтайлықтар, әсіресе, тывалықтар осы өңірді мекендейтін сағайларды және олармен бауырлас қырғыздар мен хакастарды хунгурайлар дейді, – деп таңданыс білдіреді.

1847 жылы осы аймақтан ауыз әдебиетінің үлгілерін жинау үшін арнайы келген фин лингвисті М.А.Кастрен «Красноярскіге салық төлеуші жергілікті барлық халық (кенттерді қоспағанда) өздерін хунгураймыз, – деп атайды. Красноярск атауының өзі де жергілікті аборигендердің ескілікті «Қоңыр жар» атауынан туындаған көрінеді», – деп жазады. Шуй сарқырамасы маңының тұрғыны Маң жұртының бақсысы Таранның айтуы бойынша «Абакан өзені Хонгурай өзеніне барып құяды, демек Хонгурай бұл Енесай өзені». ХІХ ғасырдың

соңына таман жазылған Г. Н. Потаниннің еңбектерінде Алтайдың Бий өңірі бұрынырақта «Сағай-Қоңыр» өңірі деп аталған көрінеді, деп ап-айқын мазмұндалған. XVII ғ. Енесейдің жоғары ағысы маңы тек Қырғыз жері деп ғана емес, сонымен бірге Хунгурай аймағы деп те аталған. Осыған қарағанда Қырғыз, Хунгурай және Мыңсу өлкесі (Минусинский край) аталымдардың бірін-бірі толықтырушы бірегей аталымдар екендігі білінеді [14, 41-45; 71].

Сонда, дейді – «Қоңырат: тарихы мен шежіресі» атты ұжымдық монографиялық зерттеудің авторлары, - Хүн державасы ыдырап, халқы жан-жаққа босқанда, босқан халық барып қоныстанған аймақтарында өздерін «хүнбыз» демей, «хунгурмыз» деп атағандары таң қалдырады. Байқап қарасаңыз, Қиыр Шығыс пен Карпат таулары аралығында «хунгур» деп аталымдалатын жер, су, тау, асу, кент, төбе атаулары жиі ұшырасады. Мысалы, Хунгария (Венгрия) мемлекеті атауы «хүн» этнониміне ұйқастырылып емес, керісінше «хунгур» этнонимі негізінде ел атауы болып аталған. Соған қарағанда, Хүн державасының құрылуына ұйытқы болуымен қатар, оның әлемдік держава деңгейіне көтерілуіне дейін де атсалысқан қоңыр(ат) жұрты болған сыңайлы. Бұл қоңырлардың тек Ордос үстіртінде ғана емес, еуразиялық кеңістіктің барлық өңірлерінде өмір сүргендігін әрі түбі түздік түрктеткі халықтардың барлығының арасында текті жұрт атанып, беделдерінің асқақ болғандығын білдіреді. Олар әруақыттарда да түбі түрктеткі халықтар құрған мемлекеттердің аяқтануына үлес қосып отырған биліктегі шешуші әулеттердің бірегейі бола білген. Қаған, тәңірқұт, ханнан кейінгі мемлекеттегі екінші тұлға канцлер, ататек, ұлығбек, бас уәзірлік, ішкі істердің ұйымдастырылуы, сыртқы істер, яғни өзге мемлекеттермен арадағы қатынас мәселелері, саяси бағдарламалық тұғырнамалардың, мемлекеттердің басты заңы (конституциясы десе де болады), ішкі құқықтық реттеулері, рухани сала мен діни істер мәселелері қоңыр(ат)тардан сайланған тұлғалардың ұсынысымен бекітіліп, шешіліп отырған.

Қоңыр(ат)тардың текті жұрт атанып, сыйлы ел болғандығынан болар барлық түрктеткі халықтар мемлекеттерінің билеуші әулет өкілдері тек осы әулетпен құдандалы болып, жекжат-жұрағаттық қарым-қатынас құруға әдеттенген. Хүн заманын айтпағанның өзінде олардан кейінгі замандарда дәуірлеген Сяньби, Жужан, Тоба, Қидан, Моңғол, т.с.с. мемлекеттердің биліктегі әулет өкілдері тек қоңыр(ат)тардан қыз алып, оларға қыздарын беріп, тығыз құдандалық қатынас түзіпті. Жоғарыда аттары аталған мемлекеттердің

барлығында да қоңыр(ат)тар «текті тұқым» - «клановый этноним» аталып, мадақталыпты [15, 47-49].

Осыған, яғни растама үшін дәйектемеге келтірілетін мағлұматтардың молдығына қарамастан қазақстандық тарихшылар Хүн державасының, сондай-ақ одан кейін бой көтерген барлық түрктенді мемлекеттердің қаз тұруына ғана емес, ол мемлекеттердің әлемдік держава деңгейіне дейін көтерілуіне аянбай қызмет еткен қоңыр(ат)тар тарихын жан-жақты зерделемек түгілі, реті келіп тұрса да атамауға пейіл танытып тұрады.

Ал, қытай тарихшылары Шаң патшалығының да (ж.с.д. XVI-XI ғ), Чжоу мемлекетінің де (ж.с.д. XI-IIIғ.) билеуші әулеттері Ордосты мекендеген түп тектері қытайлық емес, түздік жұрттардан шыққан сияқты, – деп жазған [9, 392].

Ордостықтар арғы қытай патшалықтарының тізгінін ондаған ғасырлар бойы ұстағандықтарына қарамастан далалық дәстүрлерді қатаң ұстанған. Тәңірге (бір жаратушыға) табынған. Өздерін тәңірінің (көктің) жердегі өкілдері санаған. Патшалары о дүниеге аттанғанда, бұл өңірлерде өмірі болмаған жерлеу ғұрыптарын жасаған. Жойқын, өте биік патша обаларын (қорғандарын) тұрғызған. Сондықтанда болар олардан қазып алынған археологиялық айғақтық артефактілер: алтынданған зергерлік заттар, қолдан жасалған әшекейлі ыдыстар мен бұйымдар, әскери және күймелі арбалар, қару-жарақ саптарында бедерленген хайуанаттық нақыштар, қол айналар мен діні қатты қара ағаштан ойып жасалған жөн-жоралғылық рәмізді мүсіндер, т.с.с. таңдандыра, тамсантады. Осындай артефактілік айғақтық заттарды тізбектей және ескілікті жазба деректерді парактай келіп, қазіргі ғылыми таным «қытайлық өркениет өз шарықтауының басталуы мен дамуын Ордостықтар орнықтырған Шаң әулеті билігі тұсында қытайлар түздіктерден үйренген баға жеткіліксіз үш инновациялық жаңалық – жылқыны мініс көлігі етуді, арбаны тасымал құралы ретінде пайдалануды және темір өндіріп, оны өңдеуді меңгеру нәтижесінде жүзеге асты» деген түйінді пікір де тоқайласады [16-17].

Қорыта айтқанда, бұрындары өткен, ал бүгінгі таңда түп төркіндері түрктенді халықтардың барлықтарының қатарынан көрініп, оларды құрылымдап отырған, ұлысты жұрттардың тарихи болмысын өзектеу – бұл өткенді аңсау, немесе керіге тартушылық емес, керісінше арғы шығу тегіміздің түп бастауында тұрған ата-бабалық жұрттардың өмірі мен тыныс-тіршілігінен, тұрмысы мен шаруашылық жүргізу қалыптарынан, өндірісі мен мәдениетінен, дүниетанымдық

көзқарастары мен өмірлік ұстанымдарынан, діни сенімдері мен жөн-жоралғылық әдет-ғұрыптарынан, бір ауыз сөзбен қайырғанда, өмір сүру салттарынан хабардар ету. Себебі арғы ата-бабаларының лайықты өмір сүру үшін жанталасқан, тар жол, тайғақ кешулі өмір ағымдарынан, жанкешті еңбектік әрекеттері мен ерлік істерінен хабарсыз ел-жұрт ешқашанда өзінің адамзат өркениетіндегі орнын таба алмайды. Сондықтан зерттеуде мазмұндалған арғы түрктенің халықтар арасында «текті тұқым» деп ұлықталған қоңыраттардың тарихи болмысы таудан аққан мың сан бұлақтың бір арнада тоғысып, үлкен өзенге айналатыны сияқты, жалпы түрктенің халықтар тарихына қосылған үлес ретінде бағымдалар деген үміттеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ходжаев А. *Из истории древних тюрков* (сведения древнекитайских источников). – Алматы, 2011 – 276с. //Ходжаев А. *Из истории древних тюрков* (сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Изд-во «Таф», 1994. – 340б.
2. *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері*. V том. Әлеуметтік тарихи жылнамалар. 3-бөлім. – Алматы: Дайк-пресс, 2006.-256б.
3. Сыма Цянь. *Исторические записки*: Ши цзи. Т.8. Пер. с кит. Р.В.Вяткина и М.Карапетьянца. – М.: «Вост. лит-ра», 2002. – 510с.
4. Варёнов А.В. *Скифские памятники Ордоса и происхождение сюнну*// Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая – Барнаул, 1995.- С.123-125.
5. Стернс П.Н., Шварц С.Б., Гильберт М.Д., Адамс М. *Синopsis культуры Чжоу* (Zhou, Chou). //Мировые Цивилизации: Всеобщий Опыт //Longman Pub Group 2000, ISBN 10: 0321044797 / 0-321-04479-7, ISBN 13: 9780321044792. http://s155239215.onlinehome.us/turkic/btn_Archeology/PNStearnsZhouChouCultureRu.
6. Гумилев Л.Н. *Хунну. Хунны в Китае*. -М.: Айрис-пресс, 2003. - 624с.
7. Васильев Л.С. *Древний Китай*. Том 1. Предыстория. Шань-Инь, Западное Чжоу / до VIII до н.э.). –М.: Вост.литература, 1995. – 384с.
8. Цыхай. *Сөз теңізі*. 392-393 б.
9. Өгел Б. *Ұлы Хун империясының тарихы*. 1-кітап. – Алматы: Хант, 1998. – 368 б.
10. Варенов А.В. *Скифские памятники Ордоса, Алтая и истоки культуры сюнну*// Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территории – Барнаул, 1999. – с.24-29.
11. *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері*. II-том. Сунғатай С., Еженханұлы Б. *Тарихи-мәдени жәдігерлер* – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 80 бет, + 132 бет жапсырма.
12. Кыласов Л.Р. *Городская цивилизация срединной и северной Азии*. – М., 2000. – 230 с.

13. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. *История енесейских кыргызов* – Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. – 272с.
14. *Қоңырат: тарихы мен шежіресі* /Ғылыми еңбек. Ғылыми топтың жетекшісі т.ғ.д., проф. Х.М.Тұрсын. – Алматы: «Курсив» баспасы, 2016. – 444б.
15. Бейсенбайұлы Ж. *Орталық Азиядағы арғытүрк сипатты мәдениеттер: этнотектік аспектілер.* – Астана: Ғылым, 2015. - 468б.
16. Кузьмина Е.Е. *Предыстория Великого шелкового пути.* Диалог культур Европа – Азия. –М.: Дом Книга, 2011. – 240с.

**OSMANLI TÜRKLERİ VE KAZAKLAR: XIX. YÜZYILIN İKİNCİ
YARISI VE XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA KARŞILIKLI
İLİŞKİLER**

**THE OTTOMAN TURKS AND THE KAZAKHS: XIX. AND THE
SECOND HALF OF XX CENTURY MUTUAL RELATIONS IN THE
BEGINNING OF THE CENTURY**

M. ZHOLSEİTOVA*
S. K. RUSTEMOV**

Özet

Kazakistan'ın diğer uluslar ile münasebetleri Kazakistan tarihinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Kazak ulusu etnik ve tarihsel bağlamda Türkler de dahil olmak üzere birçok akraba ulusla temas halinde olmuştur. 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyılın ilk yılları arasındaki dönem Kazakların bu uluslar ile siyasi ilişkilerinde zor bir dönem olarak kaydedilmiştir. Özellikle Orta Asya üzerindeki Rus etkisinin yoğunluğu ve doğası Kazakların Türklerle olan ilişkilerini etkilemiştir. Bu çalışmanın temel amacı çağdaş Kazakistan'ın çok yönlü tarihinin daha iyi anlaşılmasına ışık tutmaktır.

Anahtar Sözcükler: Sömürgecilik, İmparatorluk, Osmanlı Türkleri, Rusya müslümanları, Göçmenler-müslümanlar, Jön Türkler.

Summary

The important role in the national history of Kazakhstan is occupied by the study relationship of the Kazakhs with other nations. The Kazakh people in the historical development of ethnic and political standing had contacts with related nations, including the Turks. The end of the XIX century and the beginning of the XX century were a difficult period in the history of political relations between the two nations. Particularly the dominance of Russia in Central Asia affected the intensity and nature of relations of the Kazakhs with the Turks. The study of the subject creates the basis for deeper understanding the multifaceted history of modern Kazakhstan.

Keywords: Protectorate, Empire, Ottoman Turks, Russian Muslims, emigrants - Muslims, Young Turks.

Kazakistan Cumhuriyeti kendi bağımsızlığını ilan ettiği günlerde bütün dünya ülkeleri arasında Kazakistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Bu dönemden itibaren iki ülke arasındaki ilişkilerin daha

* Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Түркістан-Қазақстан.

Acting professor, candidate of historical sciences, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University

E-mail: mzholseytova@mail.ru

** Dr. Ş.Ş. Valihanov. Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, Araştırma Görevlisi.

Associate professor, candidate of historical sciences, E-mail: rust965@rambler.ru.

hızlı bir şekilde arttığını görmekteyiz. Günümüzde bu ilişkilerin geçmiş dönemlerdeki temellerine dikkat çekmemiz gerekmektedir. Bu alanda yapılan araştırmalar tarihi eserlerin incelenmesine hız vererek, günümüzde Türk halkları arasındaki ilişkilerin detaylı bir şekilde araştırılmasına imkan vermektedir.

Kazakistan'ın Rusya hakimiyeti altına girmesi ve sömürgecilik rejimine maruz kalan Kazakların Osmanlı Türkleri ile ilişki kurmaları bugüne kadar tarihçiler tarafından yeterli düzeyde ele alınmayan konulardan biridir. Bu durum bize, bugüne kadar bu konuda detaylı araştırmaların yapılmadığını göstermektedir.

Çarlık Rusya 1853-1856 yıllarında Kırım savaşında mağlup olmasına rağmen bundan sonraki on yıllık bir süre içerisinde Orta Asya'da hakimiyetini sürdürmüş ve bu bölgede sömürge yönetim sisteminin kurulmasını gerçekleştirmiştir. Bundan sonra Orta Asya halklarının diğer ülkelerle nasıl ilişki kuracağı kararı tamamen Çarlık hükümetinin eline geçti. Rusya'nın eline geçen Buhara emirliği ile Hive hanlığında da aynı durum yaşanmıştır.

Orta Asya halklarının diğer dini ve dili bir halklarla ilişki kurmalarının yasak edilmesinin halk tarafından olumsuz bir durum olarak karşılanacağını Çarlık hükümeti anlamıştır. Dolayısıyla Çarlık hükümeti Osmanlı Türklerinin Orta Asya bölgesine girmesine ve yerel halkın da Osmanlı İmparatorluğu topraklarına gitmesine izin verilmesi, ayrıca Osmanlı Türkleri ile diğer yabancı uyruklu kişilerin davranışları zararlı değil ise, onların Rusya topraklarına gelip ticaret yapmaları veya diğer işlerle uğraşmaları için fırsat tanınması ile ilgili yönergeler hazırlanmıştır. Ancak bu yönergelerin yürürlüğe girmesine rağmen 1870 yılında Rusya hakimiyeti Osmanlı Türklerinin Kazak topraklarında yaşamasını zararlı (tehlikeli) görerek onlar yerel halkı yönetime karşı uyarabilir diye şüphelenmiş ve Osman İmparatorluğundan gelen kişilerin Kazaklar arasında kalmasını uygun görmemiştir [1, 1-4]. Böyle bir şüphenin ortaya çıkmasına Çarlık hükümetinin 1867-1868 yıllarında uyguladığı idari ve siyasî reformlarından dolayı Kazaklar arasında ortaya çıkan isyanın çok etkisi olmuştur. Çünkü bu ayaklanmaya katılanların arasında Osmanlı İmparatorluğu tarafına geçenler de olmuştur.

Sömürge idaresi (Çarlık hükümeti) Orta Asya halklarının Osmanlı topraklarına izinsiz geçmelerini ve Türk vatandaşlığını almalarını önlemeye çalıştı. Buna örnek olarak, 1864 yılında kendi isteğiyle İstanbul'a gelip Türk vatandaşlığını alan ve buradaki Kazak okulunda İslam Dini Temelleri dersini okutan Absattar Cabirov'un 1871 yılı Temmuz ayında akrabalarıyla

görüşmek üzere geldiğinde Çarlık hükümeti tarafından tutuklandığını (yakalandığını) söyleyebiliriz. Ancak Çarlık hükümeti Absattar Cabirov'a şiddetli bir ceza işleminin uygulanmasının yerel müslümanların isyan çıkarmasına sebep olabileceğinden endişelenmiştir. Bu nedenle İç İşleri Bakanlığı Absattar Cabirov'un propaganda yapmadığını göz önünde bulundurarak, onu 1872 yılı Ocak ayında hapisten çıkarmıştır. Ayrıca Absattar Cabirov'un bundan sonra Rusya topraklarına gelmesini yasaklamış ve onun Osmanlıların eline verilmesini uygun görmüştür [2, 1-5 n.]

Osmanlı İmparatorluğunda yer alan iç kargaşalara rağmen Rusya'daki müslümanlar arasında ve Orta Asya halkları arasında da Türk sultanına karşı saygı ve hürmet yaygınlaşmıştır. Müslümanların hacca gitmelerinin Türk toprakları üzerinden gerçekleştirilmesi ve imamların Türk sultanını halife olarak kabul etmesi Osmanlı Türklerine olan saygıyı daha arttırmıştır. Bunun sonucunda Türkistan'daki camilerin kubbesine Osmanlı camilerinde olduğu gibi yarı ay sembolünün yapılması başlatılmıştır [3, 136]. Bunu ünlü müsteşrik B.B. Bartold'un "Camilerin kubbesine İslamiyetin sembolü olarak altın renkli yarı ay şeklinin yapılması Osmanlı Türklerine ait bir eylemdir. Orta Asya'yı Rusların işgal etmesine kadar Türkistan camilerinde böyle bir sembol olmamıştır" sözü delil olabilir [4, 490].

Türk sultanına karşı saygı ve hürmetin gösterilmesi sadece Rusya müslümanları arasında değil, aynı zamanda Doğu Türkistan'da kurulan Jetişar devletinde de görülmüştür [5, 94-100]. Jetisu bölgesindeki Kazaklar ile Kırgızların desteğini hak eden Jetişar devletinin yöneticisi Jakıpbek Bagdavlet, kendisinin Türk sultanına baş egeceğini ve gelecekte devlet yönetimini kendisinin alacağını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Jetişar devletinin orduları arasında kendi isteğiyle gelen Türk vatandaşları da olmuştur. Jakıpbek'in topçuları da Türk ordusunun kıyafetine benzer bir şekilde giyinmiştir. Askerlere askeri disiplin ile topçuluğun öğretilmesinde Ali adlı bir Türk başkanlık yaptı [6, 132 n.].

Rusya'daki müslümanların Türk sultanına karşı yakınlık duygusundan Çarlık hükümeti 1877-1878 yılları arasındaki Rus-Türk savaşında endişelenmiştir. Çünkü savaşın başlamasından önce Türk ordusunun baş komutanlığı Kafkasya'daki müslüman görevlileri arasında yoğun bir şekilde faaliyetler sürdürerek Kafkasyalı müslümanları isyan çıkarmaya sevk etmiştir [7, 60]. 1876 yılı Temmuz ayında İç İşleri Bakanlığı yerel yönetime haber göndererek İstanbul'daki din görevlilerinin Rusya müslümanları ile ilişki kurmak suretiyle onların isyan çıkarmak

niyetinde olduklarını ve Türk casuslarının ülkeye girmesinin önlenmesi gerektiğini ikaz etmiştir. Böyle bir talimattan sonra yerel yönetim ivedilikle müslüman köylerine olan gözetimi güçlendirerek Orenburg şehrinden ve Torgay Eyaleti Elek İlçesinden üç Türk vatandaşını, ayrıca Ufa Eyaleti Menzelinsk İlçesinden iki Türk vatandaşını tutuklamıştır [8, 3 п.]. Türk casuslarının müslümanların arasına girmelerini önlemek amacıyla sürdürülen bu “başarılı faaliyet” İmparator II. Aleksandr tarafından desteklenmiş ve onun kararıyla Eyaletlerin sıkı bir kontrol altına alınmasının devam ettirilmesi hakkında talimat verilmiştir [9, 9 п.].

Yerel iktidar, Türk casuslarını aşıkarak etmek amacıyla Orta Asya bölgesine birkaç sene önce gelen ve çeşitli alanlarda iş yapan Osmanlı Türklerinin ülkeden çıkarılmasını ele almıştır. Örneğin, ticaretle uğraşan Şeyh Ali adındaki Osmanlı bir Türk Davut adlı oğluyla beraber İç Orduda yakalanmış ve ülkesine gönderilmiştir [10, 9-10 п.] Aktöbe Eyaletine Astrahan’dan kitap getirip, getirdiği kitapları Kazaklara satan Kapez Hüseyin adındaki bir Türk vatandaşının bu davranışlarından şüphelenen üst yönetim onu bulmaya ve ülkesine göndermeye çalışmıştır. Bu amaçla Kapez Hüseyin ile sıkı bir şekilde ilişki kuran Aktöbe Eyaletinde oturan Nurpeyis Baygarin’e karşı soruşturma açılmıştır [9, 1 п.].

Çarlık hükümeti Türkiye’ye karşı savaşın başlaması halinde Orta Asya halklarının isyan çıkarmalarından şüphelenmiştir. Böyle bir şüphe Rus-Türk savaşının başlamasından sonra oldukça artmıştır. Bu nedenle Eyalet valileri kendi hakimiyeti altındaki İlçe yöneticilerine şöyle talimat vermiştir: “Türkiye’ye karşı savaştan dolayı yönetiminize verilen İlçelerdeki Kazak Türklerinin durumu ve onların arasında bize karşı suikast yapmaya sevk edici Türk vatandaşlarının olup-olmadığı hakkında bilgi alınız ve aldığımız bilgileri ivedilikle Eyalet Başkanlığına gönderiniz” [8, 42 п.].

Rus-Türk savaşı sırasında Orta Asya bölgesinde Çarlık hükümetinin beklediği gibi ayaklanma düzenlenmemiştir. Böyle bir ayaklanma Rusya’da Kuzey Kafkasya halkları arasında ortaya çıkmıştır [11, 79]. Üst yönetim savaş döneminde Orta Asya halklarının Çarlık hükümetine karşı hoşgöründe bulunmalarını istemiştir. Savaş sırasında yaralanan Rus askerlerine yardım etmek için halktan para toplamıştır [12, 1-3 п.]. Fakat böyle bir hareket olumlu bir netice göstermemiştir. Bu savaşta Rus ordularının arasında Rusya’daki müslümanların da bulunduğunu söylemek gerekir. Örneğin, eski Bökey Ordusunun hükümdarı Cengir Han’ın oğlu Ubeydulla bu savaşa katılıp binbaşı (general) rütbesini elde etmiştir [13, 103]. Ayrıca Kazaklar arasında savaş alanında Rus ordusuna yardım etmek niyetinde olanlar da olmuştur. Bu kapsamda Balkanlarda savaşa katılan general

M.D. Skoblev'in ordusuna devlet bütçesinden 3 bin at satın alınması için katkıda bulunan Talgar İlçesinin yöneticisi Alpısbay Tasbolatov'un padişahın şükranlarını hak ettiğini örnek olarak söyleyebiliriz [14, 25 п.].

Türk ordusunun Rus-Türk savaşında yenilgiye uğramasından sonraki dönemlerde Osmanlı Türkleri ile Orta Asya halkları arasındaki ilişki kesilmemiştir. Bu dönemlerde Rusya'da hristiyan olmayan halkları Ruslaştırma, vaftiz etme faaliyetlerinin hızlandırılması, müslümanların Osmanlı topraklarına göç etmelerine neden olmuştur [15, 288]. Böyle bir hareket özellikle Kafkasya bölgesindeki müslümanlar arasında hız kazanmıştır. Bazı araştırmacıların bilgilerine göre Çerkes ulusunun 2 milyona yakın mensubu Osmanlı topraklarına göç etmiştir [16, 50]. Bu bağlamda Çarlık hükümetinin Dış İşleri Bakanlığı 1890 yılında İdil-Yayık bölgesindeki müslümanlara dini gerekçelerden dolayı yurt dışına gitmeleri için izin veren özel karar çıkartmıştır. 1892 yılında Türk sultanı II. Abdülhamit Rusya'dan göç etmek niyetinde olan binlerce müslümanın kendi topraklarına yerleşmesinde mutabık kalmıştır. Bundan sonra 1893 yılına kadar İdil-Yayık bölgesinden 3 bine yakın Tatar Türk topraklarına gelip yerleşmiştir [17, 59]. Bunların arasında Osmanlı topraklarına göç eden Bekniyaz Nurmanov gibi Kazak Türkleri de olmuştur. Oral Eyaleti Kayındı İlçesinin 1 no'lu köyünde ikamet eden Bekniyaz Nurmanov, Türk topraklarına ailesi ile birlikte 1895 yılında göç etmiştir [18, 13 п.]7

XIX. Yüzyılın sonuna doğru Orta Asya bölgesinde dini vaaz eden Osmanlı din görevlileri görülmeye başlamıştır. Aynı zamanda din görevlileri Buhara Emirliği ile Hive Hanlığında ve Türkistan bölgesinde de faaliyetler sürdürmeye başlamıştır. Örneğin, 1891 yılında Semey Eyaleti Zaysan İlçesinde dini vaaz yapmakla görevlendirilen Mustafa Seyit Ata adında bir Türk olmuştur. Mustafa Seyit Ata, Kara İrtis köyünün mollası Jakıp Bitimov ve Kaljır köyünün mollası Bolat Şınjırbayev ile sıkı ilişki kumuştur. Mustafa Seyit Ata'ya Kazaklar Hazret diye saygıda bulunmuştur. Zaysan İlçesinin valisi yerel halkın onun vaazlarını dinlemesinden endişelenmiş ve onu Eyalet çevresinden uzaklaştırmak amacıyla baş komutana şikayet etmiştir. Bu nedenle yönetim tarafından baskıya uğrayan Mustafa Seyit Ata 1892 yılının sonunda Semey Eyaletinden gitmek zorunda kalmıştır [19, 1-6 п.].

Bunun yanı sıra Semey Eyaletinde Osmanlı Türklerinden Mehmet Sadık Ahmet Tevfikoğlu adında bir doktor olmuştur. Adı geçen Semey şehrine 29 yaşında 1887 yılında gelmiştir. Burada 10 yıldan fazla kalmıştır. Ahmet Tevfikoğlu, 1892 yılında Rus komutan yardımcısı Egor Gareyev'e halka eziyet gösterdiği için karşı çıkmış ve ona yumruk attığı için Omsk

Askeri Şubesinin komutanı kararıyla bir ay süre için hapse atılmıştır[20, 14 п.]. Ayrıca o 1888 yılında Öskemene'e gittiğinde şehir polisleri kendisinin pasaportunu zorla almak istediğinde onlara karşı güç kullanmak zorunda kalmıştır [21, 1-11 п.]

Mehmet Sadık Ahmet Tefikoğlu, Semey Eyaleti Başkanlığı tarafından kendisinin halkı tedavi etmesi yasaklanmasına rağmen doktor görevine devam etmiş ve Semey bölgesindeki müslümanların memnuniyetini hak etmiştir. Bunun dışında 1897 yılı Eylül ayında Akmola'da birkaç gün kaldığında şehir camisine gitmiş ve buradaki cemaata dini hikayeler anlatmıştır. Mehmet Sadık Ahmet Tefikoğlu'nun halk arasında gittikçe itibar kazandığından şüphelenen yerel yönetim kendisini Semey ve Akmola Eyaletleri bölgesinden uzaklaştırmaya çalışmıştır [20, 12 п.]. Bu çerçevede sömürge idaresi Türk vatandaşları için yerel halkın yalan (uydurma) şikayetlerde bulunmalarını organize etmiştir. Bu şikayetlerden biri de Semey Eyaleti Balagaş köyünün ahalisi adına yapılmıştır. Bu şikayette Türklerin halk arasında sadaka toplayıp, halkı rahatsız ettiği belirtilmiştir [22, 4-5 п.]. Bunun yanı sıra 23 Aralık 1896 tarihinde Polis Başkanlığı Eyalet valilerine gizli bir şekilde yazı göndererek Türk sultanının tüm müslümanlara, özellikle Orta Asya müslümanlarına "Halifelik" için mali destekte bulunmaları hakkında haber göndermiştir [20, 12 п.]. Polis Başkanlığı'nın bilgisine göre 1897 yılında Mehmet Emin adında bir Türk vatandaşı Cidde'den çıkıp Semerkand üzerinden Kızılkum'a geçmiş ve burada yerel halktan Türk sultanı için para toplayıp, müslümanların biraraya gelmesini sağlamak amacıyla propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür [23, 7 п.]. Mehmet Sadık Ahmet Tefikoğlu, kendisine yapılan baskıların artmasından dolayı 1897 yılının sonunda ülkesine dönmeye karar vermiştir.

Orta Asya bölgesinden Türklerin kovulması (çıkarılması) 1898 yılında Andican'da düzenlenen ayaklanmadan sonra hız kazanmıştır. Çarlık hükümetnin bu faaliyetleri yürütmesinde Andican'daki ayaklanmaya katılan liderlerden birisi Dukçi İşan'ın Türk sultanı II. Abdulhamit'e mektup gönderip, gizli şekilde ilişki kurduğuna ve bundan dolayı isyan çıktığına dair bir şüphenin çok etkisi olmuştur. Ancak Andican'daki ayaklanmadan sonra Türkistan Askeri Şubesinin başkanı N. Beliyavskii, Dukçi İşan'ın Türk sultanı ile gizli ilişki kurmasının imkansız olduğunu ileri sürmüştür [24, 389-390]. Buna rağmen yerel sömürge idaresi Andican'daki ayaklanmaya Türklerin de katkısı olduğunu belirtmiş ve bu fikirlerinden vazgeçmemiştir. Ayrıca Andican'da düzenlenen ayaklanmadan sonra Çarlık hükümeti Türkistan bölgesine sekiz subayın casus olarak gönderildiğini

belirtmiştir [25, 7 п.]. Bu haberden sonra sadece Türkistan bölgesinde değil, aynı zamanda Orenburg bölgesinde de Türk subaylarının ivedilikle tutuklanması ile ilgili faaliyetler sürdürülmüştür [25, 3 п.].

Türk casuslarının yakalanması için büyük bir gayret gösteren sömürge idare başarılı bir sonuç elde edememiştir. Buna rağmen Orta Asya bölgesinde çeşitli alanlarda iş yapan Türk vatandaşlarının tutuklanarak ülkelerine gönderilmesi devam ettirilmiştir. Örneğin, Karkaralı İlçesi valisi tarafından Semey Eyaleti Askeri Şubesine Kazak köylerinde ilaç satan Kerim Tamasukoğlu ve Elin Mehmethacı Bekiroğlu adındaki Türklerin acilen ülkeden çıkarılması hakkında bilgi gönderilmiştir. Ayrıca Türk vatandaşlarının Rusya'daki İstanbul Konsolosluğuna kayıt olmalarına rağmen, Karkaralı İlçe mahkemesi onları İç İşleri Bakanlığı'ndan izin almadan İmparatorluk bölgesine girdiler diye suçlayarak herbirinin bir buçuk ay hapse atılması hakkında karar çıkarmıştır. Bunun yanı sıra Polis Başkanlığı'nın kararıyla Türk vatandaşlarının Rusya bölgesinde bulunması yasaklanmıştır [26, 1-6].

Yerel halk arasından Türk vatandaşlarının çıkarılması amacıyla sömürge yönetim onları kasten (bilerek) suçlamaya başlamıştır. Hatta onları İmparatora hakaret ettiler diye suçladılar. Atbasar şehrine fuara gelen üç Türk vatandaşının birisi İmparatora karşı hakaret etti diye suçlanarak hapse atılmıştır [27, 2 п.]. 1900 yılında Kökşetav Eyalatında İmparatora karşı hakaret etti diye altı Türk vatandaşı suçlanmış ve Omsk şehrinde hapse atılmıştır. [28, 6-9]. Sonradan bu Türk vatandaşlarının hepsi Bozkır generalinin emriyle İmparatorluk bölgesinden çıkarılmıştır [29, 14-15 п.].

Andican'da ortaya çıkan ayaklanmadan sonra Orta Asya'daki sömürge idaresi Mekke'ye hacca giden yerel halk mensupları hakkında Türklerin casusu olabilir diye şüphelenmiştir. Bu nedenle onların davranışlarını gizli bir şekilde takip etmeye başladı. Hatta, bazı bölgelerdeki Eyalet Başkanlıkları hacca gidip gelenler hakkında yalan (uydurma) şikayetlerde bulunarak onları sıkıntıya sokmuştur. Örneğin, Jetisu Eyaleti Kapal İlçesinde oturan Maman Kalkabayev'in hacca gidip gelmesinden dolayı şikayette bulunmuştur. Bu şikayette M. Kalkabayev hac ziyareti esnasında Türk sultanının Kapal İlçesinde oturan Kazakları himayesine almasını rica etmiştir. Fakat özel bir teftiş sonucunda böyle bir şikayetin olmadığı tespit edilmiştir [30, 8-п.].

Türklerin Orta Asya bölgesine nüfuz etmesini olabildiğince engellemeye çalışanlardan birisi Türkistan Eyaleti valisi S.M. Duhovskii olmuştur. Adı geçen 1899 yılında İmparator'a gönderdiği "Türkistan'da İslam" adlı yazısında Türkiye'de basılan yayınların Türkistanlılara çeşitli

kanallarla ulaştırıldığını belirtmiştir [31, 7-8 п.]. Ayrıca S.M. Duhovskii 1899-1900 yılları arasında Çin’de İhetuan kurumu tarafından düzenlenen ayaklanmanın Türkistan bölgesine de etki edebileceği konusunda bilgi vermiştir. O bu raporunda Türklerin “Zaman” gazetesinin sömürge idare altındaki müslümanlara Çin örneği ile hareket etmeleri yönünde propaganda yapmasından endişelenmiştir [32, 9 п.]. Bunun yanı sıra sömürge idare Osmanlı Türklerinin Orta Asya bölgesine girmelerinin tehlikeli olduğunu ve onların arasında yerel halkı kışkırtan casusların olabileceği fikrini ispatlamaya çalıştı [33, 149].

Polis Başkanlığı, birinci Rus devrimi yıllarında Rusya’daki müslümanların çıkarlarını korumak için siyasi elitler tarafından Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin gerçekleştirilmesi ve “Rusya Müslümanları Birliği” adlı siyasi bir örgütün kurulması konusunda Türkiye’nin etki edebileceğinden şüphelenmiştir. Böyle bir şüphenin Türkiye’de Genç Türk (Genç Osmanlılar) İhtilalinden sonra daha da arttığı görülmektedir. Çarlık Hükümeti Türkiye’deki “İttihat ve Terakki”, “Türk Ocakları” gibi örgütler tarafından Türkçülük düşüncesinin Rusya müslümanları arasında propaganda edilmesini önlemeye çalıştı. Bu arada Orta Asya ile diğer bölgelerdeki müslümanların Türkiye’de eğitim alma talepleri artmakta idi. Araştırmacı G. Ahmedov’un topladığı kaynaklara göre XX. Yüzyılın başlarında İstanbul’daki yüksek öğretim kurumlarında A. Gaysin, S. Şanov, D. Kölbayev, M. Turganbayev gibi Kazak gençleri eğitim almıştır [34, 127-136].

İstanbul’da eğitim alan Buhara Emirliği’nin gençleri Orta Asya bölgesinden gelen gençlere yardım etmek ve aydınlatma çalışmalarını yürütmek amacıyla 1909 yılında “Buhara Hayır Kurumunu” kurdu [32, 153 п.]. Adı geçen kurum aydınlatma çalışmalarını Türkistan bölgesinde başlatmıştır. Dolayısıyla Türkistan İlçesi Karakol Müdürlüğü sözkonusu kurum üyelerinin Genç Türklerin (Genç Osmanlılar) direktifi ile faaliyet sürdürebileceğinden şüphelenmiştir [35, 14 п.].

Osmanlı İmparatorluğu bölgesinde göçmen olarak yaşayan A. İbragimov, A. Agayev, K. Karabekov, A. Tacetdin gibi Tatar ve Azerbaycan halkının mensupları Genç Türk (Genç Osmanlılar) İhtilalinden sonra yayınlar çıkarıp bu yayınlar vasıtasıyla Rusya’daki müslüman Türk halklarını aydınlatma çalışmalarını sürdürmüştür [36, 18]. Örneğin, birinci Rus devrimi yıllarında Bakü’de “İrşad” ve “Terakki” adlı gazetelerin yayınlanmasını gerçekleştiren A. Agayev, İstanbul’a geldikten sonra 1910 yılı Nisan ayından itibaren “Hikmet” adlı gazete çıkarmaya başlamıştır [32,

151 п.]. 1905-1907 yılları arasında Petersburg'ta Tatar Türkçesiyle "Ülfet" ve bunun eki olan Kazak Türkçesiyle "Serke" adlı gazeteler yayınlanmıştır. Ayrıca 1910 yılından itibaren İstanbul'da "Taraf-ül Müslimin" adlı dergi çıkarılmıştır. Bunun dışında "Sirat-ül Mustakim" adlı derginin de çıkarılması başlatılmıştır [32, 321-322 п.]. Söz konusu dergiler Rusya bölgesine gizli kanallarla ulaştırılmıştır. Bu dergilerde Rusya müslümanlarının baskı ve eziyetten kurtulmaları için onları birlik ve beraberliğe çağıran makalelerin yer alması Çarlık hükümetini endişelendirmiştir [37, 43 п.].

Çarlık hükümetinin Rusya müslümanları arasında "Panislamizmi" yaydığını düşünen "Taraf-ül Müslimin" ve "Sirat-ül Mustakim" adlı dergiler sömürge yönetim altındaki müslümanların diğer halklarla haklarının eşitliğini savunmuştur. "Sirat-ül Mustakim" dergisinin 1911 yılı Ocak ayı sayısında yayınlanan Sureyya Samizade adlı yazarın "Müslüman Dünyasında Uyanış" adlı makalesinde müslümanların nerede yaşadığına bakmaksızın diğer halklarla eşit haklara sahip olması gerektiği, Avrupalılar gibi sanayi işletmelerinde çalışmalarını gerektiği ifade edilmiştir [38, 118 п.]. "Taraf-ül Müslimin" adlı derginin ilk sayısında sömürge yönetim altındaki Türkistan halklarının durumu hakkında şöyle denilmiştir: "Türkistan eskiden kutsal yerlerden biridir. Günümüzde oradaki müslümanlar baskı ve eziyet görmektedir. Onlar gittikçe İslam değerlerini kaybetmektedir. Bu dindaşlarımızın durumunu anlatırken yüreğimiz burkulup, gözümüze yaşlar dolar" [32, 325 п.].

Oluşan bu durumda Rusya, ülkedeki müslümanların siyasi uyanışına Türkiye'nin doğrudan etkisi olduğundan şüphelendi. Rusya'daki Türkler tarafından aydınlatma çalışmalarının hız kazanması çoğunlukla Genç Türklerin hareketi ile bağdaştırılmıştır. Sömürge idare Genç Türklerin Türkiye'deki faaliyetlerinin Rusya müslümanlarına örnek olabileceğinden şüphelendi [39, 1 п.]. Türkiye'de Rusya müslümanlarına etki edebilmek amacıyla 1910 yılında İç İşleri Bakanlığı bünyesinde "Müslümanlık Meseleleri Kurulu" kurulmuştur. Bu Kurula üye olanlar arasında İslami grupların Rusya müslümanlarını Türkiye'ye yönlendireceği fikri ortaya atıldı [40, 146]. Bu fikirlerin ortaya çıkmasından dolayı Polis Müdürlüğü bölgedeki Jandarma Başkanlarına şöyle talimat vermiştir: "Son zamanlarda müslümanlar arasında ve yurt dışında panislamizm düşüncesinden kaynaklanan ayaklanmalar görülmektedir. Rusya'da fanatizm hareketi Genç Türkler tarafından desteklenmektedir. Panislamizm hareketinin asıl amacı tüm müslüman dünyasını siyasi ve ekonomik açıdan Türkiye'nin

çatısı altında birleştirmek ve Birleşik Türkler Cumhuriyetini kurmaktır. Dolayısıyla Panislamizm Rusya'ya karşı ortaya çıkan bir müslümanlık hareketi olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle Panislamcılarının faaliyetlerini aşikar edecek etkinliklerin gerçekleştirilmesi ve müslüman okullarındaki öğretmenler ile din görevlilerinin kontrol altına alınması gerekir. Ayrıca panislamcı yayınların yayılmasına imkan vermemek gerekir" [41, 196 п.].

Çarlık Rusya'nın Türkiye'nin etkisini engelleme çalışmalarına karşın Rusya müslümanları, özellikle Kazaklar da 1911 yılındaki Tripolitan ve 1912-1913 yılları arasındaki Balkan savaşı sırasında Türkiye'ye destek sağlamıştır. Çarlık hükümeti bu olayları İstanbul'daki Rusya müslümanları tarafından çıkarılan yayınların İmparatorluk bölgesine yayılması ve Genç Türklerin propaganda faaliyetleri ile bağdaştırmıştır [42, 109 п.].

Polis Müdürlüğüne elde edilen bilgilere göre, Türkistan Eyaleti Genel Valisinin yönetimi altındaki Fergana, Jetisu ve Sırderya Eyaletlerinin yerel halkı Türklerin Balkan devletleri ile olan savaştaki başarısızlıklarını Rusya'nın Balkanlı Slavyalara yardım etmesinden kaynaklandığını ileri sürerek sömürge idareye karşı itirazlarını daha da güçlendirmiştir. Üstelik Kazaklar arasında müslümanların birliği ve Çarlık Rusya politikasına karşı propagandalar hız kazandı. Oluşan bu durumda Türkistan müslümanları arasında savaş sırasında yaralanan Türk askerleri için maddi destek sağlamaya davet eden bildirimler dağıtıldı. Söz konusu bildirimlerde Türk askerlerine maddi destek verenlerin adları ve verilen maddi yardımların miktarı ilan edilmiştir [43, 22 п.].

Balkan savaşının başlaması ile Rusya müslümanlarını savaşın durumu hakkında haberdar etme görevini Orenburg'ta yayınlanan Tatarca "Vakit" gazetesi üstlendi. Türk topraklarına da Türk gazetecisi Fatih Kerimov gönderildi.

9 Kasım 1912 ve 18 Mart 1913 tarihleri arasında Türkiye'de bulunan Fatih KERİMOV "Vakit" gazetesine savaş taktikleri ile Türklerin durumu hakkında yazılar yollamıştır. Bu yazılar devamlı olarak gazetede yayınlanmıştır [43, 3 п.]. Rusya müslümanları Balkan savaşı hakkındaki haberleri Türkiye'den gelen "Tanin" ve "İkbal" adlı gazetelerden okurdu. Bu gazetelere genellikle Kazan üniversitesinde eğitim alan Tatar, Başkurt ve Kazak öğrenciler abone olurdu [44, 113 п.]. Oluşan bu durumlar Rusya'daki üniversitelerde eğitim alan müslüman öğrencilerin Türkiye'yi desteklemek için hareket düzenlemelerine neden olmuştur. Petersburg'ta eğitim alan Kazak, Özbek ve Tatar öğrencilerin bu hareketi 1912 yılında Son Bahar mevsiminde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu hareketin nasıl ortaya çıktığını S. Peterburg üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin mezunu

Mustafa Çokay kendi hatıralarında şöyle anlatmaktadır: “Ben tüm üniversitelerin doğrudan Polis kontrolü altına alındığı 1910 ve 1914 yılları arasında Petersburg üniversitesinde eğitim almakta idim. Bu durumlara bakmaksızın biz öğrenciler siyasi ayaklanmalara katılıyorduk. Sokaklarda gösteriler yapardık. Balkan savaşı Petersburg öğrencilerinin hareketini şiddetlendirmiştir. Bu arada Rusya tarafsız olmuştur. Fakat Rusya tarafsız olmasına rağmen Türkiye’ye karşı çıkmış ve Balkanlı Slavyanlara açıkça yardım etmiştir. Petersburg sokaklarında Ayasofya camisinin üstüne haç konulmasını talep eden yürüyüşler düzenlendi. Bu durum biz öğrencileri endişelendirdi” [45, 367].

Ayrıca S. Petersburg’taki Askeri Tıp Akademisi’nde eğitim alan S. Aspandiyarov kendi hatıratında şöyle demiştir: “1912 yılının Sonbahar mevsiminde Balkan savaşı sırasında Petersburg’ta Kazak, Tatar ve Özbek öğrencileri arasında Türkiye’yi desteklemek amacıyla hareket düzenlendi. Bulgaristan öğrencileri bizimle dövüşmeye çalıştı [46, 239 n.].

Türkler ile Balkanlı Slavyanlar arasında olan savaşta Rusya Türkleri ile Kazaklar Türklere yardım etmeye çalışmıştır. Orenburg Jandarma Başkanlığı’ndan alınan bilgiye göre, Türk gazetecisi Fatih Kerimov Türkiye’ye gitmeden önce Orenburg bölgesinde oturan müslümanlardan 50 bin ruble toplayıp, bu parayı Türk ordusuna maddi yardım olarak vermiştir [47, 6 n.]. Balkan savaşında yaralanan Türk askerleri için maddi destek sağlamak amacıyla Orenburg müslümanları arasında ilgili çalışmaların sürdürülmesi yaygınlaştırılmıştır. Örneğin, Yalta müslümanları 20 bin ruble, Kafkasya müslümanları 150 bin ruble [48, 149], Kokan ahalisi 23 bin ruble [49, 81] ve Moskova müslümanları 400 bin ruble [50, 51 n.] toplayıp Türkiye’ye göndermiştir. Ayrıca Sırderya Eyaleti Sozak İlçesi Kazakları Türkiye için 40 bin ruble toplamıştır [50, 1 n.]. Bunun yanı sıra Verniy Şehri müslümanları adına Türkiye’ye 10 bin ruble gönderilmiştir [51, 39 n.].

Çarlık Hükümeti Rusya müslümanlarının Türklere yardım etmesini engellemek için çeşitli faaliyetler sürdürmüştür. Bu çerçevede Türk casuslarının tutuklanması ile ilgili karar almıştır [52, 8 n.]. Bu karar sonrası Jandarma yerel halk arasında Türkiye’ye maddi destek vermek için para toplayanların Türk vatandaşları olmasından şüphelenip, onların tutuklanmasına yönelik planlar uygulamıştır. Bu faaliyetler sonucunda Sozak İlçesindeki Kazaklar arasından Mehmet SALİH, Kamalatdin İbrahim ve Hasan Yahyaoğlu adlı Türk vatandaşları tutuklandı [53, 79 n.].

Rusya müslümanları Balkan Savaşında Türklere sadece maddi destek vermekle yetinmemiştir. Aynı zamanda Türkiye’de eğitim alan

Rusya müslümanları, özellikle Kazak öğrenciler Türk ordusunun hastanelerinde tedavi görmekte olan yaralılara yardım etmiştir. Buna F. Kerimov'un İstanbul'a geldiğinde Türk ordusunun hastanelerinde kendi isteğiyle çalışan iki Kazak öğrenci ile görüşüp, onlarla fotoğraf çekildiği delil olabilir [48, 149].

Orta Asya bölgesindeki sömürge idare yerel halkın Osmanlı Türkleri ile yakın ilişki kurmalarını engellemek için çeşitli çalışmalar yürütülmesi hakkında karar almıştır. Bu konuda casusların faaliyetlerine büyük önem vermiştir. Bu çalışmalar sonucunda Jetisu ahalisi arasında Türkiye ile gizli şekilde ilişki kuranların olduğu tespit edilmiştir [54, 270]. Bunun yanı sıra idare kurumları Kazaklar ile diğer Türk halklarının kendi çıkarlarını korumasında Türkiye'nin etkisi olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda "Ауқап" dergisinde görev alan B. Karatayev ve M. Seralin gibi Kazak aydınlarının Kırgızlara mektup göndererek onların Türk sultanı ile ilişki kurmalarını ve Türk sultanının talimatı ile iş yapmalarını propaganda ettiğinden şüphelenmiştir [55, 75 п.].

Birinci Dünya savaşının başlaması ile Çarlık hükümeti Rusya topraklarında Türk vatandaşlarının kalmasını yasakladı. Bakanlar Kurulu'nun kararına uygun olarak devlet kurum ve kuruluşlarında, ayrıca özel müesseselerde Rusya ve onun müttefikleri ile savaşan ülkelerin vatandaşlarının çalışması yasak edildi [56, 3 п.]. Müslüman halkları arasında önceki gibi Türkiye için para toplayanların olduğu fark edilirse, onların ivedilikle tutuklanması yönünde talimat verildi. Bu talimat doğrultusunda Avliye Ata (Taraz) İlçesinde Mevlüt Bayramoğlu ve Şevki Meguşoğlu adlı Türk vatandaşları tutuklanıp, ivedilikle sınır dışı edilmiştir [57, 1-6 п.].

Sömürge yönetim Türklerin Orta Asya'ya Doğu Türkistan üzerinden geçmesinden endişelenip, oradaki Konsolosluk'a özel talimat vermiştir. Dolayısıyla Konsolosluk bu bölgeye gelen her Türk vatandaşını sıkı kontrol altına almıştır. Bu çerçevede 5 Türk vatandaşının sınırdan kaçak yolla geçmek istediğinde Rus hükümeti tarafından tutuklandığı ve onların Semerkand'dan kaçtığı tespit edilmiştir [58, 42 п.].

Çarlık Rusya savaş sırasında Orta Asya bölgesine giren Türklerin yerel halk arasında isyan çıkaracaklarından şüphelenip, onlara karşı çeşitli engelleme faaliyetlerini yürütmüştür. Fakat bu engellemelere rağmen Genç Türkler (Osmanlı Türklerinin) Orta Asya bölgesine etki etmeleri devam etmiştir.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ). 25-к., 1-т., 2192-іс.
2. Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты (РФММ). 109-к., 212-т., 186-іс.
3. Загидуллин И.К. *Исламские институты в Российской империи: мечети в европейской части России и Сибири*. – Казань: Татар. кн. изд-во., 2007. – 416 с.
4. Бартольд В.В. *К вопросу о полумесяце как символе ислама // Сочинения*. – Т. VI. – М.: Наука, 1966. – 780 с.
5. *Belgelerle Osmanlı – Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*. – Ankara. – Başbakanlık Basımevı, 2004. – 271 б.
6. Өзбекстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты (ӨРОММ). И-715-к., 1-т., 62-іс.
7. *Русско-турецкая война 1877-1878 гг.* / Под ред. И.И. Ростунова. – М.: Воениздат, 1977. – 263 с.
8. ҚРОММ. 769-к., 1-т., 2-іс.
9. ҚРОММ. 25-к., 1-т., 2251-іс.
10. ҚРОММ. 78-к., 1-т., 168-іс.
11. Авакян А. *Черкеский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.)*. – Ереван: «Гитутюн», 2001. – 421 с.
12. ҚРОММ. 21-к., 1-т., 377-іс.
13. *Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII – начало XX вв.)*. Сборник материалов. – М.: Наталис, 2006. – 480 с.
14. ҚРОММ. 44-к., 1-т., 7330-іс.
15. Мазин К.А. *Религиозная эмиграция из дореволюционной России // Исторические записки*. – Вып. 6 (124). – М.: Наука, 2003. – 290 с.
16. Бадерхан Ф. *Северокавказская диаспора в Турции, Сирии и Иордании (вторая половина XIX – первая половина XX века)*. – М.: Институт востоковедения РАН, 2001. – 120 с.
17. Гайнетдинов Р.Б. *Тюрко-татарская политическая эмиграция: начало XX века – 30-е годы*. – Набережные Челны: Камский издательский дом, 1997. – 159 с.
18. ҚРОММ. 40-к., 1-т., 599-іс.
19. ҚРОММ. 15-к., 2-т., 250-іс.
20. ҚРОММ. 15-к., 2-т., 310-іс.
21. ҚРОММ. 64-к., 1-т., 417-іс.
22. ҚРОММ. 15-к., 2-т., 150-іс.
23. ҚРОММ. 154-к., 1-т., 20 (а)-іс.
24. Зиёев Х. *Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш (XVIII – XX аср бошлари)*. – Тошкент: «Шарқ», 1998. – 478 б.
25. ҚРОММ. 369-к., 1-т., 753-іс.
26. ҚРОММ. 64-к., 1-т., 922-іс.
27. ҚРОММ. 64-к., 1-т., 2199-іс.

28. ҚРОММ. 369-қ., 1-т., 793 (а)-іс.
29. ҚРОММ. 369-қ., 1-т., 797-іс.
30. ҚРОММ. 64-қ., 1-т., 811-іс.
31. ӨРОММ. И-461-қ., 1-т., 1260-іс.
32. *Ресей империясының сыртқы саясат мұрағаты* (РИССМ). 147-қ., 485-т., 1256 -іс.
33. Ряполов В.В. *Германо-турецкая агентура в Средней Азии и Афганистане в начале XX века* // Вопросы истории. – 2007. - №3. – С.147-152.
34. Ахмедов Ғ. *Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер.* – Алматы: Жалын, 1996. – 224 б.
35. РФММ. 102-қ., 241-т., 74. Ч. 84-іс.
36. Насыров Т. *Татарская эмигрантская пресса* // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2004. – №2. С. 117 – 128.
37. РФММ. 102-қ., 240-т., 74. Т. 3(1)-іс.
38. РФММ. 102-қ., 240-т., 74. Т. 3(2)-іс.
39. РФММ. 892-қ., 1-т., 38-іс.
40. Кэмпбелл Е.И. *Мусульманский вопрос в России: история обсуждения проблемы* // Исторические записки. - №4. М.: Наука, 2001. – 415 с.
41. ӨРОММ. И-461-қ., 1-т., 2(а)-іс.
42. РИСМ. 147-қ., 485-т., 1258-іс.
43. ҚРОММ. 25-қ., 1-т., 372-іс, 22-п.
44. *Татарстан Республикасының ұлттық мұрағаты* (ТРҰМ). 199-қ., 1-т., 906-іс.
45. Шоқай М. *Таңдамалы.* – Т.1. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
46. *Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты* (ҚРПМ). 811-қ., 20-т., 686-іс.
47. РФММ. 102-қ., 242-т., 74. Ч.53-іс.
48. Карими Ф. *Истамбул мактублари.* – Оренбург: Вақыт, 1913. – 216 б.
49. Абдуллаев Р.М. *Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джадиды* // Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққийт учун кураш. – Тошкент: «Университет», 1999. – 218 б.
50. ӨРОММ. И-461-қ., 1-т., 1174-іс.
51. ӨРОММ. И-461-қ., 1-т., 1026-іс.
52. ҚРОММ. 726-қ., 1-т., 8-іс.
53. ҚРОММ. 145-қ., 1-т., 884-іс.
54. Махаева А.Ш. *Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі).* – Алматы: «Ценные бумаги», 2007. – 357 с.
55. ӨРОММ. И-461-қ., 1-т., 1172-іс.
56. ҚРОММ. 25-қ., 1-т., 388-іс.
57. ҚРОММ. 146-қ., 1-т., 2-іс.
58. ҚРОММ. 44-қ., 1-т., 38239-іс.

УДК 930.1 : 784.188

**ТЮРКСКИЙ НАРОДНЫЙ ТАНЕЦ, КАК ОТРАЖЕНИЕ
СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЫ**
TURKIC FOLK DANCE AS REFLECTION OF MODERN CULTURE

Б. ТУРГУМБАЕВА*

Резюме

Актуальность рассматриваемой темы обусловлена и тем, что в период глобализации и «захвата» умами современной молодежи изысками западно-европейской культуры, обращение к танцам тюркского мира еще одна возможность сохранения искомым народных традиций, что так же как и язык, танец есть отражение менталитета, характера нации и даже его истории. Устремление в корни тюркской культуры, изучение и анализ танцевального искусства тюркоязычных, братских народов, его истории и собственно современной его интерпретации это своеобразный вызов времени.

Ключевые слова: «Томирис», культура, народная традиция, характер нации, тюркский народный танец.

Summary

In the article of B.Turgumbayeva "Turkic folk dance, as reflection of modern culture" on the example of repertoire of dancing group "Tomiris", styles over of orchestrics of turkish people of Kazakhstan, heirs of turkic culture are brought. Diversified features are examined Kazakh, Uyghur, Uzbek, Tatar, Azerbaijanian and turkish folkdance, their modern choreography and stage embodiment. Short information is given about characteristic and vivid motions so-called "turkic" dance.

Keywords: Tomiris, culture, national tradition, character of the nation, Turkic national dance.

Проблемы сохранения этнического своеобразия и уникальности своего национального искусства остро встали перед человечеством в последние два десятилетия. Встал вопрос не только о самоидентификации каждого отдельного тюркоязычного народа, в частности на постсоветском пространстве, его истории, но и возвращению духовного наследия, одним из которых является народный танец. Нельзя сказать, что на смотрах народной

* Старший преподаватель. Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы-Казахстан.

Senior teacher. Kazakh state women's pedagogical university, Almaty-Kazakhstan .E-mail: banu.turgumbaeva@mail.ru

самодеятельности в прошлом веке не давали выхода танцевальным группам тюркоязычных народов. Они были обязательными в сценариях всех больших и малых программ международных и республиканских фестивалей. Это были красочные выступления, завораживающие зрителя своим динамизмом, яркостью костюмов или же лирической композицией. В теоретическом аспекте каждый отдельный народный танец не рассматривался в контексте всеобщего тюркского корня. Актуальность рассматриваемой темы обусловлена и тем, что в период глобализации и «захвата» умами современной молодежи изысками западно-европейской культуры, обращение к танцам тюркского мира еще одна возможность сохранения искомым народных традиций, что так же как и язык, танец есть отражение менталитета, характера нации и даже его истории. Устремление в корни тюркской культуры, изучение и анализ танцевального искусства тюркоязычных, братских народов, его истории и собственно современной его интерпретации это своеобразный вызов времени.

Сегодня Казахстан – это страна межэтнической толерантности, в которой живет, созидает большое количество тюркоязычных народов. И было естественным проникнуться танцами таких этносов как - уйгуров, узбеков, турков, татаров, азербайджанцев и, воплощать их на сцене. Народный танец тюркоязычных народов – язык дружбы и толерантности, искусство единения и созидания страны, выразитель чувств народа. В текущем году наша Республика отмечает 20-летие Ассамблеи народа Казахстана, что так же повлияло на выбор темы. Потому как, именно присутствие в нашем государстве разных этнических групп, их активная деятельность в жизни, экономике, культуре страны, дало возможность танцевальным группам расширить диапазон этого содержательного, образного и завораживающего искусства.

На современном этапе развития и существования народного танца многих тюркоязычных народов нашей республики, можно говорить о своеобразной целостности и гармонии в данном виде искусства. На сегодня известно и изучена связь национального танцевального искусства, в частности казахского [1, 7.], с профессиональным европейским и русским, но следует отметить о глубокой традиции казахского танца, о его внутренней наполненности и, в то же время, взаимосвязанности с общетюркской культурой [2].

Казахские деятели танцевального искусства на протяжении

всего развития национальной танцевальной школы и отдельных ее локальных ответвлений часто обращались к художественному языку тюркской культуры, мифологии, фольклору, ибо являясь может и не прямыми наследниками тюрков, этнических групп некогда населявших территорию современного Казахстана, но став преемниками этого наследия.

По сюжетной направленности, характеру исполнения танцы тюркоязычных народов можно выделить на – подражательные, массовые, обрядовые группы. Конечно же здесь следует учитывать фольклор, существование состязательных, плясовых танцев имеющих исконность, древние народные корни. Для тюркоязычных народов так же характерны танцы-хороводы, с участием большего количества людей. Это обусловлено коллективным сознанием, принятой и присущей тюркоязычным народам общности идей, слаженности и массового участия в действиях. Есть и единичные исполнения «монотанца», но все же отмечаем превалирование две и многофигурных решений. В свое время У.Джанибеков писал о казахском танце, что «...в отличие от некоторых других мусульманских народов (*фактор религиозного запрета – Б.Т.*), ...казахи имели в прошлом парные танцы, исполняемые юношей и девушкой, например, «Келиншек», «Коян-буркут ...» [3], что подтверждает закономерность парного и массового исполнительства.

Автором статьи не первый год ведется работа в освещении танца тюркоязычных народов. Создав в 2000 году на базе факультета хореографии Казахского государственного женского педагогического университета танцевальный коллектив «Томирис» и являясь его художественным руководителем, сегодня это Лауреаты международных и республиканских конкурсов, за 15 лет были воплощены казахские, узбекские, азербайджанские, турецкий танец «Бар», уйгурский и татарский шуточные танцы. В каждом из избранных танцев, будь то узбекский или азербайджанский, нами учитываются принятые каноны движений рук и кистей, положение плеч и движение ног, все вариации известные на сегодня и учитываемые среди танцоров, исполнителей так называемого «тюркского» танца.

Отдельные танцы являются зримой историей, рассказом жизненного уклада народа в прошлом. Например в одном из новых танцев «*Ауыл өрнегі*» в современной интерпретации коллектива

«Томирис», включены несколько сюжетов из жизни казахского аула. Это мотивы катания кошмы, сопровождающиеся плавными движениями рук, *ұршық иіру* - здесь вступают кисти и перебирающие движения пальцев, словно в воздухе парит шерсть и девушки скручивают ее на прялку. Аккордом выступления, своеобразным пиком является выход девушек с торсыками полными кумыса. Во всей композиции можно проследить моменты быта казахских девушек в танцевально-образной форме, с естественным движением корпуса, «помешивания» жидкости в сосуде, далее идет разливание кумыса по пиалам и угощение им зрителей в зале.

Общими характерными признаками в избранных для репертуара танцев коллектива «Томирис» считаем яркое озорничество, моменты «бурных» движений как, например, в узбекском танце «Шок кызляр» (девушки-огонь). Свообразием, особенностью надо назвать систему жестов и движений многих танцев тюркоязычных народов. В данном девичьем танце наблюдаются отточенные положения головы, корпуса и положением рук. Как верно отмечают исследователи танцевального искусства, в частности анализируя узбекский классический танец, «существует множество региональных манер исполнения классического танца. Ферганские и маргеланские ... особо проявляют женственность танцовщиц... В Коканде и Андижане танец более энергичен, как бы грубоват...» [4, 13]. Нами же, в постановке узбекского танца, используется в основном хорезмский стиль, особенность которого заключается в стремительности, темпераменте и экспрессии движений.

Удивительное сравнение и характеристику приводит исследователь Л.А.Авдеева о хорезмском стиле, «...танец Осени, щедрой и золотой... Сотни дурых лепестков...вперемешку с алыми кораллами, - шелестят, шуршат... помогая танцу славить щедрую осень» [5]. Неотъемлемой частью каждого народного танца является костюм исполнительниц. Как и в самих узбекских национальных танцевальных группах в украшении одежды мы используем головные уборы, нагрудные украшения манисты. Обязательными в ферганском стиле танца - колокольчики зянги. Идентичные инструменты нами были специально привезены из Узбекистана, ибо эти атрибуты еще более раскрывают эстетический ряд и визуальную культуру танца, дополняя и разряжая образующую атмосферу вокруг нее.

В репертуаре группы еще один из ярких примеров тюркского танцевального искусства – уйгурский танец кашгарского стиля,

привлекающий своим «огненным» темпераментом. Он отличается пружинным и как характеризует исследователь Сайтова Г. «...мобилизующий ритм...» стилем. [6, 48]. Резко вскинутый подбородок подчеркивает характер движения, к тому же скользящий ход ног отличают его от хотанского и доланского стилей.

Сценическое воплощение татарского девичьего танца «шуточный» - это симбиоз нескольких танцев. Через озорные, кокетливые движения передается характер танца. Его можно назвать показательным, а именно пружинистые, очень динамичные – как в период юношества движения и жесты.

Интересным и достойным внимания является турецкий танец «Бар». Это танец девушек с платочками в руках. История этого танца такая же древняя, как и сама нация. Привлекателен этот танец той же особенностью, что и все вышеназванные танцы тюркских народов, а именно коллективностью, ритмичным построением фигур. Ведь совместное исполнение танца способствует единению людей, в итоге созданию атмосферы дружбы и понимания. Следует сказать и о том, что танец «Бар» результат взаимопроникновения различных культур и традиций в течение многих тысяч лет. Широко распространенный в турецкой Восточной Анатолии «Бар» теперь и неотрывный танец коллектива «Томирис» в Казахстане.

Объединяющим фактором танца тюркских народов можно уследить и в аккомпанементе на струнных и ударных музыкальных инструментах. Каждый из танцев исполняемый группой «Томирис», через средства движения, мимики и музыки, можно сказать, передает определенные чувства, переживания человека, идет своеобразная попытка отразить уникальный характер каждого отдельного тюркского народа.

Учитывая богатую культуру названных народов, огромные территориальные границы, нельзя не сказать об особенностях региональных отличий. Мы не претендуем на исчерпывающий анализ танцев тюркоязычных народов, или же их полное копирование при воплощении на сцене. Мы стараемся исполнить его мастерски и передать характер народного танца. Учитывая особенности танцевального цикла, мы используем основные, узнаваемые движения и положения фигур.

Подводя итоги, отмечаем, что универсальность тюркского танца скорее всего кроется в общем человеческом корне. Ведь народный танец - это эфемерное искусство, отражающее жизнь в образно-

художественной форме, искомое каждому отдельному народу. Многие годы мы используем тюркские танцы как востребованную художественную культуру в качестве нравственного воспитания учащихся. Понимая и принимая во внимание, что танец для зрителя это во многом эстетическое удовольствие, то для нас, исполнителей, это еще и средство, способ внутренней гармонизации каждой отдельной личности танцевальной группы.

Поиски общих тюркских корней, интерес и осмысление феномена тюркской культуры, наследниками которых являются многие народы нашей республики – одни из своевременных культурных контентов Казахстана. Учитывая тысячелетнюю историю танца, от зарождения до современного его существования, можно прогнозировать его долгую жизнь только при мирном, благоприятном общественном климате. К чему должны стремиться представители всех этносов нашей страны, в их числе отдельные коллективы, как танцевальная группа «Томирис».

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Абиров Д. *История казахского танца*. Алматы, «Санат», 1997. -160 стр.
2. Киякова Д.Д., Уразгулова А.К. *Урок тюркского и восточного танцев*. Алматы, КазНИИКИ, 2005. -132 стр.
3. <http://gisap.eu/ru/node/33407>
4. Сайтова Г., Шубладзе О. *Восточные танцы*. Методическое пособие. Алматы, 2007. -120 стр.
5. Авдеева Л.А. *Из истории узбекской национальной хореографии*. Кн.1. Узбекское традиционное танцевальное искусство древнейших времен до 2000 года. – Ташкент, 2001.
6. Сайтова Г. *Уйгурский танец: Истоки. Традиции. Сценическое воплощение*. Алматы, 2011. -180 стр.

**«РИСОЛА ДАР ОДОБИ ТАРИҚАТ» – ЯССАВИЯ ТАРИҚАТИГА
ОИД МУҲИМ МАНБАЛАРДАН БИРИ**
**“RISALA DAR ODOBI TARIQAT” IS ONE OF THE IMPORTANT
SOURCES BELONGING TO YASSAWIYA PATH**

Н. ЖАББОРОВ*

Сўровнома

Буюк шоир ва мутафаккир файласуф Хожа Аҳмад Яссавий кўплаган асарлар муаллифи. Бироқ, кўп веб-сайтларда фақат унинг «Девони ҳикмат» («Куллиети Хожа Аҳмад Яссавий») асари айтиб ўтилган. Ушбу мақола «Рисола дар одоби хақида рисола» номи билан аталиб, форсий тилида ёзилган. Хожа Аҳмад Яссавий («Тарикат одоби хақида рисола») асари ўзига хос аҳамиятли жиҳатларидан, мавзуга ҳикматлар ва дуолардан битилган. Шу жумладан мақола ўзбек тилида ҳам нашр этилган.

Муҳим сўзлар: меърос, кўлезма, донолик, рисола, суфийлик, Хожа Аҳмад Яссавий, Туркистон.

Summary

The outstanding philosopher and great poet Kwadja Ahmad Yassawi is author of many works. Unfortunately only one of his main work "Diwani Hikmat" ("The Book of Wisdoms") is mentioned in a lot of researches and web sites. This article is devoted to study another work by Kwadja Ahmad Yassawi, written in Persian which is called "Treatise about ethics of [Yassawiya] path" ("Risala dar odobi tariqat". Researcher by way of the analysis data, provided in different manuscripts and printed books comes to the conclusion that the treatise "Risala dar odobi tariqat" is one of the important sources belonging to Yassawiya path. As well as, the translation of above mentioned treatise is enclosed to this article.

Key words: heritage, manuscripts, wisdom, treatise, sufizm, Kwadja Ahmad Yassawi, Turkistan.

Марказий Осиё заминида илк тасаввуф тариқатига асос солган буюк мутасаввиф шайх Хожа Аҳмад Яссавийдан «Девони ҳикмат» (бунинг «Куллиети Хожа Аҳмад Яссавий» кўринишдаги номи ҳам мавжуд бўлиб, унга унинг ҳикматлари, ғазаллари, шеърлари, маноқиби ва

* Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқ қўлғемалари маркази, катта илмий ходим-изланувчи, Тошкент/Ўзбекистон.
Senior Researcher-Competitor, Center for Oriental Manuscripts Abu Rayhan Al-Biruni Tashkent State Institute of Oriental Studies. Tashkent-Uzbekistan.

«Меърожнома»си киритилган), «Рисола дар одоби тариқат» («Тариқат одоби тўғрисидаги рисола», «Ҳикояти Меърож», яъни «Меърож ҳикояси», «Меърожнома», «Қисса-йи Нуъмон Ибн Собит» («Нуъмон Ибн Собит қиссаси»), «Фақрнома» (Ушбу рисола Хожа Аҳмад Яссавийнинг издошлари томонидан тўлдирилган), «Муножотнома» каби бой маънавий мерос сақланиб қолган [1]. Бундай асарлар тадқиқотчилар томонидан навбатма-навбат илмий муомалага критилмоқда. Ана шундай янги топилган асарлардан бири - «Муножотнома»нинг нашрларидан фарқ қилувчи ўзгача нусхаси ҳақида А.Эркиновнинг мақоласида [2] батафсил маълумот берилган. Бундан ташқари, Нодирхон Ҳасан, ўз навбатида, Тождиддин Ёлчиғулнинг сўзларига асосланиб, Хожа Аҳмад Яссавийга тегишли «Нажоту-з-зокирийн» («Зокирларнинг нажот топиши») ва «Танбеҳуз-з-золийн» («Адашганларга танбеҳлар») номли асарлар ва тафсирнинг борлигини илк бор қайд этган [3]. Яссавийнинг «Рисола дар одоби тариқат» асари ҳам ана шундай изланишлар натижасида топилган асарлардан биридир [4]. Лекин аксарият тадқиқотларда ва веб сайтларда ханузгача фақат унинг «Девони ҳикмат» асари зикр этилган, холос. Ваҳоланки, турк машойихларининг ҳалқабоби, туркийзабон тасаввуфий адабиётнинг асосчиси ҳисобланган буюк мутафаккир Хожа Аҳмад Яссавийнинг асарларини нафақат ўзбек, балки бутун Шарқ, айниқса, ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида истиқомат қилган барча халқлар Фирдавсий, Саъдий, Шерозий, Румий, Бедил китоблари билан бир қаторда севиб ўқишган. Мустабид тузум даврида унутилаётган ушбу анъана бугун қайта тикланмоқда. Болалигимда нуроний чолларнинг мазкур мутафаккирлар қаламига мансуб асарлар билан бир қаторда, Хожа Аҳмад Яссавийнинг мазкур форсча-тожикча рисоласига ҳам тез-тез мурожаат қилганларига бир неча бор гувоҳ бўлганман¹.

¹ Болалик йилларим Бухоронинг «Маллайшейх» (форсча-тожикча «маҳалла-и шайх» изофасининг руслаштирилган шакли) кишлоғида кечган. Уйимизнинг орқасида «қора хусайни», «туркмени», «халили»каби турли узумлардан иборат толор (ишком) бўларди. Иккала томонига турли хушбўй гуллар экилган ушбу толорнинг остида Бухоронинг турли бурчакларидан, баъзан эса ҳатто қўшни Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Қозғистон республикалардан келган нуроний чоллар гоҳ-гоҳида тўпланишиб, эски кўлёмаларни мутолаа қилишар, турли мавзуларда баҳс-мунозаралар олиб боришар эди. Ёшим кичкина бўлгани учун меҳмонлар мени турли совға-саломлар билан сийлашар, баъзан қўлларидаги китоблардан қизиқарли ҳикоя ёки ибратли шеър ўқиб беришар, сўнгра пешонамдан ўпиб, дуо қилишарди. Ёшим сал катта бўлгач, уларнинг хизматида бўлиш менга ҳам бироз насиб этди. Ўша юзларидан нур ёғилиб турадиган нуронийларнинг сиймолари кўз ўнгимдан, табарруқ нафасларидан таралган эркалаш оҳангидаги майин сўзлари эса қулогим остидан асло кетмайди, Аллоҳ уларнинг ётган ўриларини мунаввар ва имонларини муқаддас айласин!

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясига қарашли Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ишлаган вақтимда, ўша болаликда қулоғимга чалинган фикрларни эслаб, хазинагоҳдаги асарлар билан яқиндан танишиб чиқдим. «Интилганга толеъ ёр» деганларидек, Аллоҳнинг инояти билан Хожа Аҳмад Яссавий қаламига мансуб *“Рисола дар одоби тариқат”* (*“Тариқат одоби ҳақидаги рисола”*) номли рисоланинг учта қўлёзма нусхаси топилди¹. Шуниси эътиборлики, ушбу уч қўлёзма нусхаларнинг бири каминага қўшни бўлган «Қазонқишлоқ»да кўчирилган экан².

Ушбу рисола Хожа Аҳмад Яссавийнинг форс-тожик тилида битилган, ҳозирча бизга маълум ягона асаридир. Рисоладаги *“Бу султон Хожа Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳининг рисоласидир”, “Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий қаддасаллоҳу руҳахул-азиз айтадурларки”* каби жумлалардан уни Хожа Аҳмад Яссавий вафотидан кейин ўзининг исми шарифини қайд қилишни лозим топмаган издошларидан бири Ҳазрати Туркистонга мансуб асарни сақлаб қолиш мақсадида қайта тиклаганлиги кўриниб турибди.

Шунингдек, рисолада баён қилинган мавзуларни Ҳазинийнинг *“Денгиз мавжларидан (териб олинган) буюкларнинг жавҳарлари”*³ номли асаридаги жумлалар [5] ёхуд Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Фақрнома»даги мақомлар (44,22,8), фақирликнинг олти одоби ҳақидаги фикрлари билан таққослаган ўқувчи⁴ ушбу рисоланинг Хожа Аҳмад Яссавийга тегишли эканлигига қатъий ишонч ҳосил қилади.

Рисола *“тариқат ҳукмлари”, “тариқат рукнлари”, “тариқатнинг вожиботлари”, “тариқат суннатлари”, “тариқат мустаҳаблари”, “тариқат одоби”, “пирнинг иродатини олиш”, “муҳаббат”, “ишқ”, “маърифат”, “дарвешликнинг баёни”* деган боблардан ташкил топган. Бобларда баён қилинган фикрлар Қуръони карим оятлари ва ҳадисларга асосланиб, мавзуга мос ҳикматлар ва дуолар билан

¹ Ҳозирги вақтда улар Тошкент давлат шарқшунослик институти хузуридаги Абу Райҳон Беруний номи Шарқ қўлёзмалари маркази қўлёзмалар хазинасида 3808, 6652 ва 9175 ашёвий рақамлар билан сақланади. Қўлёзма нусхалар ўзаро таққосланганда, уларнинг матнларида мазмунига салбий таъсир кўрсатмайдиган айрим тафовутлар борлиги аниқланди.

² № 6652-ашёвий рақамли қўлёзманинг 01^а варағида унинг “Қароқўлда ёзилган”лиги, 210^а варағида эса “Қазонқишлоқ”қа тобе мавзёда 1245 хижрий санада кўчирилгани аниқ қайд этилган.

³ Арабчаси: *“Жавоҳиру-л-аброр мин амвожи-л-биҳор”*. Ҳазинийнинг мазкур асари тўлалигича Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти ва ижодида бағишланган.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Нодирхон Ҳасан. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат”. – Тошкент: “Академнашр”, 2012. –Б.73–77.

кучайтирилган. Рисоладаги фикрлар оятлар¹ ва ҳадисларга асосланиб баён қилинган, мавзуга мос ҳикматлар ва дуолар билан кучайтирилган.

Ушбу рисоланинг қуйидаги ўзига хос аҳамиятли жиҳатлари бор:

1) Маълумки, Хожа Аҳмад Яссавий араб ва форс тилларини пухта эгаллаган бўлса-да, лекин ўз ҳикматларини туркийда битган. Бу ҳақда унинг ўзи, жумладан, шундай деган: “*Мискин Хожа Аҳмад, етти пуштинга раҳмат, Форсий тилни билибон, хўб айтадур туркийни*”. Табиийки, Хожа Аҳмад Яссавий устози Юсуф Ҳамадонийни алоҳида эъзозлаган. Ушбу рисола шогирд томонидан устозга билдирилган алоҳида эҳтиром рамзи бўлиши мумкин. Зотан, устозни эъзозлаш Шарқ халқларига, айниқса, тасаввуф аҳлига хос қадриятлардандир.

2) Аксарият тадқиқотларда яссавийлик туркий халқларга, айниқса, кўчманчи туркий қавмларга хос тариқат деган фикрлар илгари сурилади (ҳар ҳолда илгариги тадқиқотлар асосида ана шундай устувор тасаввур шаклланган). Ушбу рисола эса яссавийлик тариқатининг нафақат туркийзабон халқлар, балки Марказий Осиёда истиқомат қилган бошқа халқлар, жумладан, форс-тожик тилида сўзлашувчилар орасида ҳам кенг тарқалганини ва унга қизиқиш катта бўлганини кўрсатади.

3) Ушбу рисолада диний ҳукмлар билан бир қаторда Марказий Осиё халқларига хос бўлган меҳмондўстлик, ота-онани ҳурмат қилиш, устозларни эъзозлаш, меҳр-оқибат каби қатор қадриятлар баён этилганки, улар, биринчидан, бугун ҳам долзарб ва қимматлидир, иккинчидан эса, умуминсоний қадриятлар сифатида тарғибу ташвиқ қилиниб, юксак баҳоланишга сазовордир.

Хожа Аҳмад Яссавий мероси халқимизнинг исломдан олдинги эътиқодига тегишли умуминсоний қадриятларнинг кейинги авлодларга етиб келишида ўзига хос кўприк бўлиб хизмат қилган. Мазкур рисола ҳам бундан мустасно эмас. Жумладан, рисоладаги тариқатнинг мустаҳаблари хусусида номли бешинчи бобда халқимизнинг азалий қадриятларидан бири – меҳмондўстлик² ҳақида сўз боради. Ушбу бобда, жумладан, меҳмонга нисбатан хушмуомала бўлиш, унга таом

¹ Рисолада, жумладан, Қуръони каримдаги 2-суранинг 165-оятига, 5-суранинг 119-оятига, 14-суранинг 24-оятига, 17-суранинг 85-оятига, 66-суранинг 8-оятига, 9-суранинг 100 ва 112-оятлари гоҳида тўлиқ ҳолда, гоҳида қисман иқтибос қилинган.

² Шу боис, меҳмондўстлик мавзуси деярли барча илк туркий манбаларда қайд этилган. Маҳмуд Қошғарийнинг қуйидаги сўзлари ҳам мазкур фикрнинг тўғрилигини қўллаб-қувватлайди:

*Меҳмон келса туширгил, қолсин анинг чарчоги,
Арфа сомон едиргил тўйиб олсин тойчоги.*

бериш, суҳбатини ғанимат билиш, манзилдан хушвақт кузатиш, ҳожатини кифоят, дилини эса хушнуд қилиш зарурлиги алоҳида таъкидланган. Буни халқимизга азалдан хос бўлган меҳмондўстлик, бағрикенглик, очиқ кўнгиллик, сахийлик каби умуминсоний кадриятларнинг узвий давоми ва ифодаси деб қараш мумкин.

“Жаннат оналарингиз оёқлари остидадир”¹ деган ҳадиси шарифнинг форсча-тожикча назмий таржимаси билан яқунланган мазкур рисола, шубҳасиз, тасаввуф, жумладан, яссавия тариқати тарихи, яссавия ва нақшбандия тариқатлари ўртасидаги боғлиқликни ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Буюк мутафаккир, улуғ бобокалонимиз Алишер Навоий «*Туркистон мулкининг шайху-л-машойихи*» деб таъриф берган ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий ўзининг мумтоз асарлари билан салкам минг йилдан буён, маҳаллий шарт-шароитлар тақозо қиладиган жузъий ихтилофларни айтмаганда, маданиятлари деярли бир хил бўлган Турон ва Эрон замин, қолаверса, Идил бўйи ва Шарқий Туркистон халқларининг маънавий камолотига хизмат қилиб келмоқда. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган рисола эса бунинг ёрқин далилидир.

Хожа Аҳмад ЯССАВИЙ

***РИСОЛА ДАР ОДОБИ ТАРИҚАТ
(ТАРИҚАТ ОДОБИ ҲАҚИДА РИСОЛА)***

Бу султон Хожа Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳининг рисоласидур².

Тариқатнинг қутби, ҳақиқатнинг бурҳони ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий раҳматуллоҳи алайҳи ўзларининг мазкур рисолаларида ушбу йўлдаги толибларга тариқатнинг нафъи тегсин деб, ботин кўзининг

¹ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзманинг 363^б варағига қаранг.

² Раҳматуллоҳи алайҳи – унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин!

Хожа Аҳмад Яссавийга нисбат берилган ушбу форсча ягона насрий асар Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқ қўлёзмалари марказининг қўлёзмалар ҳазинагоҳида сақланаётган № 3808/ХП ашёвий рақамли қўлёзма асосида нашрга тайёрланди. Форсча матндаги мураккаб ўринлар таржимасида ёрдам берган истъёдодли олим Ғулом Каримга самимий миннатдорлик билдирамиз – Н.Ж (таржима ва изоҳлар муаллифи – Неъмат Жабборов).

рўшнолиги учун бир неча сўз ила тариқат одобидан (қуйидаги бобларни) баён қилганлар.

Биринчи боб. Тариқат ҳукмларининг баёни хусусида

Эй дарвеш, билгилки, тариқат аҳкоми олти қисмдан иборат эрур: биринчи – маърифат, иккинчи – саховат, учинчи – сидқ, тўртинчи – яқин, бешинчи – таваккул, олтинчи – тафаккур.

Иккинчи боб. Тариқат рукнлари баёни хусусида

Эй дарвеш, билгилки, тариқатнинг рукнлари олти қисмдан иборатдур: биринчи – илм, иккинчи – ҳилм¹, учинчи – сабр, тўртинчи – ризо, бешинчи – ихлос, олтинчи – қурб².

Учинчи боб. Тариқатнинг вожиботлари баёни хусусида

Эй дарвеш, билгилки, тариқатнинг вожиботлари олти қисмдан иборатдур: биринчи – талаб, иккинчи – шавқ, учинчи – хавф, тўртинчи – рижо, бешинчи – зикр, олтинчи – фикр.

Тўртинчи боб. Тариқат суннатларининг баёни хусусида

Эй дарвеш, билгилки, тариқатнинг суннатлари қуйидаги олти қисмдан иборатдур: биринчи – жамоа билан намоз ўқиш; иккинчи – эрта уйқудан туриш; учинчи – ҳамиша таҳоратли бўлиш; тўртинчи – вузуъга рия қилиш; бешинчи – зикрни таъзим билан айтиш; олтинчи – ислом подшоҳлари, авлиёлар, анбиёлар, ўз ота-онаси, пиру-устозлари, муаллимлари ва фарзандлари ҳақларида беш вақт намоз ўқуб, дуо қилиш³.

Бешинчи боб. Тариқатнинг мустаҳаблари хусусида

Эй дарвеш, билгилки, тариқатнинг мустаҳаблари олти қисмдур: биринчи – меҳмон билан хуш муомалада бўлиш; иккинчи – меҳмонга таом бериш; учинчи – ўз хонасидаги меҳмон суҳбатини ғанимат билиш⁴; тўртинчи – манзилдан меҳмонни хушвақт қилиб кузатиш⁵;

¹ Ҳилм – юмшоқ табиатлик, мулойимлик, юввошлик.

² Қурб – яқинлик.

³ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада «дуо қилиш» деб ёзилган.

⁴ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада «меҳмон қанча турса ҳам» деб ёзилган.

⁵ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада «эшиккача» деб ёзилган.

бешинчи – меҳмон ҳожатини кифоят қилиш¹; олтинчи – меҳмон дилини хурсанд қилиш.

Олтинчи боб. Тариқат одобининг баёни хусусида

Эй дарвеш, билгилки, тариқатнинг одоби олти қисмдур: биринчи – пир хизматида тиз чўкиб, одоб ила ўлтириш; иккинчи – ўзини ҳаммадан камтар тутиш; учинчи – хизматда ўзича олдиндан сўз айтмаслик²; тўртинчи – катталар хизматида ўзга кимса суҳбати билан машғул бўлмаслик; бешинчи – пир рухсатисиз сўз сўзламаслик; олтинчи – пиру устозларнинг ҳурматига лойиқ бўлиш, уларга диққат бериш ва уларнинг рухсати билан амал қилиш³:

*Гар бўлмасин десанг юзингни эл ичра шармисор,
Пир бермаса рухсат ҳар ишни қилмагин зинҳор⁴.*

Еттинчи боб. Пирнинг иродатини олиш баёни хусусида

Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий қаддасаллоҳу руҳаҳу-л-азиз⁵ айтадурларки, иродат олиш улдурким, шайх муршиди комил бўлади. Иродат олишда (муршид томонидан) мурид нафсоний шаҳват сифатларидан ва жисмоний кудурат зулматлари-ю лаззатларидан, қалб эгаси бўлганлиги учун, бохабар қилинадилар, токи унга *уҳда-йи иродат*⁶ ва марҳабо деб айтиш раво бўлсин. Агар (муридлар) Ҳақ субҳонаҳу таоло фаризаларидан ва ҳазрат Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам суннатларидан хабардор бўлмасалар, инчинун шайх

¹ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада «талаб қилинган ҳар бир нарсани эъзоз билан кифоят қилиш керак» деб ёзилган.

² № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада ўздан муқаддам кимса ҳузурида ўзини билимдон қилиб кўрсатмаслик» деб ёзилган.

³ Ушбу рисолаининг № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмасидан ташқари, барча нусхаларида мазкур олтинчи банд «*уларнинг хизматини ота-она хизматидан муқаддам билиш*» деган жумла билан яқунланган. Бу ерда пирнинг хизматини ота-она хизматидан юксак қўйилишининг боиси шундаки, бундай пирлар, одатда, ўша муридларнинг боболари, яъни ота-оналарининг падари бузрукворлари бўлганлар.

⁴ Ушбу байтнинг форсийзабондаги кўриниши қуйидагича:

Зинҳор макун битури худ тадбират,

Корики, надодэ аст ижозат пират.

Ушбу манзума ва «ниятинг қўлдошинг» мазмунидаги ибора яссавия тариқатининг шиори бўлган.

⁵ Аллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас қилсин (№ 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада «рахматуллоҳи алайҳи» деб ёзилган).

⁶ *Уҳда-йи иродат*, яъни иродатни ўз бўйнига олиш.

дунёда хору зор ва уқбода Ҳақ субҳонаху ва таолонинг, ҳазрати Расулуллоҳ саллаллоху алайҳи ва салламнинг, мазҳаб ва миллатнинг барча уламолари, тариқатнинг жамики авлиёлари ва аҳллари олдида шармисор бўлғусидур, наъзу биллоҳи мин золика¹.

Тариқатнинг кутби, ҳақиқатнинг бурҳони Хожа Аҳмад Яссавий қаддасаллоху сирраҳу айтурларки, иродати шайх улдурким, ул шайх 44 мақомдан хабардор бўлади. (Айниқса) Ул мақомларнинг 22 тасидан бохабар бўлсин. Агар бирор бир дарвеш ушбу мақомотлардан хабардор бўлмаса, унда албатта, қуйидаги саккиз мақомдан бохабар бўлсин. Шунингдек ушбу саккиз мақомдан саккиз ҳарф ҳосил бўлади. Бу ҳарфлар қуйидагилардир: биринчи – «ا» алиф; иккинчи – «ب» бо; учинчи – «ت» то; тўртинчи – «س» син; бешинчи – «ص» сот; олтинчи – «ف» фо; еттинчи – «ق» қоф; саккизинчи – «ر» ро. Билгилки, «алиф» тўғридир. Дарвеш алифга ўхшаш тўғри бўлади. (Мисли) «бо» башоратли бўлади, «то» – тарки дунё қилиш; «син» – сайр сулукида бўлиш; «сод» – сабрли бўлиш; «фо» – фақирликда, фақр бўлиш; «қоф» – қаноатда бўлиш; «ро» – риёзатда бўлиш. Чунонки, Аллоҳ таоло ўзининг Каломи мажидида хабар берганларки, **رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ «разийаллоху анхум ва разуу ʻанху»**, яъни **«Улардан Аллоҳ рози ва улар Аллоҳдан рози бўлурлар»²**.

Инчинун шайхнинг иродат қўлини олиш, унга ҳасо бериш, ундан (табаррук) нафас (дам) сўраш, унга инъом қилиш раводур. Агар бирон-бир дарвеш ушбу саккиз мақомдан хабардор бўлмаса, унга (шайхнинг) иродат қўлини олиш раво бўлмайду. Инчинун бунга номуносиб амал қилган дарвеш (бир умр) абадий азобга гирифтор бўлади.

Муҳаббат боби

Шайхимиз (Хожа Аҳмад Яссавий) қаддасаллоху руҳаху айтурларки, эй дарвеш, маҳаббатни³ газоф⁴ деб қараш ярамайди, чунки маҳаббатни худойи таоло яратган. (Шу пайт) Аллоҳ таолодан – «эй, маҳаббат,

¹ Аллоҳ (номи) билан бундан паноҳ сўраймиз, яъни бундан бизни Худонинг ўзи асрасин.

² Қуръони каримдаги 5-суранинг 119-оятига ва 9-суранинг 100-ояти («...Аллоҳ рози бўлди, улар ҳам Ундан рози бўлдилар»)га ишора. Ушбу мақоладаги барча ояти карималарнинг таржимаси Шайх Абдулазиз Мансур нашридан олинди (қаранг: Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. /Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. –Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2012).

³ Дарҳақиқат ўзбек тилида «муҳаббат» шаклида машҳур бўлган ушбу сўз аслан арабча бўлиб, «маҳаббат» деб ўқилади. Биз илоҳий маҳаббатни дунёвий муҳаббатдан фарқлаш учун атайин шундай ёздик.

⁴ Газоф – асоссиз; бемаъни.

арши аъзамда қарор топ» – деган нидо келди. (Лекин) Маҳаббат аршда қарор топмади. Яна Аллоҳ таборака ва таолодан – «курсийда ўтиргин» деган (нидо) келди, (лекин) маҳаббат у ерда ҳам қарор топмади. Нидо келдики, «эй, маҳаббат, ушбу мақомларда нега қарор топмадинг?» Ул замон маҳаббат ёлвориш забони ила деди: «эй, ўн саккиз минг олам Парвардигори! Маҳаббатнинг қарор топиши учун мақсад бўлиши керак. Толибга матлуб, ошиққа маъшук, Зулайхога Юсуфнинг жамоли, Хадичага ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломнинг жамоли бўлиши керак. Муридга пири муршиднинг суҳбати, дарвеш толибга Мавлонинг дийдори даркор эрур, чунки Аллоҳ таоло айтадур: «йўхиббунаҳум ка-хуббиллоҳ», яъни «(уларни) Аллоҳни севгандек севадилар»¹.

Ишқ баёни хусусидаги боб

Шайхимиз қаддасаллоҳу сирраҳу-л-азиз айтибдурларки, ишқ ҳолдан ҳолга ўтишдаги лиқодур². Ошиқ улдурки, худди чакмоқ сингари бир бор Аллоҳ деганида, шавқ оташи алангаланеди. Бу билан ихлос рўй беради ва маърифат чироғи равшан бўлади. Маҳаббат шами ёришиб, эрий бошлайди. Инчинун маҳаббат шами алангаланеди. Дарвеш ул замон жойнамоз устида парвоз қилишга парвона бўлади. Руҳоний оламда юзини ниёз даргоҳи томон қаратиб, шукри ноз айтади. Инчинун (бундай) шайхни Хожа Аҳмад Яссавий қаддасаллоҳу сирраҳу дебдурларки, «ман шароба касан вардатан мина-д-дунё ва-л-охирати»³.

Дўст қўлидаги маҳаббат жомидан ўз ҳиммати билан бир култум ичган кимсанинг насиби ҳосил бўлади⁴.

Маърифат боби

Маърифат Аллоҳ билан қалбнинг ҳаётидир.

Эй, дарвеш, билгилки, (Қ. № 6652 – ўз қалбини худо йўлида ҳозир қилган банда орифдур, зотан) ишқ вафони ортиқча, жафони эса кам

¹ «Бақара» сурасидаги 175-оятга ишора, « وَمِنَ النَّاسِ مَن يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ », яъни «Одамлар орасида Аллоҳдан ўзга нарсаларни (сохта маъбудаларни) Унга тенг билиб, уларни Аллоҳни севгандек севадиган кимсалар ҳам бордир» (қўлёзмада « يَحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ » деб ёзилган –Н.Ж.).

² Лиқо - кўриниш, юзлашиш.

³ Бу дунёдан ва охираддан бир гулкоса симирган кимса. « من شرب كأساً وردة من الدنيا والآخرة »

⁴ Шу ерда матнлар орасида ихтилофлар мавжуд.

қилмайди. Токи ишқ лаззати маъшук кулвосида экан, махаббат у билан завқ эрурки, «аз-завқу лиқо ул-хабиб индаҳу биъақл ар-рақиб», «الذوق لقاء الحبيب عنده عقل الرقيب», яъни «завқ, хабибнинг ўз ҳузурида рақиб ақли билан лиқосидир». Эй, дарвеш билгилки, жаннат Аллоҳ таолонинг эҳсоли бўлиб, у толибнинг ҳаққида бўлади. Бандаларнинг дилларидаги дардларга шифо, ўзларига дармон бўлади, чунки «лиқо ал-хабиб ва шифо ал-ъалил» – «لقاء الجليل وشفاء العليل», яъни «хабибнинг лиқоси беморнинг шифосидир». Дарвешнинг кўзи ҳамиша гиряда бўладика, «инна-раҳмата бил-ъайни» – «إن الرحمة بالعين», яъни «меҳр – кўздадир». Дарвешнинг дили ҳамиша хавфда бўладика, ҳақиқатда ҳам «иннал-хавфа бил-қалб» – «إن الخوف بالقلب», яъни «дарҳақиқат хавф – қалбадир». Дарвешнинг жони арши аълода бўладика, аъло руҳ биландир, дарҳақиқат «иннал аъло бир-руҳи», яъни «ҳақиқатда ҳам аъло руҳдадир». Дарвешнинг бадани (жасади) тавбада бўладика, чиндан ҳам тавба бадан биландир, чунки «иннал-бадан бит-тавба» – «إن البدن بالتوبة», яъни «ҳақиқатда ҳам бадан тавбададир». Дарвешнинг қўллари ҳамиша хайрада бўладика, «хайр – қўлдадир», чунки, «иннал-хайра бил-йадайни» – «إن الخير باليدين», яъни «ҳақиқатда ҳам хайр – қўллардадир». Дарвешнинг оёқлари ҳамиша тоатда бўладика, дарҳақиқат тоат оёқлардадир, чунки «иннат-тоъата бир-рижлай», – «إن الطاعة بالرجل», яъни «тоат, ҳақиқатда ҳам оёқдадир». Дарвешнинг қулоқлари ҳамиша самоъда бўладика, дарҳақиқат, самоъ икки қулоқ биландир, чунки, «иннас-самоъ бил-узнайни» – «إن السمع بالأذنين», яъни «ҳақиқатда ҳам самоъ иккала қулоқ билан (эшитилади)». Дарвешнинг забони ҳамиша зикрда бўладика, зикр тил билан (айтилади), чунки «инназ-зикра бил-лисони» – «إن الذكر باللسان», яъни «ҳақиқатда ҳам зикр тилдадир». Хабиб маҳбубнинг лиқосидан ўзгани талаб қилмайди. Эй дарвеш, билгилки, тўрт нарса, бандани шу тўрт нарсага жавобгар қилади. Банданинг тили ҳамиша Аллоҳ таоло зикрида бўлади. Банданинг дили Аллоҳ таоло лиқоси орзусида гирён бўлади. Банданинг каломи ҳамиша тавбада бўладика, Аллоҳ таоло дейди: «*Ė аййухоллазийна омануу тубуу иллолоҳи тавбатан насухан*» – «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا»», яъни «Эй, имон келтирганлар! Аллоҳга чин тавба қилингиз»¹.

¹ “Таҳрим” сурасидаги 8-оятнинг ибтидоси (Куръони карим, 66:8).

Маърифат баёни хусусидаги боб

Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий қаддасаллоху руҳаҳу айтибдурларки, эй дарвеш, билгилки, маърифат ҳисордур¹, маҳаббат подшоҳдур, ақл вазирдур, зикр забони тарийқ² ва дил маъдани тафаккур бўлади. Мушоҳада эса сирр бўлади. Толибнинг қулоғи ҳукмда бўлади³. Толибнинг жони муҳаббат дарёсига ғарқ бўлади, чунки «*ғариқал-фуқаро-у ал-маҳаббата*» – «*غرق الفقراء المحبت*», яъни «*фақирлар маҳаббат (дарёси)га ғарқдурлар*». Эй, дарвеш толиб, билгилки, ошиқ ҳазрати Кирдикор дийдорига зору мушток бўлади. Билгилки, Худойи таоло беҳишт ичида дарахтзор бўстонни яратгандир. Дарвешлар дилининг ичида маърифат дарахтини барпо қилгандир. Дил хонасини⁴ эса ихлосдан яратгандур. Дилнинг мевасини эътиқоддан яратгандур. Дилнинг баргларини тасдиқдан бунёд қилгандур. Ақлни унга тарғиб ила бергандир. Эй, садоқатли ошиқ дарвеш, билгилки, ул дарахтнинг ўзаги иймондур, шохлари эса ҳикматдур. Беҳишт ичида Худойи таборака ва таоло тўрт ариқ барпо қилган. Уларнинг бирида сут (анбар), иккинчисида – асал, учинчисида – шароби таҳур, тўртинчисида – сув (лиммо-лим тўлиб) оқади. Аммо дарвешнинг дилида ибодатнинг тўрт дарёси бор. Биринчиси – дарёи таваккул, иккинчиси – дарёи тафаккур, учинчиси – дарёи тавозеъ, тўртинчиси – дарёи зикрдур. Қайси ошиқ дарвеш ҳазрати зу-л-жалол⁵ висолининг содиқ толиби бўлса, ушбу дарёлар лабида қўним топади. Ушбу шавқ шаробидан ичади, шариат бисотида ўтиради, тариқат ёстиғига суянади, маърифатнинг барчасини шавқ димоғи билан бўйлайди. Маҳаббат таннурида ишқ оташидан куйиб, қоврулади. Ногаҳон Дўст мақомидан маҳаббат оташида куйиб, ҳижрон доғи билан кабоб бўлган ўша дарвешга, инчинун, илоҳий маҳаббат номаси ва подшоҳлик саодат битиги (ёрлиғи) етиб келганлиги маҳаббат хабаридан асар берадики, «*ат-тоибууна ал-ъобидуна ал-ҳомидууна⁶ ас-солиқууна, ар-роқиъууна ас-сожидууна ал-омирууна би-л-маърууф ва-н-ноҳууна ъани-л-мункар ва-л-ҳофизиууна биҳудудиллоҳи ва башишири-л-мўъминийн*», – «*التَّائِبُونَ الْعَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ*

¹ Ҳисор – кўрғон, қалъа.

² Тарийқ – тариқат маъносида.

³ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада «толибнинг қулоғи ҳикматда бўлади» деб ёзилган.

⁴ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада «дил хонасини» деб эмас, балки «зикр хонасини» деб ёзилган.

⁵ Зу-л-жалол – буюклик соҳиби, Худонинг сифатларидан бири.

⁶ Ушбу оятдаги «*ал-ҳомидууна*» сўзи учала қўлёзма матнида ҳам йўқ.

«وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ», яъни «(Улар) тавба қилувчилар, ибодат қилувчилар, ҳамд (шукрона) айтувчилар, саёҳатчилар, рукуъ этувчилар, сажда қилувчилар, яхшиликка буюрувчилар, ёмонликдан қайтарувчилар ва Аллохнинг худуди (буйруқлари)ни риоя қилувчилардир. Мўминларга (Аллохнинг мукофотлари ҳақида) хушхабар беринг!»¹.

Ҳазрат Ҳақ таолодан яна хитоб келдики, эй, жонбоз дарвеш бандалар ва эй, садпора муштоқ ошиқлар куйиб-пишиш билан сизларнинг жонларингиз менга фидойидурки, «қулур-руху мин амри рабби»² – «قَلِّ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي», яъни «Айтинг: «Рух фақат Раббимнинг ишидандир».

Сизларнинг дилларингиз менинг назаргоҳимдир. Дилларингиз ичида тахт бино қилганман. Ул тахтнинг теппасида менинг муборак исми шарифим нақш этилган. Сизларнинг ҳеч бир хабарларингиз йўқки, менинг назаргоҳим мўминларнинг ва дарвешларнинг дилидир. Ҳар куни минг маротаба раҳмат назари ила уларнинг дилларига назар соламан. Билгилки, унинг тахти имон бўлади, унинг подшоҳи ақл бўлади, унинг вазири маърифат бўлади. Дилнинг замини муҳаббат мақоми бўлади. Ул заминдаги унинг дарахти *калима-йи таййиба* бўлади: «*Ло илоҳа иллоллоҳа Муҳаммадун расулуллоҳ*», яъни «Аллохдан ўзга худо йўқ, Муҳаммад унинг элчисидур». Дарҳақиқат, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло хабар берадики, «*а лам тара кайфа зарабаллоху масалан калиматан таййибатан кашаажаратин таййибатин аслиҳо собит ва фаръиҳо фи-с-само*» – *أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ*, яъни «(Эй, инсон!) Аллох пок сўзга (яъни имон калимасига) қандай мисол келтирганини кўрмадингми?! (У сўз) худди бир яхши дарахтга ўхшайдики, унинг илдизи (ер остига) ўрнашган, шохи эса осмондадир»³.

Дарвешликнинг баёни хусусида

Шайх Хожа Аҳмад Ясавий қаддасаллоху сирраҳу шундай зикр қилганларки, дарвешликнинг ҳақиқати улдурким, дарвешнинг дили

¹ “Тавба” сурасининг 112-ояти (Қуръони карим, 9:112). – Мазкур нашр. –Б.203.

² “Исро” сурасининг 85-оятига ишора [“Эй, Муҳаммад! Сиздан рух ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Рух фақат Раббимнинг ишидандир». Сизларга эса оз илм берилгандир”. – Қуръони карим, 17:85]. Учала қўлёзма нусхада ҳам Аллох таоло номидан айтилгани учун «*мин амри рабби*» деб эмас, балки «*мин амрий*», яъни «менинг амримдан» деб ёзилган.

³ “Иброҳим” сурасининг 24-оятга (Қуръони карим, 14:24).

ҳамиша зикрда бўлади, эътиқоди дилда, шодлиги масжид ичида намоз ўқиш ва (гуноҳ) ишлардан кўрқиш ила бўлади. (Дарвешлар) ҳамиша Қуръон тиловати билан машғул бўладилар. Рўза кунлари рўзадор бўладилар¹. Пайғамбар алайҳиссалом айтганларидек «*ас-саум ли ва ано ажри*» – «*الصوم لى و انا أجرى*», яъни «*мен рўзадорман ва ўз ажрим учун (жавобгарман)*». Ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий қаддасаллоҳу сирраҳу зикр қиладиларки, ул киши дарвеш бўлурким, бирор-бир мўмин унинг бўйнига миниб олганда, у тафаккур уммонига ғарқ бўлаверади ва ул мўминга қарата изҳори хулқ қилмайди. Эй, ошиқ дарвеш, билгилки, толиб дарвеш тариқатининг йўли уни тафаккурга етказди. Тафаккур хавфга етказди, хавф эса (ўз навбатида) рижого етказди. Рижо эса кўз ёшига етказди. Кўз ёши эса ҳидоятга етказди. Ҳидоят эса тавфиқга етказди. Тавфиқ эса тоатга етказди. Тоат (эса ўз навбатида) зикрга етказди. Зикр яқинга етказди. Яқин эса ҳамду саного етказди. Ҳамду сано маҳаббатга етказди. Маҳаббат Ҳақ таоло ризосига етказди. Ушбу ризо доруссаломга² – Аллоҳ таолонинг дийдорига етказди. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ўзининг Каломи мажидида хабар берганки, «*вужуху йавмазин нодиратун ило раббихо нозиратин*»³ – «*وَجُوهٌ يُؤْمِنُونَ نَاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ*», яъни «*У Кунда баъзи юзлар яшнаб турувчи, Парвардигорларига боқувчидир! Валлоҳу аълам би-с-савоб*»⁴. Назм:

Жаннатки, ризойи модарон аст, Жаннатки, оналар ризоси эрур,
Зири каффи пойи модарон аст, Оналар оёгининг ости эрур,
Хоҳики, ризойи Ҳақ бижўйи, Қилиб ҳар неки Онанг розилигин ол,
Он кунки, ризойи модарон аст. Шунда Ҳақ ҳам сендан рози эрур.

АДАБИЕТЛАР

1. Бу ҳақда қаранг: Жабборов Н.И. *Яссавий асарларида диний ва дунёвий қадриятларнинг уйғунлиги*. // Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари. –Тошкент, “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015. –Б.271–274.
2. Эркинов А.С. *Текст мунаджата, припискуемого Ахмаду Йасави*. // Международный «круглый стол». «Исламоведение в Казахстане: состояние, проблемы перспективы». –Астана., 2014. –С.48–58.

¹ № 6652-ашёвий рақамли қўлёзмада ушбу жумладан кейин яна қуйидаги бошқа бир жумла ҳам бор: «жаннатдан умидвор ва соҳиби асрор дийдорига мушток бўлади».

² Доруссалом – тинчлик уйи, яъни Аллоҳ даргоҳи.

³ “Қиёмат” сурасининг 22 ва 23-оятлари (Қуръони карим, 75:23–24).

⁴ Тўғрироғи Аллоҳга аён.

3. Нодирхон Ҳасан. *Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат”*. –Тошкент, “Akademnashr”, 2012. –Б.156–157.
4. Ушбу асар ҳақида қаранг: Жабборов Н.И. *“Рисола дар одоби тариқат” – тасаввуф тарихига оид муҳим манба* // Қўлғизмалар – дурдоналар. –Тошкент, Имом Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. –Б.23-26. Яна “Хабар” агентлигининг маълумотига кўра, Қозоғистонда ушбу рисола ни нашр этиш режалаштирилган: <http://www.spy.kz/Soc/Gotovitsja-k-pechati-traktat-Hodzhi-Ahmeda-Jassau/> ва <http://thenews.kz/2010/03/12/283476.html>
5. Қаранг: Hazini, *“CEVAHIRU`L-ABROR MIN EMVAC-I BIHAR”*, Kayseri, 1995, 128-саҳифа.

МАЗМУНЫ, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

Байжигитов Н. (Бішкек) Bayzhigitov N. (Bishkek)	Түркологияда компьютердик лингвистика бағытынын негизин түптөгөн, сөздүн семиотикалық кодун компьютер арқылуу изилдеген жана дүйнөдөгү эбегейсиз зор көлөмдөгү «Манас» дастанынын сөздүк корун териштирип чыккан окумуштуу...	5-38

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Садыков Т. (Бішкек) Sadykov T. (Bishkek)	Кыргыз фонеморфологиясындағы парадигматикалық жылыштар жөнүндө About paradigmatic shifts in the Kyrgyz phonomorphologies	39-52
Сағидолла Г. Абдукамалова Э. (Астана) Sagidolla G. Abdukamalova E. (Astana)	Қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктер: лексика-морфологиялық сипаты, топтастыру мәселелері Pronouns in the Kazakh and Tatar languages: Lexical and Morphological description, classification issues	54-62
Қошанова Н. (Түркістан) Koshanova N. (Turkestan)	Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлері Ways and types of connection of words in the texts of ancient turkic written monuments	63-74
Аділов М. (Ізмир) Adilov M. (Izmir)	Казак деyimлерindeki bazı eskicil sözcükler üzerine Some archaic words in kazakh idioms	75-85

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Янмурзина Р.Р. Сагинбаева Г.М. (Уфа) Yanmurzina R. R. Saginbayeva G. M. (Ufa)	Мостай Кәримдең “Ярлықау” әсәрендә “олаатай” концепты Concept "grandfather" in the Literary work "Pardon" of Mustai Karim	86-91
Ергөбек С. (Түркістан) Ergobek S. (Turkestan)	Қазақ әдебиетіндегі Ясауи ілімі және дәстүр сабақтастығы Yassawi studies and the tradition continuity in the kazakh literature	92-100
Әмирлан С. Е. (Нүкіс) Amirlan S. E. (Nukis)	Қарақалпақ балалар фольклорында уату-алдарқатулар (жанрлық кешенділігі және ерекшеліктері) The amusements in Karakalpak Children's folklore (genre complexity and its features)	101-107

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Нұсқабаев О. (Түркістан) Nuskabayev O. (Turkestan)	Ордостық қоңыр (ат) тар (Этносоциологиялық сараптама) Ordos Konyrat (Ethnosociology expertus)	108-124

Zholseitova M.A. Rustemov S. K. (Türkistan)	Osmanlı Türkleri ve Kazaklar: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında Karşılıklı İlişkiler The Ottoman Turks and the Kazakhs: XIX. and the second half of XX century. Mutual Relations In The Beginning of the Century	125-138

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР

Тургумбаева Б. (Алматы) Turgumbayeva B. (Almaty)	Тюркский народный танец, как отражение современной культуры Turkic folk dance, as reflection of modern Culture	139-144

ЯСАУИТАНУ

Жабборов Н. (Ташкент) Zhabborov N. (Tashkent)	«Рисола дар одоби тариқат» – яссавия тариқатига оид муҳим манбалардан бири “Risala Dar Odobi Tariqat” is one of the important sources belonging to Yassawiya path	145-158

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-35-36

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көркемдеуші редактор А.Авжы

Ағылшын тілі редакторы А.Евлер

Басуға 24.02.2017 ж. қол қойылды.

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 10,0.

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.